

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	37
'Aho	Tūsite, 6 'Aokosi 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue,

Polisi & Tāmate Afi

Hon. Siaso Sovaleni

'Eiki Tokoni Palēmia,

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone

Hon. Samiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e

Tānaki Pa'anga Hū Mai

Hon. Tiofilusi Tiueti

'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Hon. Dr. Siale 'Akau'ola

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika

& Potungāue Takimamata

Hon. Dr. Viliami Lātū

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Lord Vaea

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea,

Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala (*MEIDECC*)

Hon. Fekita 'Utoikamanu

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā

Hon. Lord Fohe

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi

Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Tevita Fatafehi Puloka

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Dr. 'Aisake Valu Eke

Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu

Dulcie Elaine Tei

Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu

Paula Piveni Piukala

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Johnny Grattan Vaea Taione

Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu

Kapelieli Lanumata

Fakafofonga Kakai 11, 'Eua

Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Light of Life Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Mo'ale 'Otunuku

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 37/2024
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Tusite 6 'Aokosi, 2024
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO:
	4.1	Lipooti Komiti Lao Fika 2/2024 & Lao Fakaangaanga Fika 4/2024 <i>(Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)(Fika 1) ki hono Pule'i 'o e Faito'o Ta'efakalao 2024)</i>
	4.2	Lipooti Komiti Lao Fika 3/2024 & Lao Fakaangaanga Fika 5/2024 <i>(Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakamaau'anga Polisi 2024)</i>
	4.3	Lipooti Komiti Lao Fika 4/2024 & Lao Fakaangaanga Fika 7/2024 <i>(Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)(Fika 2) ki hono Pule'i 'o e Faito'o Ta'efakalao 2024)</i>
	4.4	Lao Fika 1/2024: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2024
	4.5	Lipooti Fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale 2022/2023
	4.6	Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue ki he Ngaahi Ngaue Lalahi 2022/2023

		4.7	Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 4/2023: Fekau'aki mo e Fakataha Faka-Fale Alea Fakamamani Lahi 'i Malakesi, Moloko (Marrakech, Morocco), 9 'Okatopa 2023
Fika 05	:	Ngaahi Me'a Makehe	
Fika 06	:	Kelesi	

KANOTOHI

Fale Alea 'o Tonga.....	8
Lotu	8
Ui 'o e Fale.....	8
Poaki.....	8
Me'a 'a e 'Eiki Seá.....	9
Fokotu'u Tongatapu 7 ke seti ha taimi pau ki he houa ngāue 'a e Fale Aleá.....	9
Pāloti 'o tali 'a e houa ngāue makehe 'a e Falé	9
Me'a 'a e Sea Komiti Kakato	10
Tokanga Tongatapu 7 ki hono mahu'inga ke 'omai faka'uHINGA lea 'o e "hia mamafa"	10
Fakama'ala'ala 'Eiki Palēmiá fekau'aki mo e hia mamafá.....	11
Tui Tongatapu 7 ke fakafelāve'i faka'uHINGA leá mo e ngaahi tefito'i hiá	12
Faka'uHINGA lea 'o e hia mamafá.....	12
Fehu'ia Tongatapu 7 'a e tautea 'oku fokotu'u mai he kupu 4 & kupu 6.....	13
Fakamahino 'Eiki Palēmiá 'e toki ngaue'aki kupu 6 kapau ko e hia tohi kumí 'oku 'ova he 1 mano pe ko e ta'u 'e tolu ngāue pōpulá.....	13
Tui Tongatapu 7 ke fakatonutonu e Tefito'i Laó	18
Fehu'ia Tongatapu 1 fekau'aki mo e tautea ha tokotaha ne 'ikai kau he tilá ka na'e mahalo'i ki he faito'o konatapu	24
'I ai tokanga 'Eiki Nōpelé ke fakahoa ngaahi tefito'i hiá ki he tauteá tautefito ka talangata'a ki he tu'utu'uní.....	28
Fehu'ia 'Eua 11 pe ko e hā 'aonga faka'uHINGA'i lea he fo'i lao ko ení	29
Tali Pule'angá ki hono fehu'ia 'Eua 11 kaveinga fekau'aki mo e faka'uHINGA'i leá.....	29
Fakama'ala'ala Sea Komiti Kakato fekau'aki mo e tautea he hia ma'ama'a mo e hia mamafá.....	31
Tui Tongatapu 7 ke liliu fakaleá ki he "kuo pau"	34
Tui Tongatapu 7 mahu'inga ke 'uluaki fakapapau'i 'oku ma'u ha tohi kumi mei he Fakamaau'angá kimu'a pea hoko atu ngāue kau polisi ki ha taha	39
Tui Tongatapu 7 ke fakakaukau'i kupu 7.....	43
'I ai tokanga Tongatapu 7 ki hono fakangaloku he Pule'angá e hia mamafá kae mamafa e hia ma'ama'a	46
Fokotu'u Tongatapu 7 ke hiki'i hake tautea mei he 2 kilu ki he 1 miliona pea mo e tautea ta'u 'e 15 ki he ta'u 'e 30.....	46
Kole ke ngaue'aki pe tautea kuo fokotu'u mai he laó	48
Pāloti 'ikai tali fokotu'u Fakafofonga Tongatapu 7 fekau'aki mo hono hiki e tauteá.....	49
Fokotu'u Tongatapu 5 ke liliu "tukukehe" e fakavavevavé	51
Manavasi'i Tongatapu 10 ki hono 'oange mafai ke faka'atā kau polisi ke puke ta'etohi fakamafai... 51	51
Pāloti 'ikai tali fokotu'u ke liliu fakalea ki he "kuo pau"	54

Pāloti tali Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 1) ki hono Pule'i 'o e Faito'o Ta'efakalao 2024 & fakatonutonu.....	54
Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakamaau'anga Polisi 2024.....	55
Fakama'ala'ala fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakamaau'anga Polisi 2024	55
Pāloti tali Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakamaau'anga Polisi 2024.....	56
Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki hono Pule'i 'o e Faito'o Ta'efakalao 2024.....	56
Fakama'ala'ala Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki hono Pule'i 'o e Faito'o Ta'efakalao 2024	57
Pāloti tali Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki hono Pule'i 'o e Faito'o Ta'efakalao 2024..	57
Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'angá 2024.....	58
Fakama'ala'ala Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'angá 2024.....	58
Kole ke toloi ki 'apongipongi Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'angá 2024	58
Lipooti Fakata'u 'Ofisi 'Atita Seniale 2022/2023.....	59
Fokotu'u 'Eua 11 ki he Pule'angá ke fakahū fakataha mai Lipooti Fakata'u 'Atitá pea mo e Lipooti 'Atita 'o ngata ki he 2023.....	59
Tali Pule'angá ki he kaveinga tokanga ki ai 'Eua 11.....	60
Tui 'Eua 11 mahu'inga pē 'ata ki tu'a e <i>output</i> kae taimi tatau ke 'ata ki tu'a mo e founga hono ngaue'aki e pa'angá.....	65
Fakama'ala'ala 'Eiki Nōpele Fika 2 Ha'apai fekau'aki mo e Lipooti Fakata'u 'Atita ki he Ta'u 2022-2023	67
Kole 'Eiki Nōpelé ki he kau Fakafofongá ke fakaikiiki mai lipooti nau fiema'u kae kole ki he 'Atita Senialé ke tukuange mai lipooti ko iá.....	67
Fehu'ia Tongatapu 5 'uhinga te'eki 'atita'i Lipooti 'Atita 2019/2020.....	70
Kole 'Eiki Nōpele Fika 2 Ha'apai ha faingamālie ke toki 'omai ha tali mahino mei he 'Atitá ki he fiema'u Tongatapu 5.....	70
Kole ke toe fai hano vakai'i fiema'u fakaivia 'Ofisi Fale Alea pea mo e 'Ofisi 'Atitá.....	72
Fokotu'u 'Eua 11 ke fokotu'u ha Komiti Fili ke nau <i>review</i> 'Ofisi e Fale Aleá mo e 'Ofisi e 'Atitá	73
Pāloti tali Lipooti Fakata'u 'Ofisi 'Atita Seniale 2022/2023.....	74
Lipooti Fakata'u Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 2022/2023.....	75
Fakama'ala'ala Lipooti Fakata'u Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 2022/2023.....	75
Kole ke fakaivia Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi koe'uhí ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'oku ne fakahokó.....	76
Kole fakama'ala'ala ki he 'Eiki Minisitā fekau'aki mo e ngaahi pole he 'aitemi 3.1.3 & 3.1.4 lipootí	77
Tali 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi fekau'aki mo e kaveinga tokanga ki ai Tongatapu 4	78
'I ai tokanga Tongatapu 4 ki he pole ko eni ta'efemahino'aki he kau supavaisá	80
Tali 'Eiki Minisitā ki he kaveinga tokanga ki ai Tongatapu 4	81

Kole mo e fokotu'u Tongatapu 4 'a e mahu'inga ke femahino'aki kau Supavaisá ke 'oua hā mai ngaahi pole ko eni he lipootí.....	82
'I ai tokanga Tongatapu 4 ki he ngaahi pole fakatekinikale he 'aitemi 3.1.2 hangē ko e si'isi'i ngaahi ngāue fakalelei fakatekinikale 'i Tongá ni.....	82
Fakama'ala'ala ki he kaveinga fekau'aki mo e ngaahi pole fakatekinikalé.....	83
'I ai tokanga Ha'apai 13 fekau'aki mo e 'aitemi 2.5 & 2.6 – fōsoa mo e tau'anga vaka ki he Vahefonua Ha'apai	87
Kole Ha'apai 13 honau halá ke valitaa'i.....	88
Kole Ha'apai 13 mo ha misini mo e loli sepitiki.....	88
Kole ke toe hiki'i hala fakakavakavá kolosi ki Foá.....	88
Tokanga 'Eua 11 fekau'aki mo e pole faka-kau ngāue	89
'I ai mo e tokanga 'Eua 11 ki he tōnounou fakame'angāue	90
Kole fakama'ala'ala ki he 'Eiki Minisitā fekau'aki mo e tu'unga 'oku 'i ai e 'ū langa ne palopalema he 'isiu fakakelekelé	90
Tali 'Eiki Minisitā fekau'aki mo e tu'unga 'oku 'i ai 'a e langá	90
'I ai tokanga 'Eua 11 ki he tu'unga 'oku 'i ai loli valitā e potungāué.....	92
Tali ki he kaveinga fekau'aki mo e loli valitā	93
Fokotu'u 'Eiki Nōpele Fika 2 Vava'ú ke mālōlō pē Falé he 4pm.....	93
Tali mei he 'Atita Senialé ki hono fehu'ia Tongatapu 5 'uhinga 'ikai lava 'Atita 2020	96
Pāloti tali ke mālōlō Fale Aleá he 4pm	96
Kelesi	96

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tūsite, 06 ‘Aokosi 2024

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie ki he pongipongi ni, kole atu ke tau kamata’aki e lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Kau kotoa e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale hono hiva’i ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki)

Kalaké kātaki ‘o ui ‘a e Hou’eiki.

Ui ‘o e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni, Tūsite 6 ‘o ‘Aokosi 2024.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakaka Faka’ekonōmika mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Mo’ale ‘Otunuku, Vātau Mefi Hui.

Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā Fonua ...

<003>

Taimi: 1005-1010

Kalake Tēpile: ... ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Mateni Tapueluelu, Kapelieli Militoni Lanumata. ‘Eiki Sea ngata’anga ia e taliui.

Poaki

Ko e poaki ‘oku kei hoko atu e poaki folau ‘a e 'Eiki Tokoni Palēmia, poaki me’a tōmui mai ‘a e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, poaki me’a tōmui e 'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua, poaki me’a tōmui mai mo Mo'ale Finau pea pehē kia Veivosā Taka. Kei hoko atu ‘a e poaki folau ‘a Vātau Mefi Hui. Ko e ni’ihi e Hou'eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau ui, ‘oku ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē 'Eiki Sea. Mālō ‘aupito.

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Ta’ehāmai hotau lotolotonga, tapu pea mo e Tama Tu’i Tupou VI kae 'uma’ā ‘a e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma’ā ‘a e Hou'eiki Minisitā, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakai.

Hou'eiki ko ‘etau ‘asenita ena na’e toe mai mei ‘aneafi, hangē pē ko ia ‘oku mou me’a hifo ki ai, ko e kakato ‘etau ngāue ‘oku ‘i he Komiti Kakato. Pea hangē pē ko e faka’amu na’e fakahā atu ‘aneafi, ke ‘osi pē uike ni kuo lava ‘etau ngāue ki he Lao Fakaangaanga ‘e 4 ko eni na’e tuku mai, ‘a ia na’e ‘osi ngāue ki ai ‘a e Komiti Lao.

Hou'eiki, ko ‘etau ngāue ko ia ki he ‘aho ni, ke tau lele pē ‘o toki mālōlō ki he taimi ho'atā he 12:00, pea ka hili ia te tau hoko atu mei he 2:00 - 4:00. Pea hangē ko ia na’e fakapā atu ‘aneafi, tuku pē ki he Sea e Komiti Kakato ke ne fakafuofua e taimi ke tau toki tuku ai ‘aefiafi. ‘O makatu'unga pē he taimi lahi ‘oku fiema’u ke ‘ave atu koe’uhi ko e ngāue ko eni ki he ngaahi lao ko eni ‘oku ‘i he Komiti Kakato. ‘Ikai ke u toe fie fakalōloa Hou'eiki koe’uhi ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘a e ngāue ko eni ki he ngaahi Lao Fakaangaanga.

Fokotu’u Tongatapu 7 ke seti ha taimi pau ki he houa ngāue ‘a e Fale Aleá

Paula Piveni Piukala: Sea tapu mo e Sea. Ko u ki’i kole atu pē, kapau ‘e, ko e laumālie ‘o e fakakaukau Sea ke ‘oua te tau fakavavevave’i ka tau hanga mu’a ‘o seti ha fo’i taimi pau. Tau pehē pē toe ‘omai ha fo’i *extra two hour* he efiāfi ke tau palani pehe’i. Kae 'oua ‘e ‘ai ke tau toki fakafuofua he te tau ‘alu meimei fakavavevave, meimei fakatamulu. Ka ko ‘eku ‘uhinga ke tau *agree* mu’a he taimi ni, ke mālōlō ko ē he 4:00 pea tau hū mai he 5:00 mei houa ‘e 2. Ko e ‘uhinga ka tau hanga ‘o *base* lelei ‘etau talanoa he ‘oku mahu’inga he ko e lao eni. Manatu’i na’e ai e hoha’a ‘a e Sea e Komiti Kakato.

'Eiki Sea: Mahino ia Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Mālō.

Pāloti ‘o tali ‘a e houa ngāue makehe ‘a e Falé

'Eiki Sea: 5:00 -7:00 Hou'eiki. ‘A ia ko ‘etau mālōlō mei he 4:00 pea tau hoko atu mei he 5:00-7:00, pea ‘o kapau ‘oku mou kei ivi lahi pē pea malava pē ke tau hoko atu mei ai. Kapau ko e me’a ia ‘oku mou loto ki ai Hou'eiki pea ‘oku ou kole atu ki he Kalake ke tau pāloti. Ko ia ‘oku loto ki he taimi makehe ke tau ngāue ki ai he ‘aho ni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi. Mo’ale ‘Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo’ui, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngoue, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Oku loto ki ai ‘a e toko 14.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ko ia Hou’eiki ko u fakamanatu atu pē ‘etau houa ngāue ki he ‘aho ni 10:00-12:00, 2:00-4:00, 5:00-7:00 pea ‘o ka fiema’u, malava pē ke tau hoko atu mei he 7:00 ki ha taimi ‘oku mou fie mālōlō ai ‘anai. Tau liliu ‘o **Komiti Kakato**.

(Ne me’a mai leva e 'Eiki Sea e Komiti Kakato – Lord Tu’ilakepa ki hono me’a’anga)

<004>

Taimi: 1010-1015

Me’a ‘a e Sea Komiti Kakato

Sea Komiti Kakato: ... Tapu atu ‘Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou’eiki Minisitā, fakatapu atu ki he Hou’eiki, kau Fakafofonga, kakai e fonua kae 'uma'ā e kau ngāue. Hou’eiki ‘ikai ke u toe fakalōloa ē. Hangē pē ko e me’a kuo me’a ki ai e Sea tau toki mālōlō pē he 12:00. Ko u ki’i tokanga atu pē ki he’etau Tohi Tu’utu’uni pē ke tau ngāue’aki ia ē.

Tau hangē pē nau lave ki ai ‘aneafi te tau fakakupukupu pē ē. ‘I ai pē ha me’a ‘oku ke malanga ki ai pea ke malanga mai he kupu ko ia mo ho’o faka’uhinga ka ko e me’a ke ke mea’i ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha’o kole, kole ki he Pule’anga ‘o hangē ko e kole ‘a e ‘Eua, ‘a Tongatapu 4 ‘aneafi. Ka ‘oku tau fakatokanga’i ka ko e me’a ia ‘a e Mēmipa ke ne toki ‘omai ha’ane pepa fekau’aki mo e kupu 37. Ka ko e pepa ko eni ko e pepa ‘a e Pule’anga ko e lao ko eni ho’o faka’uhinga mo ho lelei tahá ka tau hoko atu.

Kupu 2. Fakatonutonu ki he kupu 2 Tefito’i Lao ‘aki hono fakahū atu ‘a e ngaahi ‘uhinga’i lea fo’ou ko eni ki he feitu’u totonu. ‘Oku ke me’a hifo pē ki ai ‘a ia ‘oku liliu mei he sisitemi ki he founa mo e faka’uhinga’i lea. Kupu 3, kupu 23 (a) fo’ou.

Tokanga Tongatapu 7 ki hono mahu’inga ke ‘omai faka’uhinga lea ‘o e “hia mamafa”

Paula Piveni Piukala: Sea kātaki pē Sea tapu mo e Sea. Ko e ko e me’a na’a tau fihia ai ‘aneafi he faka’uhinga lea ko ē ko ē ‘o e hia mamafa na’e te’eki ke vete ia ‘aneafi. Ka ko ‘eku ‘uhinga he ko e, he ‘oku kehe *definitions* ia Sea pea mei he *categorisations*. Ko e faka’uhinga lea ko e faka’uhinga lea ‘i he ma’u ‘a e motu’a ni ko e *definitions* ‘o e me’a ‘oku ui ko e hia mamafa.

Ko e me’a ko ē ‘oku tu’u mai he lao ko hono faka-katokulī faka, faka-*category* faka-fa’ahinga. ‘A ia ko e talamai ko e hia mamafa ‘oku ‘uhinga ia ko e fa’ahinga ko ē ‘oku ‘ova ‘a e tautea he

ta'u 'e tolu pea mo e pa'anga 'e taha mano ko e faka-*category* ia. Ka ko 'eku 'uhinga 'a e mahu'inga ke 'omai e *definition* he ko e faka'uhinga lea he 'oku 'i ai e 'a e ngaahi hia ia ...

'Eiki Palēmia: Sai pē Sea kae 'uhinga ka u tokoni atu ka 'ikai te tau toe pāloti ke lele ki he 12:00.

Sea Komiti Kakato: 'Io.

Fakama'ala'ala 'Eiki Palēmiá fekau'aki mo e hia mamafá

'Eiki Palēmia: Ko e taimi ko ē 'oku 'i ai ai ha taha 'e faka'ilo ki ha hia 'oku mamafa. Ko e *definition* ko e 'uhinga ia 'oku laka he ta'u 'e tolu pē ko e tautea taha mano. Kapau leva 'oku ai ha taha pehē, faito'o konatapu mo e me'a pea 'e fiema'u ke ma'u ha *access* ki he'ene telefoni pē ko 'ene mopaila pē ko e hā, ko e hia mamafa ia *base* 'i he fo'i hia ko ē 'oku lolotonga faka'ilo ki ai. 'E hangē ko ena 'ova he ta'u 'e tolu e tautea e fo'i hia ko ia ke a'u ki he taha mano 'a e pa'anga.

Ko 'ene 'i ai pē ha fo'i hia 'oku faka'ilo ha taha ki ai ko ia. Pea 'alu e polisi 'o 'ai mai ha'ane tohi kole ha tohi kumi 'e kau leva ia he hia mamafa he ko e 'uhinga ko e hia ko ē 'oku *charge* ki ai e tokotaha ko ia 'oku laka he, 'oku ta'u tolu pea toe a'u ki he taha mano.

'A ia 'oku mahino pē ko e 'uhinga ia ko ē 'a e hangē ko 'etau fakatalanoa ko ē 'aneafi ki he, ki he hia mamafa. 'O kapau ko e fo'i lao ko ē ko ē 'oku fai ki ai ko ē 'a e fakatotolo ko eni ke fiema'u 'a e ngaahi me'a 'i he *device* 'oku *under* he hia ko ē pea 'oku pau leva ke ngāue'aki ia ko e hia mamafa. Ko ia pē Sea 'a e ki'i fakama'ala'ala Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tongatapu 7 me'a mai.

Paula Piveni Piukala: 'Oku ou faka'amu pē 'e laumālie lelei pē Palēmia, 'oua te ne hanga 'o 'ai ke fakavavevave'i e pehē te tau fuoloa. Ko e maama ko ē ko ē 'a e lao Sea ko 'eku 'uhinga 'eku, 'eku fakatalanoa Sea he na'a ke lave 'aneafi.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea. Fakatonutonu Sea ko e 'uhinga he 'oku 'ikai ke u pehē ke u fakavavevave'i ka ko u feinga atu ke mahino. Na'e 'osi fakamatala 'aneafi pea ko eni 'oku toe fakamatala atu eni. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fakavavevave hono feinga'i atu ke mahino.

Paula Piveni Piukala: Sea ko 'aneafi na'a tau tuku na'a mo kei fakafehu'i pē na'a ke kei fakafehu'i pē na'e te'eki ke a'u tautolu ...

Sea Komiti Kakato: 'Io.

Paula Piveni Piukala: Ki ha, ki ha ...

'Eiki Palēmia: Kau e ...

Paula Piveni Piukala: *Resolution.*

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu. ...

<005>

Taimi: 1015-1020

Sea Komiti Kakato: ... 'I ai leva e konga 'oku 'i ai e lave 'a e Sea ki ai pe 'oku tonu e fakatonutonu pe 'ikai. 'Io 'oku ou tali 'oku mo'oni e fakatonutonu 'oku 'omai 'e he 'Eiki Palēmiá koe'uhí 'e Fakafofonga 'aneafí na'a tau tutuku. 'Io na'á ku 'alu 'o kumi e ki'i pepa ko ení peá u kole ki he Kalaké ke nau tokoni mai he na'á ku 'ilo pe 'e au te ke foki mai he me'a ko ení.

Pea 'oku 'osi mahino kiate au 'a e hia mamafá ia mo hono lisi mai 'e he kau ngāué 'o fekau'aki pea mo e mamafa 'o fakatatau mo ha hia ha taha kuo a'u ki he ta'u 'e 3 pea mo e totongi 1 mano.

Tui Tongatapu 7 ke fakafelāve'i faka'uhinga leá mo e ngaahi tefito'i hiá

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga foki ia 'eku 'eke 'aneafí pe na'a nau to'o fēfee'i mai he ko e, Sea kapau te ke sio ki he Tefito'i Laó hono fakakalakalasi e hia 'i he faito'o konatapu. Ko hono fakakalakalasi 'oku fakakalakalasi pehé ni ia. Kupu 5 Sea, ko e konga 2 ko ē ko e ngaahi hiá, kupu 3 fehū'aki ta'efakalao 'o ha faito'o konatapu. 'Oku 'i ai e kalasi kehekehe ai 'e 3, A, B mo C. Kalasi 'uluakí mo'ua 5 afe, kalasi 2 mo'ua 5 mano, kalasi 3 mo'ua 1 miliona.

Sea ko e 'uhinga ia 'eku fakalavé pe ko e fakatō peni e fo'i fika ko eni ko e 1 mano, ke felāve'i 'a e *definitions* pea mo e ngaahi tefito'i hiá. He ko 'eku poiní eni Sea ko e tautea ko ē 'oku 'omai he hia mamafá ko e 2 kilu 5 mano. Ka ko e mo'ua ko ē ko ē he fa'ahinga kalasi ko iá ko e 1 miliona. Kapau ko au Sea te u 'oatu 'eku fakapotopotó kapau 'oku ou 'ilo'i kapau te nau *access* ki he'eku telefoní te u mo'ua ai he 1 milioná. Ka kapau te u longo te u mo'ua pe he 2 mano, he 2 kilu 5 mano. 'Okú ke pehé 'oku 'uhinga lelei ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: 'Etau fa'u laó?

Faka'uhinga lea 'o e hia mamafá

'Eiki Palēmia: Kole pe ke u ki'i fakatonutonu atu pe Fakafofonga. Ko e hia mamafá, fakatatau ki he fokotu'u atu ko ení. 'Oku 'uhinga ia ki ha hia 'oku ala tautea ngāue pōpula 'o laka hake 'i he ta'u 'e 3 pe laka he 1 manó. 'E lava pe 'o 'ai ho tautea 1 kilu 'au he 'oku laka he 1 manó. 'E lava pe 'o 'ai e 2 kilu he 'oku laka he 1 mano, ko e tu'u ia he ko ena he Laó he taimi ní 'oku 'ikai ke u 'ilo pe ko e faka'uhinga fē 'oku tau ngāue'aki he taimi ní, mālō.

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai ke u 'ilo 'e au na'e 'ikai ke lau 'e he Palēmiá 'ene Laó. Ko e kupu 4 Sea, kupu 4 ...

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga ...

Fehu'ia Tongatapu 7 'a e tautea 'oku fokotu'u mai he kupu 4 & kupu 6

Paula Piveni Piukala: Ka u hanga 'o talaatu 'eku 'uhingá Sea tali si'i pe. Ko e kupu 4 'oku 'uhinga mai ia ki he hia ma'ama'a. Ko e kupu 6 'oku 'uhinga mai ia ki he hia mamafa. Ko e kupu 4 mo e kupu 6 'okú na tautea kehekehe. Ko e 'uhinga ia 'eku fakalave Sea pe na'e anga fēfē 'enau kalakuleiti 'o fokotu'u mai e fika ko e 1 mano mo e lahi hake he ta'u 'e 3?

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Kae 'ikai ke nau fakafetaulaki'i e ki'i fakatonutonu ko ení ...

Fakamahino 'Eiki Palēmiá 'e toki ngaue'aki kupu 6 kapau ko e hia tohi kumí 'oku 'ova he 1 mano pe ko e ta'u 'e tolu ngāue pōpulá

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e fakatonutonú 'oku 'ikai ke u 'ilo pe ko e hā e me'a ko ē 'oku me'a ki ai e Fakafofongá he ko e 'uhingá pe eni. Ko e taimi pe 'oku hia mamafa aí, 'apalai e fika 6 hangē ko 'ene me'á. Pea ke me'a hifo ai pe Fakafofonga ki he fika 7 'oku 'alu 'o a'u 'o 2 kilu 5 mano. Ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au 'okú ke takatakai pe koe he me'a 'oku 'ikai ke mahino.

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Palēmia: He ko e taimi ko ē 'oku hia mamafa aí 'oku 'apalai leva ē.

Paula Piveni Piukala: Na'e toki 'osi pe eni 'ene talamai ko 'ene 'ova pe he 1 manó mo'ua 1 kilú. 'Ova pe he 1 manó mo'ua 2 ...

'Eiki Palēmia: 'Io, kapau te ke ...

Paula Piveni Piukala: Ka ko e 1 kilú ia ...

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e fakatonutonu atu ia Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Ko e hia ma'ama'a ia.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e fakatonutonu atu ia Fakafofonga. Ko 'ene 'ova pe he 1 mano 'a e hia ko ē 'oku *originate* mei ai e fakatotoló 'e lava leva 'a e 7 'o 'apalai. Me'a hifo ki ai, mahalo 'oku fu'u pongipongia pe 'etau feme'a'akí Sea ka ke me'a lelei hifo pe ki ai. Ko 'ene 'ova pe he 1 manó, 'ova he ngāue pōpula ta'u 'e 3 'a e fo'i hia ko ē 'oku fiema'u ai ko ē ke *access* e telefóni mo e me'á, 'apalai leva 'a e hia ko ena, 'a e tautea ko ená 'alu 'o a'u 'o 2 kilu 5 mano, mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku poiní ia Sea, he ko e Tefito'i Laó, 'e kalake 'ohake 'a e Tefito'i Laó ke, ko (a) ko e mo'ua ko iá pa'anga 'e 5 afe 'ikai ke toe laka hake he ta'u 'e 1. Ko (b) mo'ua ko e 5 mano 'ikai ke toe lahi hake he ta'u 'e 7. Ko (c) mo'ua ko e 1 miliona 'ikai ke toe laka hake he ta'u 'e 30 ...

<006>

Taimi: 1020-1025

Paula Piveni Piukala: ... Tefito'i Lao ia.

Sai hia mamafa, 'a ē ko ē 'oku 'omai he kupu 4 he kupu 6. Kupu 6 ko e ko ē 'o e kupu (6) ko e 23 (a) 'a ē 'oku ou 'uhinga ki ai 'a e mahu'inga ko ē ko ē ke tau hanga 'o *categories* fakalelei he 'e ai e taimi 'e faingata'a'ia e Fakamaau'anga. Ko e fakalea ko e kupu 6 'oku pehē ni, ka fakahoko 'e ha taha ha hia kapau, ko e tānaki ko e 'o kehekehe e kupu 6 mo e kupu 4 ko e kupu (e).

Ko e hia ko ia 'oku felāve'i mo e tohi kumi koloa pe kumi 'ikai 'i ai ha tohi fakamafai ko ha hia mamafa. Ko e taimi pe ia 'oku 'asi ai e fo'i lea hia mamafa he fo'i kupu'i fakatonutonu ko eni Sea. Ko e 'uhinga ia 'eku fakalave ko ē ko ē ki he Tefito'i Lao he 'oku 'ikai 'uhinga lelei e fo'i faka-*definition* 'o e hia mamafa 'i he faka'uhinga lea. Ke felāve'i tau pehē ke toki kamata e hia mamafa he pa'anga 'e 5mano ko ena he kupu (b) 'o e kupu (3).

'Eiki Palēmia: Sea, ko e fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Ke 'uhinga lelei ko 'ene ...

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu Sea 'oku pehē ni Sea.

Paula Piveni Piukala: Fakatō peni?

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ke ai ha fakatō peni heni ...

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga ...

'Eiki Palēmia: Kapau ko e Feitu'u na ia 'oku fakatō peni pea ke ...

Sea Komiti Kakato: Ki'i anga faka'apa'apa pe he'etau tipeiti ē.

'Eiki Palēmia: Ko ia kapau 'oku ta'emahino pea ngāue'aki pe ta'emahino kae tuku e 'ai pehē 'oku mau fakatō peni. Ko e hia 'oku 'ova he tahamano, kapau 'oku ai ha hiva ia 'oku ngata pe he 5 afe e me'a 'oku 'ikai ko ha hia mamafa ia, 'e *apply* leva e kupu 4. Ko e hia 'oku a'u 'o 'ova he tahamano, *apply* leva e kupu ko eni ko e 'o e *seriously offence* pe ko e hia mamafa. 'Ikai ke 'ilo pe ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke mahino ai 'o kapau 'oku ai ha fo'i me'a pau 'oku 'uhinga ki ai e Fakafofonga, kae tuku e tafoki pe 'o 'ai.

Hangē ha fakanāfala ha inu hopi ha fu'u lalo 'akau fakatō peni pe ko e hā. 'Ai mai e fo'i 'uhinga pea tuhu'i mai e kupu lao. Kae 'oua 'e 'ai ko e ke pehē 'oku ongolelei ki he kau fanongo mo e me'a kae 'ikai ke nofo he lao. 'Omai he lao ko e lao eni 'oku fakamatala'i atu kapau ko e hia ko ē 'oku te 'alu ai ko ē 'o 'ai ha tohi kumi, 'oku 'ova he tahamano pe ko e ta'u 'e 3 e ngāue popula, *apply* e kupu 6.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko 'eku 'uhinga foki ko e *purpose*, ko e *purpose* e fo'i fakatonutonu ko eni Sea, ko e 'uhinga ke tau hanga 'o fakaivia e kau polisi ke nau lava 'o tau'i, *very efficient* 'a e faito'o konatapu. Ko hono *purpose* ia ko e me'a ia ko e 'oku ou mahu'inga 'ia ai he fo'i lao Sea. 'I he taimi tatau 'oku ai e *concern* ke 'oua 'e *abuse* 'a e *vulnerability* 'a e

kakai e fonua. Pea ko e ‘uhinga ia ko ē mahu’inga ko ē ke tau tokanga makehe ki he lao ko eni ke lava fakahoko, taimi tatau pe ‘oku ‘ikai ke lava ke, ka ko e ‘uhinga ‘eku fakamakatu’unga Sea, kapau te ke sio ki he anga e kupu 3 ko ē Tefito’i Lao mo e kupu 4 ...

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko e ‘ai pe ko e ‘uhinga pe ‘e ma’u hala Sea ka u ki’i fehu’i ange ...

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘i ai e ngaahi levolo kehekehe ...

‘Eiki Palēmia: Ko e hā e ‘uhinga e *abuse* e *vulnerability* ko e hā ho’o me’a ko ē na’e toki ‘osi ‘ai fakapapalangi he Fale Alea ‘o Tonga, ko e hā e *abuse of vulnerability*?

Paula Piveni Piukala: Na’a tau talanoa ‘e Sea ‘aneafi ki he malu’i ‘a e kau ‘ofisa, malu’i e kau ngāue, ka ‘oku ‘ikai ke malu’i e kakai.

‘Eiki Palēmia: Ka ko e hā, ko e hā e ...

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku feinga atu eni ke ai ha malu’i e kakai ‘i he anga ...

‘Eiki Palēmia: Tali mai ange fehu’i.

Sea Komiti Kakato: Ko e lao ko eni ‘oku ‘ikai ke totonu ke tau ngāue’aki e fo’i lea ko e ko e *abuse*.

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku tau, tali atu e fehu’i e Palēmia.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘u me’a faka-Lao ia faka-Konisitūtone ko e ‘uhinga ‘etau ‘ai ke ‘oua ‘e mala ‘a e mālohi he vaivai.

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko e hā ‘a e *abuse* ...

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga ia ‘etau ‘ai e lao.

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko e hā e *abuse of vulnerability*?

Paula Piveni Piukala: Ke lava e laó *operationalize* ...

‘Eiki Palēmia: Tuku e lea fakapālangi, ‘ai mai e tali e fo’i me’a ko eni *abuse* e *vulnerability*, ko e ha ho ‘uhinga? Ko e hā? Hā e fo’i kupu’i lao he ‘oku ne *abuse* e *vulnerability*?

Paula Piveni Piukala: Sea, na’a ke ...

Sea Komiti Kakato: Sai, fe’unga ia ē.

Paula Piveni Piukala: Tau ‘ave ‘aneafi ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga

Paula Piveni Piukala: ‘Omai ‘e koe ‘eku faingamālie ‘aku ke u lave au ki he poini ‘oku ou ‘oatu, ‘ikai ke u fie mole taimi au ...

Sea Komiti Kakato: Ka ko e

Paula Piveni Piukala: He fehu’i maumau taimi.

‘Eiki Palēmia: Ko ia kapau ‘oku ‘ikai ke lava ‘o talí ‘oua ‘e ngāue’aki ia.

Paula Piveni Piukala: Ko e, na’a ke lave ‘aneafi ki he ‘ikai ke lava he ‘e Minisitā Toutai ‘o ngāue’aki e fakapotopoto.

‘Eiki Palēmia: Hā e fekau’aki ia.

Paula Piveni Piukala: Ko e fakapotopoto ko ia na’a ke pehē, ‘uluaki puke ko e tautea ē ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga ...

Paula Piveni Piukala: 2 puke ko hono tautea e ...

‘Eiki Palēmia: Ko e hā ko ā e me’a ‘oku ke kakapa tavale holo ai Fakafofonga ...

Paula Piveni Piukala: Kae ‘ikai ke tohi’i he lao. Ko ‘eku poini atu ke ...

‘Eiki Palēmia: Kapau ‘oku ‘ikai ke ne ‘ilo ‘ene me’a ‘oku ne me’a ‘aki pea tuku. ‘Osi ko ia ‘oku ‘alu ia ki he me’a ‘a e Toutai ‘oku tau lolotonga lele eni he lao ko eni ‘a e ...

Paula Piveni Piukala: Sea, ko ‘eku feinga ko eni ke ke sio he ‘ata fālahi he mahu’inga e lao ke fakapotopoto.

‘Eiki Palēmia: Pe ‘i talamai *abuse* e *vulnerability* ...

<007>

Taimi: 1025-1030

‘Eiki Palēmia: ... ‘oku ke ‘uhinga ki ai.

Paula Piveni Piukala: Sio ko e hia mamafa eni Sea, hia mamafa eni.

‘Eiki Palēmia: ‘Io, *ok* sai ‘oku ‘ikai ke ke lava ‘e koe ‘o tali.

Paula Piveni Piukala: Ko e fa’ahinga ko e fehū’aki ta’efakalao ‘a e faito’o ta’efakalao, fehū’aki ta’efakalao ‘o ha faito’o ta’efakalao *illicit drugs*. Sio ko e sio mamafa eni kamata ia he (B) kapau ko e faito’o ko ia ko e fa’ahinga (B) ‘a ē ko ē ‘oku ‘asi he lisi ko ē he tēpile, ko e me’a ia ko hono *definition* ia. Tuku e, ko ‘eku poini ko ē ‘a’aku ko hono ‘ai ko ē ‘o lī mai e pa’anga mo e ta’u. ‘Oku ‘ikai ko ha *definition* ia ‘o ha hia. Ko ‘eku ‘uhinga, sio ko e hia mamafa ē ‘e taha ‘i he fekau’aki mo ha faito’o fa’ahinga (A).

‘Eiki Palēmia: Ko u kole pe ke u toe fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: Ko e hia mamafa ia.

'Eiki Palēmia: He 'oku mahino eni ia ...

Paula Piveni Piukala: 'I hano fehū'aki ...

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai pe ke mahino'i 'e he Fakafofongá.

Paula Piveni Piukala: 'O ha ta'efakalao pea lau ia ko e hia mamafa.

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu eni Sea. 'O kapau 'e ha'u e kau polisi ke faka'ilo ha taha 'i he kupu (b) ko e hia mamafa ia he 'oku 'ova he ta'u 'e tolu, 'ova he tahamano 'a e tautea pa'anga ki ai. Ko e me'a ia 'oku 'asi mai he lao he fo'i *amendment* ko eni. Ka 'ova he ta'u 'e tolu, 'ova he tahamano ko e hia mamafa ia. Pea kapau leva 'oku *charge* hē 'e lava lava 'o *apply* ē 'i he taimi 'oku kumi fakamatala ai ko ē ngāue'aki 'a e *amendment* ko eni.

Paula Piveni Piukala: Sea ko 'etau Lao fakatonutonu fakapatonu ki he Tefito'i Lao. Ko e mahu'inga ko ē 'oku 'omai heni 'oku ou lava 'o *determine* 'a e hia mamafa ko e nimamano pea ta'u 'e fitu. Sai ko e poini ia ko ē 'oku ou hanga 'o 'ohake 'oku mahu'inga ke nau hanga 'o *revisit* 'a e 'isiū ko eni. Ko e ua pe me'a 'oku ou tokanga ki ai Sea he ko e ...

Sea Komiti Kakato: Fēfē eni, fēfē ke u tokoni atu ki he Feitu'u na. Ko e anga pe 'eku fakakaukau hē. 'Oku ou lave'i pe ko e tokotaha lao 'a e Feitu'u na mo e faka'uhinga pea 'oku ke mea'i lelei e me'a ki he lao. Sai ko e kupu 3(b) fehū'aki e Lao Faito'o Konatapu ko e fa'ahinga B 'i ha lahi 'o e kalami 'e 28 ko hono tautea ē.

Paula Piveni Piukala: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Sai fehū'aki ta'efakalao e faito'o ta'efakalao (A). 'Oku 'i ai 'a (A) mo (B). Ko hono tautea ē. 'A ia ko e 1 kilu pe ngāue pōpula ki he mate fakatou'osi. Fehū'aki ta'efakalao e faito'o ta'efakalao (A) 'i he lahi 'i he kalami 'e 28 pe lahi ange ko e ngāue pōpula ki he mate. 'A ia 'oku tatau pe 'a (D) ofiofi kia (E) ē.

Paula Piveni Piukala: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ko e kupu 4 leva, ma'u e ngaahi ngoue'i ngaue'aki mo 'oatu ta'efakalao ha faito'o fa'ahinga (B) ki ha lahi 'o e kalami 28 ko hono tautea leva ē. Sai ko 'etau foki mai leva ki he'etau fo'i lao ko eni ko ē 'oku 'omai ko eni. Ko e tautea leva eni 'oku 'osi fokotu'u mai ko e hia mamafa ka 'oku a'u ki he 1 kilu fakamolemole pea mo e ngāue pōpula he ta'u 'e 3. Ka 'ova ai 'o ma'u ia ko hono tautea eni fekau'aki ia mo e komipiutá fekau'aki ia mo e fakamatala he komipiutá. Ko hono tautea eni 'oku 'omai ko ē 'a e 1 mano ki he tolu, 'ova ai pea ko hono tautea ē.

Paula Piveni Piukala: Ko ia. Sea ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia ke ne hanga 'o *specify* mai ...

Sea Komiti Kakato: Ko e hā leva...

Paula Piveni Piukala: 'A e hia mamafá.

Sea Komiti Kakato: Hā leva ho’o fiema’u koe’uhī ka tau nga’unu he ka ‘ikai te ke fakakikihi’i pe ‘e koe ‘a e fo’i lao ...

Tui Tongatapu 7 ke fakatonutonu e Tefito’i Laó

Paula Piveni Piukala: Tali si’i pe koe Sea ka u hanga pe ‘e au ‘o fakamatala’i he ‘e mahino pe ia. Sea ko e fo’i lao ko eni ke fakatonutonu e Tefito’i Lao. ‘Oku kamata ‘a e hia mamafa hangē ko ho’o me’a he kalasi fa’ahinga (*B*) lahi he kalami ‘e 28 tautea 5 mano. Ko ‘eku poini ia. He ko hono ‘uhinga Sea he ‘e *material* e me’a ko eni he kupu 23 (*a*) he kupu 4. Sai tau pehē, tau pehē ko e kupu 4 ‘oku ‘uhinga mai e kupu 4 ia kapau te ke talangata’a ‘o ‘ikai ke ke ‘omai e *password*.

Sea Komiti Kakato: Kupu fē ia?

Paula Piveni Piukala: Ko e 23(*a*).

Sea Komiti Kakato: ‘I he kongā 4?

Paula Piveni Piukala: ‘Uhinga mai e kupu 4 ia kapau te ke talangata’a ‘o ‘ikai ke ke hanga ‘o fai ‘a e tu’utu’uni ‘oku ‘omai ‘e he Fakamaau, ke ke *provide* ‘aki ange ‘a e *password* ke *access* ki ai. Pea ‘oku ‘ikai ke fakalea ia ai ha hia mamafa ia, toki fakalea e hia mamafa ia he kupu 6. Ka ko ‘eku ‘uhinga ‘oku pehē ni Sea, ‘uhinga ‘oku pehē ni. ‘Oku ‘uhinga mai e kupu 4 ‘oku ‘ikai ko ha hia mamafa ia. Sai kapau leva he ‘ikai ke ne hanga ‘o fakahoko ‘e mo’ua 1 kilu ia.

Sea Komiti Kakato: Ko fē kupu 4 he ko e ‘uhinga ko u lolotonga pukepuke ‘a e ngaahi hia mamafa ko ē ‘oku ke me’a ki ai.

Paula Piveni Piukala: ‘A e fakatonutonu pe.

Sea Komiti Kakato: Kapau leva ko e fakatonutonu ‘oku fakahoko ‘e ha taha ha hia...

<003>

Taimi: 1030-1035

Sea Komiti Kakato: ... kapau ko e taha ko ia ‘oku fakahoko ...

Paula Piveni Piukala: Ko ia kapau ‘e talangata’a ki he tu’utu’uni ko ia ‘oku kole ke ‘oange e mafai ki he kau polisi.

Sea Komiti Kakato: *Eh.*

Paula Piveni Piukala: Manatu’i ko e fo’i lao ko eni ko hono fakamafai’i e polisi ke ‘alu ki he Fakamaau’anga ke mai ha *warrant* ke ‘alu ‘o, ke tukuange mai, ke fekau’i ke ne ‘omai ‘ene *password*, ko e taumu’a ia. Pea kapau ‘e talangata’a ki ai, ‘oku lau ia ko e hia ma’ama’a pea ko hono tautea ko e pa’anga ‘e 1 kilu. Sai, 1 kilu ‘a ia ko e hia ma’ama’a eni ‘a eni ko ē ko ē ko e ki’i kalasi *B* si’isi’i ‘i he kalami ‘e 28 ko hono mo’ua ko e 5 afe pē.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea.

Paula Piveni Piukala: Sai. Ko 'eku ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kole atu mu'a ke u tokoni ki he Fakafofonga Sea.

Paula Piveni Piukala Tali si'i pē Sea ko e 'uhinga ka u, he 'oku mei a'u atu 'eku pōini.

Sea Komiti Kakato: He 'ikai te ke ta'ofi 'e koe ha taha he Fale ni. Ko e me'a pē te ke fakaongoongo mai kia au, pē ko 'ene tokoni pē ko e tali 'e he Feitu'ú na.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kole pē au ki he Fakafofonga ke u tokoni atu ki ai koe'uhí ke fakama'ala'ala e ...

Sea Komiti Kakato: Tali pē 'e he Feitu'ú na?

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku mei a'u, 'e tau 'eku fakakaukau ...

Sea Komiti Kakato: 'Io, sai. 'Ikai ke tali ia 'Eiki Minisitā ē.

Paula Piveni Piukala: Ka ne toki 'omai pē 'e ia 'ene tokoni.

Sea Komiti Kakato: Me'a hifo.

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku 'uhinga eni Sea, fanongo mai ki heni. Ko e ki'i hia si'isi'i, ko e hia si'isi'i 5 afe.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko hono tautea ko ē hia si'isi'i ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu e Fakafofonga Sea.

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'omai he kupu 5 ko e 1 kilu.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu ē. 'Ai tau fanongo ange he fakatonutonú.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ke ki'i me'a hifo ki lalo kae ...

Paula Piveni Piukala: Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: Hanga 'o fakatokanga'i e me'a ko ení.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: He ko e 'ulungaanga kovi ia 'enau talamai fakahinohino ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu Sea. Sea tapu mo e Feitu'ú na tapu pea mo e kau Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e me'a ke fakamahino he taimi ni pea lava ke na mavahevahe ko e ongo hopo 'e 2. 'O me'a kehekehe 'e 2 ko e fo'i hopo 'e 2. Ko e 'uluaki ko e faka'ilo hangatonu fekau'aki mo e me'a ko ia 'oku me'a ki ai e Fakafofonga Tongatapu 7, 'e lava lava ia 'o *categorise* 'i he faito'o konatapu.

Sai ko e hopo hono 2, ko e hopo ia 'i ha tokotaha na'e 'ikai ke ne 'ave 'a e *password* ka ko e taumu'a ki he me'a tatau pē. Sai, ko e *category* ko ē 'a eni 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga 'oku 'alu ia ki fe'ia? 'A ia ko e ongo fo'i faikehekehe ia Sea. He koe'uhi he 'oku 'ikai ke na *parameter* tatau naua ia. Ko e taha ko e 'alu hangatonu, hopo kehe ia. Ko e taha ko e mo'ua 'i he hopo kehe 'aupito ia. Ka 'oku na 'alu hangatonu ki he fo'i taumu'a 'e taha Sea. Ko e fo'i taumu'a ko ia ko e faito'o konatapu.

Ko e taha ko e tokotaha 'oku ne hanga 'o fakafihia'i e *password* pē ko 'ene hanga 'o tukuange e *password*. Ko e taha ko 'ene fakatau hangatonu 'e ia e faito'o konatapu. Sea ko e ongo me'a ia ko ia 'oku ne kehekehe naua, pea he 'ikai ke *categorise* e ongo me'a ia ko ia 'aki ha *threshold*, tau talanoa eni he *threshold*. Ko e *threshold* ko ia 'o e 'uluaki ko e 1 mano 'alu ia ki hē. Ko e *threshold* hono 2 ko e 2 mano 'alu ia ki hē. Sai, ko e hopo ko ia *password* me'a kehe 'aupito ia Sea. He 'ikai ke mo'ua ia he *threshold*. Pea ko e me'a 'oku mo'oni ai ko ē Palēmia, he koe'uhi ko e ongo me'a 'oku kehekehe. 'A ia kapau 'e fihia hē, ko e *if else* eni ko e ... komipiuta. Kapau 'e fihia hē 'e *apply* ē, pea kapau he 'ikai ke fihia hē 'e *apply* ē.

Sea ko e fakatonutonu ia ki he Fakafofonga, he koe'uhi ko e ongo me'a ia he 'ikai ke mahino ia pea he 'ikai ke fihia ia he *threshold* Sea. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea, fakamālō pē au ki he fakatonutonu ka 'oku 'ikai ko e poini ia Sea. Ka u 'oatu 'e au 'a e poini. Tuku ka u 'oatu 'e au 'a e poini. Nau, ko e mahino ko ia 'oku tau ma'u mei he kupu 3 kupu 4 'o e Tefito'i Lao 'oku *categorise* ai 'a e hia iiki mo e hia lalahi.

Sai Sea ka u 'oatu e fakakaukau ko eni 'ene tu'u fehalaaki ko ia kia au. Sai, ko e hia si'isi'i leva 'oku talamai leva kapau 'e talangata'a ia 'a ia ko e hia ko ē ko ē 'oku mo'ua pē 5 afe. Kapau 'e talangata'a ia ke 'oange 'a e *password* 'oku talamai leva 'e he kupu 5 ia 'e mo'ua 1 kilu ia. Ke fakatokanga'i pē Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu Sea. Ki'i fakatonutonu atu e Fakafofonga, me'a ki lalo Fakafofonga kātaki. Tau nofo he lao e Fale Sea. 'E Sea ko e me'a ko ē 'oku tau 'uhinga ki ai, 'a ē ko ē 'oku 'ikai ke mahino, he koe'uhi he 'oku 'ikai ke hanga 'e he lao ia ko eni ia 'o *identify* e ongo me'a 'oku kehekehe. Pea he 'ikai ke mo'ua ia 'i he *threshold* he koe'uhi ko e tokotaha ia 'e hopo'i ia 'i he *password*...

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fakatonutonu atu, ko u fakatonutonu atu 'a e Minisitā. 'Oku hanga 'e he kupu 4 kupu si'i (4) 'o fakafaikehekehe'i 'a e hia iiki mo e kupu si'i 6. 'Oku na kehekehe. 'Oku ne talamai 'e ia 'oku 'ikai ke kehekehe. Ko e kupu si'i (4) 'oku 'uhinga mai ia ki he hia iiki ka ko 'eku 'uhinga ko ē ko ē ki he *proportion*.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e hia mamafa pa'anga 'e 5 ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu atu Sea he koe'uhi ko e fo'i me'a eni 'oku fai ai 'a e faikehekehe. Ko 'ena faikehekehe Sea, he 'oku 'ikai ke *parameter* tatau ...

<004>

Taimi: 1035-1040

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... 'a e me'a hema mo e me'a mata'u. Pea he 'ikai ke tau hanga 'e tautolu ia 'o *unite* naua he 'ikai ke na omai naua 'o nofo ha fo'i mo'oni'i me'a 'e taha, te na kei kehekehe pē kinaua ia. Pea ko e me'a 'oku tonu ai ko ē me'a ne me'a ki ai e Palēmia ko e *if apply* ē pea *apply* atu leva e ono 'o kapau 'e fihia hē 'e *apply* atu leva ē. *It's a if statement* Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea fakamālō pē au ki he fakatonutonu. Ka 'oku 'ikai, 'oku ne *miss* 'e ia e me'a 'oku ou feinga ke mahino. Ka ko u kole ki he ki he Minisitā 'omai mu'a hoku faingamālie kau hanga 'o fakamatala'i 'eku poini 'osi ia pea ne toki 'omai 'ene fakatonutonu. He ko eni, kuo tau 'osi hanga 'e he lao Tefito'i Lao 'o fakafaikehekehe'i mai e hia mamafa. 'A ia ko e hia mamafa 'oku mo'ua 5 mano pea mo'ua 1 miliona. Sai ko e hia ma'ama'a.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i he ē, ki'i fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga. Ko e me'a ko ē nau lave atu ki ai 'oku makatu'unga ia 'i he 'elemēniti 'o e hia ko ia.

Paula Piveni Piukala: Sea.

Sea Komiti Kakato: 'A ia 'oku 'osi 'i ai pē hono tautea kia *a* mo *b* mo hono mata'ifika.

Paula Piveni Piukala: Sea. Kātaki pē kae 'oua leva ke kakato atu 'eku fakakaukau he 'oku te'eki ai ke ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko 'eku ki'i, ko 'eku ki'i fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: Ke tau 'eku poini. Ko 'eku poini Sea 'oku pehé ni. Ko e ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu ē.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e ...

Sea Komiti Kakato: 'Ikai ke tau lava 'o toe liliu he ko e Tohi Tu'utu'uni ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e fakatonutonu Sea 'oku mei laini tatau pē mo e me'a na'e me'a ki ai e Minisitā *MOI*. Ka ko e, ko e 'ai pē 'a hano toe fa'ahinga fakalea ange 'e taha ke, ko e anga ē 'a e faka'uhinga ia ko ē 'a e Fakafofonga pea 'oku mahino pē ia, 'a e 'ene faka'uhinga faka'apa'apa lahi ki ai.

Ka ko e, ko e poini ia heni ‘o hangē ko ē na’e fakamamafa atu pea na’e fai pē fakamalanga ki ai ‘aneafi ko e ongo me’a kehekehe pē eni ia ‘e ua. Ko e fakatonutonu ko ē ‘oku tau fai ‘i he lao ko eni ‘oku fekau’aki tonu ia pea mo e ma’u ha fakamatala faka’ilekitulōnika. Pea ‘oku nofo pē ia ai. Ko e ngaahi tautea ko ē ‘oku ‘omai ko ē ‘e he Fakafofonga ‘oku ne pehē ‘oku hia mamafa mo e pa’anga ‘e 5 mano ‘oku tuhu’i fakatapau mai ia e kalami mo e lahi e kalasi e faito’o konatapu.

Ko ‘etau talanoa ko ē ki he ma’u ha fakamatala faka’ilekitulōnika hangē ko e *password* ‘oku ‘ikai ke, ke talamai ia ai ha lahi ha kalami ‘o ha faito’o konatapu ‘oku *process* pe ma’u ‘a ha taha pē fetuku. Ko e sitepu eni ia ke ma’u ‘aki e fakamatala ko ia ‘oku ‘uhinga mai e lao ko ia. ‘Oku te’eki ai ke tau a’u tautolu ia ki ha fa’ahinga fakamo’oni ‘oku ‘osi ma’u e tokotaha ko ia pea tau sio ki ha fakamo’oni ‘oku tuku mai ‘a e faito’o konatapu ko ē ‘oku ne ma’u. ‘A ia ko e poini ‘e Sea pea ko e lao ko eni ‘oku, kuo ‘osi ngāue’aki pea ‘oku ‘i he Fakamaau’anga ia ke ne hanga ‘o *determine* pē ne fakapapau’i ‘a e mafatukituki ‘o ha hia pea lī mai e ngaahi tautea.

Sea kapau te ke me’a ki he ngaahi tautea ko ē ‘oku ‘omai ‘oku talamai ‘e malava ke a’u ki he 1 kilu. ‘Oku ‘ikai ke tuhu’i fakatapau mai ‘e he Fakamaau’anga ‘a e fika ‘e ‘oange he taimi ‘oku fakahoko ai ‘a e tautea. Pea ko e lahi taha ia e ngaahi hopo he *drugs* pē ko e faito’o konatapu ‘i he Fakamaau’anga Sea ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha tautea ia ‘e ‘oange fakatapau ki he fika ‘oku tu’utu’uni mai ‘e he lao. Kapau ko e hia mamafa ‘oua ‘e laka hake he 1 kilu ‘oku nofo e tautea he 3 mano nofo he 4 mano fakatatau ki he *gravity* pē ko e mafatukituki ko e lea ia ‘oku ngāue’aki ko ē he Fakamaau’anga ‘o e hia ko ē ‘oku fakahoko.

‘A ia ko e poini Sea heni ko e ongo me’a kehekehe ‘e ua ‘eni ‘oku ‘uhinga mai ki ai ka ‘oku nofo pē ‘i he lao ‘e taha. Talamai pē he Tefito’i Lao ia hangē ko e na’e me’a ki ai e Fakafofonga kalasi *A* ‘ova he kalami ‘e 28, kalasi *B* kuo ‘osi talamai pē ‘e ia. Ko e lao ko eni ‘oku tau fakatonutonu ko e hangē ko e me’a ko ē na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ko ena e *MOI* ‘oku fekau’aki ia mo e ma’u ha fakamatala. Pea ‘oku ne toe ‘omai, fokotu’u mai pē ‘e he lao ia ‘a e fo’i vaha’a laka hake ‘i he 1 mano.

Ko e laka hake ko ē ‘i he 1 mano ‘e malava pē ia ‘o ‘alu ki he 1 kilu pē ‘e nofo he 4 mano. Ko e ngaahi fika ko ē ‘oku fokotu’u mai ko ē he lao mo e angamaheni ko ē ‘i he Fakamaau’anga ‘oku ‘omai pē ko e me’afua ka ‘oku ‘ikai tu’o taha tātaitaha ke tuhu’i ha tu’utu’uni ia fakatapau ki he fika. ‘Oku ‘i ai e me’afua ko e, ko e lea ko e mafatukituki pē ko e *gravity* ‘i he lea faka-Pilitānia ‘oku ngāue’aki he Fakamaau’anga ke fakahoko ‘aki e ngaahi tautea ko eni. Sea ko e faka’apa’apa lahi ki he Fakafofonga ko e anga ē ‘ene faka’uhinga pea kapau te tau lele ai he ‘ikai pē te tau toe fetaulaki pea ko e fakatonutonu ia Sea mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea fakamālō pē au ki he fakatonutonu kei, kei mama’o pē ‘a e fakatonutonu ki he me’a ‘oku ou ‘uhinga ki ai Sea. Ka u ka u hanga ‘o, ‘o toe fakamatala’i atu ha fo’i fōtunga ‘e taha. Sea ‘oku mahu’inga e me’a ko eni ki he motu’a ni. Ko e hia ma’ama’a ‘oku ‘uhinga mai ki ai ‘a e kupu 4 kapau te u faka’ilo e tama ko eni ko e hia he kalasi *B* ...

<005>

Taimi: 1040-1045

Sea Komiti Kakato: ... ‘Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Fēfē mu'a ke tuku ke 'ai 'ene faka'uhingá.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea 'ikai ko u 'uhinga ...

Sea Komiti Kakato: 'Osi pe eni ia pea tau 'unu tautolu he 'ikai ke tau toe lava tautolu 'o liliu homou pepá.

Paula Piveni Piukala: Sea, 'oku mau ...

Sea Komiti Kakato: Pepa 'amoutolu he 'ikai ke tau toe, pea kapau te ne fokotu'u mai ha me'a ke liliu ai pea 'oku pau ke kole ki he Pule'angá ka tau pāloti ka tau 'unu. Kae 'ai ange 'ene faka'uhingá kae fai mo 'osi.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea, sio ko e hia si'isi'í he Tefito'i Laó ko e pa'anga 'e 5 afe. Ka ko e fokotu'u mai e fakatonutonu ko ení Sea he kupu 4 kapau 'e talangata'a ia. Kapau ko e faka'iló he pa'anga 'e 5 afé. Kapau 'e talangata'a ia ke ne 'omai 'e ne *password* 'oku 'omai 'e he kupu (5) ia e tautea ia 'oku toe lahi ange ia he 5 afé, 1 kilu, a'u 'o 1 kilu pea a'u 'o ta'u 'e 5, fakatokanga'i e fo'i poini ko iá.

'A ia ko e pehē kapau te u faka'ilo mai ha taha 'i he kalasi hia ko eni 'oku 5 afe 'a e *maximum* pea ta'u 'e taha 'a e *maximum*. Pea talangata'a ia ke ne 'omai 'a 'ene *password* ke *access* e kau polisi ki he'ene telefoní 'oku 'omai leva 'e he kupu (5) ia 'oku malava mo'ua ia 'o 1 kilu. Lahi ange 'a e mo'ua 'ene talangata'a he mo'ua e hia na'á ne faí. Sai hanga leva 'e au 'o *flip* atu ki he kupu 6, kupu 6 'oku talamai ko e hia mamafa ia. Ko e hia mamafa ko ení 'oku talamai ai 'e mo'ua 1 miliona ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fakatonutonu, fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: Pe ko e ta'u 'e 30. ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fakatonutonu Sea ke ki'i mahino pe e feme'a'akí.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kapau ko e kupu 5 ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kapau 'e lau'i pe foki ke mahino Sea. 'I ha'ane halaia ki ha mo'ua pa'anga 'oku 'ikai laka hake 'i he pa'anga 'e 1 kilu. Ko e 'ikai laka hake ko iá 'oku 'ikai ke ne talamai 'e ia 1 kilu. 'E lava ke 5 afe, 'e lava ke 4 afe, 'ikai laka hake 'i ha 1 kilu. Ko e poini ia Sea hangē ko e me'a na'á ku fakalave ki ai 'anenaí. Ko e 'ū fika pe 'oku 'omai ke fai ki ai e tukufua, 'oku 'ikai ke tuhu'i mai ia 'oku 1 kilu. 'Ikai laka hake, 'e lava pe ke 5 afe, lava ke 4 afe.

Paula Piveni Piukala: Ka 'oku malava ke 1 kilu ko e poini ia.

Tevita Puloka: Sea, kātaki ko 'eku toe ki'i ...

Paula Piveni Piukala: He 'oku 'omai 'a e fu'u sipeisi ko ē ...

Tevita Puloka: Fie fehu'i pe 'aku ke toe mahino ange Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e poini ia 'oku ou hoha'a ki ai Sea

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga ...

Paula Piveni Piukala: Ko e *possibility* 'e a'u 'o 1 kilu.

Sea Komiti Kakato: Ki'i malamalanga lelei pe he 'oku 'i ai e fu'u maika 'okú ke me'a ai.

Paula Piveni Piukala: Sea kātaki Sea.

Fehu'ia Tongatapu 1 fekau'aki mo e tautea ha tokotaha ne 'ikai kau he tilá ka na'e mahalo'i ki he faito'o konatapú

Tevita Puloka: Sea, ko u kole pe ke u ki'i fehu'i ko u tui 'e toe tokoni mai pe 'a 7 ke mahino angé. Ko e 'uhingá ko e lao ko ení pea hangē pe ko e ngaahi malanga ko ení na'e 'ohake ki mu'á ko e me'a kehekehe. Ka u 'oange ange pe fakatātā ko ení, puke 'e he kau polisi 'a *A* ko e pehē 'oku ma'u ai e faito'o konatapu, lahi ia 'e tautea mamafa ia. Pehē leva 'e he kau polisi ke nau ō kia *B* ke 'omai 'ene telefoní he na'e mahalo'i mo ia. Talangata'a leva 'a *B* ia ke 'omai 'ene telefoní ke kumi'aki ha fakamo'oni ke ma'u e faito'o konatapu ngalingali 'oku mahalo'i kia *A* pe ko ha toe taha ange pe ko *C*.

Ko e lao leva ko ení ko 'eku faka'amu ia ko ē kapau 'e toe tokoni mai pe mo Tongatapu 7. Ko e lao ko ení ko e tautea ia 'o *B*, na'e 'ikai kau ia he mahalo'i ko ē ki he faito'o konatapú. Toki tuku kehe hono puke 'o e telefoni ia 'a e tokotaha ko ē 'a ia ko *A* ko ia 'oku mahalo'í. Ko e 'uhinga foki e lao ia ko ení 'e tatau ai pe ia pe na'á ke kau, ka 'oku mahalo'i ke 'omi ho'o telefoní ke sio ki ai e kau polisi te ke mo'ua koe he lao ko ení? Ko ia ko e anga ia ko ē 'eku 'uhingá, toki tuku kehe ia pe ko ia na'e kau he tila faito'o konatapú. Ko e anga pe ia 'eku fakatātā ke toe feinga ange ke mahinó. Kuo pau ke hanga 'e *B* 'o tukuange 'ene telefoní ha fiema'u 'e he kau polisi ko ha *information* pe ia pe ko hai 'e ma'u ai. Pea kapau 'e ma'u atu mo ia ai toki kau atu mo ia.

Ko e laó ki he tautea 'o e tokotaha 'oku talangata'a ke 'ave 'ene telefoní ke fai ai 'a e fakatotolo 'a e kau Polisi. Pea kapau 'e toe fakamahino mai pe meí he Pule'angá mālō.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: ... Pule'anga.

Tevita Puloka: 'Ikai na'e kau pe mo koe 7 he'eku faka'amu ke toe fakamahino mai ange.

Paula Piveni Piukala: Ko u tali au ke 'omai 'e tali 'a e Pule'angá he ko 'enau lao. He ko e, 'oku kehekehe 'eku mahino 'aku

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Kuo 'osi 'omai e tali ia 'a e Pule'angá.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, ke u ki'i fakahoha'a atu au Sea

Sea Komiti Kakato: He'ikai ke toe liliu e tali ai 'a e Pule'angá.

Paula Piveni Piukala: Sea tukuange he 'ikai toe liliú, ko e talanoa'i e laó ke maama kia ki tautolú ko e 'isiu kehe ia. Ko e 'ikai ke toe liliú ko e 'isiu ia 'anautolu

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Eiki Sea tuku mai 'e koe ha'aku faingamālie ko au 'oku kole atu he me'á ni Sea.

Paula Piveni Piukala: 'Oua te ke hanga 'e koe 'o 'ai ke fakasi'isi'ia e talanoa'i e 'isiu.

Sea Komiti Kakato: 'Ikai 'oku 'ikai ke u talaatu 'e au ke u fakasio, te u toe liliu 'ene founhá. Ko e me'a 'oku 'osi tohi he pepá pea ko ena 'oku 'osi 'omai e faka'uhinga e Pule'angá he 'ikai ke tau toe nofo tautolu 'o tatali ki he Feitu'u na.

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga ia hono 'omai ki he Falé ni Sea ke tau talanoa he funga tēpilé he maamá. 'E toki tali he ko e tali ko ia 'oku tali mei Fale Aleá ni 'oku 'ikai ko e tali pe 'e he Pule'angá.

'Eiki Palēmia: Sai pe Sea kae ki'i talatalanoa atu pe na'a mahino ange. ...

<006>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Palēmia: ... 'Oku nofo pe foki 'a e me'a 'a e Fakafofonga 'i he kupu 'e taha 'a ia ko e kupu 3. Ka 'oku 'i ai mo e hia he kupu 4, 'oku 'i ai mo e hia 'i he kupu 5 'o kapau pe te mou me'a ki ai. 'Oku 'oku 'ikai ko e (a) (b) (c) pe ko ē he 3, 'oku ai mo e ngaahi hia 'o hangē ko e ko hono ngaahi e faito'o konatapu mo e me'a. 'A ia 'oku ai pe 'u konga ai kapau pe 'oku pehē 'e he kau polisi 'oku si'isi'i 'a e fo'i hia ko ia pea te nau *charge* pe 'o hoko leva ia ko e, 'ikai ko ha hia mamafa ko e hia pe. 'A ia ko e fo'i hia ia tuku ia ki he 'e fakamaau'i ia ai 'o mo'ua ia ai.

Pea 'i he 'enau fai ko e 'enau fakatotolo, nau fiema'u e *password* e tokotaha ko ē pea loto ki ai e fakamaau, 'ai e *search warrant*, tohi kumi. 'Alu atu ia 'ikai ke loto ki ai e tokotaha ko ia, ko e fo'i loto ko ia 'e tautea'i ia fakatatau mo e hia ko ē na'e lolotonga faka'ilo ko ē ki ai. 'O kapau 'oku ai ha hia si'isi'i pe 'e pau pe ke ngāue e kupu 4, 'o kapau leva ko ha hia mamafa he ko e 'uhinga na'e *charge* ia ki ha me'a 'oku lahi ange 'i he kupu 3 mo e 4 mo e 5 ko ena 'i he Tefito'i Lao

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a hifo 'e 'Eiki Palēmia. Ko ena ko u kole ki he kau ngāue ke nau 'ohake 'a e hia mamafa mo e hia ma'ama'a 'a ia 'oku ai hono 'u tautea pe ki he hia ma'ama'a mo e hia mamafa ke fakamahino ki he Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Sea.

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko e me’apango pe ko e ta’ofi mai Sea na’e mei mahino ange ‘a e fakamatala he kupu 3, 4, 5, ‘oku ‘asi ai ‘a e fanga ki’i hia ‘oku si’isi’i mo e hia ...

Paula Piveni Piukala: Sea, ‘oku ou tokanga ke ‘oatu ‘eku fakakaukau ke kakato ki mu’a ‘oku nau hanga ‘o fulifulihi. He ‘oku pehē ni Sea, ‘osi mahino mai mei he tefito’i lao ko e hia pe ‘oku ‘ikai ke mamafa ‘a e hia ko e ‘oku pa’anga ‘e 5 afe mo e ta’u ‘e taha, hia pe ia ‘oku ‘ikai ke mamafa. Toenga e ‘u tautea, hia mamafa kātoa.

Sai, kapau leva ‘e faka’ilo pea ko e ‘uhinga mai ‘o e kupu 4 ‘o e fakatonutonu ki he talangata’a ‘i he hia ma’ama’a he pa’anga ‘e 5 afe.

Pea pehē leva he kupu 5, kapau ‘e talangata’a he hia ma’ama’a ‘e malava ke tautea ‘o a’u ‘o tahakilu, ko e poini ia. Sai, ko ‘eku anga ‘eku sio faka-*proportion* hia 5 afe pea kapau leva he ‘ikai te ke talangofua ‘e a’u ho’o mo’ua ‘o tahakilu.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ...

Paula Piveni Piukala: Sai ia, ‘oleva ‘oleva ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Masi’i ko u kole atu ke ‘oleva ka u hoko ki he fo’i ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘E Sea ko e fakatokanga’i ‘oku mamahi homau telinga he fanongo he fa’ahinga me’a ko ē Sea. Sea ko e *linear proportion* ko e fu’u mata’ifika ia ‘oku lele hangatonu ‘e ‘ikai ke *linear proportion* e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau’angá. Sea ko e fa’ahinga fakamalanga ē Sea, ‘oku tonu ke fai ha tokanga ‘aupito ki ai he koe’uhi ‘oku mole ho taimi.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko u tokanga atu Sea ‘oku pehē ni. Ko e hia mamafa eni ka u talaatu, tahamiliona hono mo’ua ngāue popula ta’u ‘e 30, na’e ‘osi liliu e me’a ko eni ki he tautea mate.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Sai.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu e ...

Paula Piveni Piukala: Kupu 6.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu pe Fakafofonga ‘e Fakafofonga ‘oku ‘ikai ko ‘eku ‘ai ‘a’aku ia ke me’a. Ko e fakatonutonu ena ‘oku ‘asi lelei mai pe he *screen* hena, ko e hia mamafa ena ‘a e 3(b) mo e ‘u ala me’a pehē. ‘Oku ‘ikai ke a’u ia ki he tahamiliona ka ko ‘eku ‘uhinga pe ‘aku Fakafofonga ...

Paula Piveni Piukala: Ko eni ko e fu’u lao eni ‘oku a’u ‘o tahamiliona.

‘Eiki Palēmia: Ko e fu’u lao ena ‘oku fokotu’u mai he kalake ‘i mu’a ko ena ‘i he tafa’aki to’omata’u.

Paula Piveni Piukala: Ko e fu’u lipooti ē ia. Ko e lao ...

‘Eiki Palēmia: Ko e kupu 3 ...

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘asi ai ‘oku a’u ‘o tahamiliona

‘Eiki Palēmia: Kupu 3(b)

Paula Piveni Piukala: Pea ko ‘eku poini eni Sea ...

‘Eiki Palēmia: He ‘oku a’u ‘o 5mano ‘oku lahi e 5mano ...

Paula Piveni Piukala: Ko e tefito’i hia ko e tahamiliona ...

‘Eiki Palēmia: ‘I he tahamano Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Pea kapau ‘e ‘ikai te ne ‘omai talangofua ke ‘omai e *password* ...

‘Eiki Palēmia: Sai pe ā ia tuku ā e Fakafofonga he ‘oku ‘ikai ke fiefanongo ia ki ai.

Paula Piveni Piukala: ‘E mo’ua 2kilo pe.

‘Eiki Palēmia: Ko e fietokoni ena ‘a e Kalake ‘o ne ‘omai ai ē ke ke me’a ki ai ke ke ‘ilo ‘a e hia mamafa.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko u kole atu ke ‘omai mu’a ha’aku faingamālie ke kakato ‘eku hanga ‘o faka’uhinga’i atu ...

‘Eiki Palēmia: Mālō.

Paula Piveni Piukala: ‘A ‘eku sio ki he palopalema ‘oku hoko he lao ko eni. Ko e hia mamafa eni Sea ‘oku ‘omai he lao ‘o kau au e tautea mate kau ai e tahamiliona, hia mamafa ia. Talamai leva he kupu 6 ia, kapau ‘e talangata’a ki he hia mamafa, ko e tautea ‘omai he kupu 7. Kupu 7 lahi ‘e a’u ngata ‘o ‘ikai toe ‘ova he 2kilo 5mano. Tefito’i hia tahamiliona, ko ‘ene talangata’a 2kilo 5mano. Ko e hia si’isi’i tefito’i hia ko e 5afe, talangata’a ko e tahakilu, ‘oku mou pehē ‘oku fakapotopoto.

Ke tau hanga ‘etautolu ‘o nono’o e hia si’isi’i ‘aki e tahakilu kae tukuange e tahamiliona ia ‘a ia kapau ko au ko u mo’ua he tahamiliona, te u talangata’a ke u ‘oatu e fakamatala kau tautea’i au he 2kilo.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ki’i malamalanga ...

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ke pehē, ‘oku ke pehē ‘oku fakapotopoto?

Sea Komiti Kakato: Malanga fakalele he ‘oku ‘ikai ke supo hoku telinga.

Lord Tu’iha’angana: Sea, te u ki’i tokoni atu mu’a ki he tokoni pe ki he ...

Sea Komiti Kakato: Ko e ‘oku ‘ikai ke ai ha kupu 6 ē. Ko e me’a ‘oku ‘ohake ai me’a ko eni ke ke me’a ki ai ko e kupu 5, ‘oku ai e ‘u tautea ko eni tahamiliona ki he hia mamafa ...

<007>

Taimi: 1050-1055

‘I ai tokanga ‘Eiki Nōpelé ke fakahoa ngaahi tefito’i hiá ki he tauteá tautefito ka talangata’a ki he tu’utu’uní

Lord Tu’iha’angana: ...Ko e ki’i tokoni pe eni ki he Fakafofonga kae hoko atu ko e koloa pe ke ma’u ‘a e mahino he feme’a’aki ‘a e Hou’eiki Sea. Ko e mahino ki he motu’a ni ‘Eiki Sea e me’a ko eni pea ‘oku vivili mai mo e Fakafofonga ‘a eni pe na’e ‘osi fakamahino. He ko e ‘uhinga ko e fakahoa mai e ngaahi tefito’i hia ki he tautea ko eni fekau’aki mo e talangata’a pe ‘oku pehē ko e talangata’a ko eni ki he, pea ‘oku mo’oni pe foki ‘a e me’a ‘a e Fakafofonga.

Ka ‘oku tonu pe ‘Eiki Sea ke tau falala. Ko e kakai ko ē ‘oku Fakamaau kakai ko ē ‘oku tau fili ko e kau Fakamaau ‘aki ‘a e founa ko eni ‘oku fili’aki nautolu ‘oku tau falala kiate kinautolu mo ‘enau taukei. Hangē pe ko e me’a ‘a e Fakafofonga he ‘e lava pe ia ‘a e tefito’i hia ko e fakakalasi ko eni ko e nimaafe ko ē ‘o fai ki lalo. Sea ka talangata’a ha taha ke ‘omai ha fakamatala fekau’aki mo e tefito’i hia ia ko e nimaafe kae hanga he Fakamaau ‘o tautea tahakilu, fakavalevale ia ke ‘i ai ha Fakamaau pehē ‘e Sea.

Ko e me’a ko ē ko e ki’i mahino ko ē ‘oku ou ‘uhinga ki ai pea ‘oku mo’oni pe ‘a e Fakafofonga ka ko e poini pe ‘e taha ‘oku ou ‘uhinga ki ai hangē ko e me’a ‘a e Fakafofonga ki he tahakilu pe ko e uakilu nimamano ke fakakaukau’i ange. ‘UHINGA he ‘oku ‘i ai e hia ko eni ki he fakakalasi ‘oku a’u ko ē ki he mo’ua taha miliona. Pea kapau ‘e talangata’a ‘e ngata pe ia he tahakilu pe ko e uakilu nimamano na’a ‘oku tonu ke ki’i taha hake.

Ka ko e fo’i kongā ko ē ‘oku ‘atā mei he pa’anga ‘e taha ki he tahakilu pea kuo fai’aki ‘a e talangata’a tau fai’aki ‘a e fakapotopoto ko eni mo ‘etau falala ki he kakai ‘oku nau fai e ngāue ko ia kau Fakamaau. Hangē pe ko e me’a ‘a e Fakafofonga. Ka ko e faka’ilo ‘a e tefito’i lao ko e nimaafe pea talangata’a ke ‘omai ha fakamatala pe ko e ‘omai *password* pe ko e hā pea ka hanga he Fakamaau ia ko ia ‘o faka’ilo ‘o fakamo’ua’i ke tahamano pe uamano pe tahakilu ‘oku tonu ke vakai’i e Fakamaau ia ko ia Sea. Ka ko e falala ko eni he ngaahi me’a pehē. Ka ko e fo’i kongā pe ia ‘oku ou lave ki ai hangē ko e poini ko ē ‘oku ou to’o mei he me’a ‘a e Fakafofonga Fika 7 ‘a e uakilu nimamano. Ka a’u ki he hia ko ia he ‘oku ‘ikai ke lau kilokalami ‘e fiha ngeau pea ‘ai ko ē ‘oku ‘i he kalasi mo’ua taha miliona pea fakafē’ātungia’i ha ‘omai ha fakamatala tautefito ki he *password* pe ko e hā, ‘oku ngata pe ia he tahakilu pe ‘oku a’u ki he nimamano pe ko e hā e lau pe toe ‘alu hake ki he, ko ia pe Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ka u ki’i fehu’i atu.

Sea Komiti Kakato: ‘Oleva ange Fakafofonga ka tau tokanga ki ha feitu’u pe kuo mahino ē ka tau nga’unu.

Fehu'ia 'Eua 11 pe ko e hā 'aonga faka'uhinga'i lea he fo'i lao ko eni

Taniela Fusimālohi: Ko e feinga pe eni ke fakama'ala'ala e me'a ko ē 'oku 'uhinga ki ai. Sea ko 'eku fehu'i 'a'aku 'oku pehé ni 'e Sea. Ko e hā e 'aonga 'o e *definition* ko eni 'i hono 'omai ki he fo'i lao ko eni. Ko e anga eni 'eku vakai Sea. Ko e *definition* ia ko eni 'oku talanoa ia ki he *serious offense*. Ko e me'a 'oku talanoa ki a e Tefito'i Lao ia ko eni ko e *serious crime*. Pea ko e me'a ko eni 'oku hoha'a ki ai 'a Tongatapu 7 ia 'oku mo'oni ia. Ka ko e anga eni 'eku fakakaukau pe 'oku totonu nai ke 'ave ā, tamate'i ia mei hē, 'ave ia ki ha lao kehe hangē ko e Lao ko ē ki he Faka'uhinga'i Lea. He 'oku 'osi lea pe 'a e lao ia ko eni 'iate ia pe ko e *very serious crime* 'oku fakahangahanga ki ai 'a e lao ko eni.

Pea ko e 'uhinga ia 'eku fehu'i. Ko e hā leva e 'aonga eni ia 'oku hangē 'oku ne toe hanga 'e ia 'o fakafelekeu'i 'etau fakakaukau mo e anga 'etau sio mo ha Fakamaau 'e ha'u ia ha 'aho 'o sio ki ai 'o hangē ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai e 'Eiki Nōpele. Ka ko 'eku fehu'i 'a'aku ia ki he Pule'anga ke fakama'ala'ala mai ange pe ko e hā leva 'a hono 'aonga hono *utility* ke ngāue'aki 'a e fa'ahinga faka'uhinga lea ko eni 'i ha lao pehē ni he 'oku 'osi lea pe 'a e lao ia ko eni hono ngaahi kupu 'oku mamafa 'a e hia 'e fai 'i he lao ko eni pea mo hono ngaahi tautea.

Tali Pule'angá ki hono fehu'ia 'Eua 11 kaveinga fekau'aki mo e faka'uhinga'i lea

'Eiki Palēmia: Mālō Sea ke u tali atu ai pe au, ko e me'apango pe na'e 'ikai ke 'eke he Sea ko ē 'a e Komiti Lao 'a e Fale Alea 'a e ngaahi fehu'i pehē ni. Ka te u toe feinga pe ke fakamahino atu. Ko e 'uhinga ia ko ē 'oku *categorize* ai hangē ko e me'a 'a Tongatapu 7 ki he kalasi 'e 2, hia mo e hia mamafa. Fakatatau ia ki he hia 'oku *charge* koe ki ai. 'A ia ka ko e, 'oku tipeni leva 'a e kupu 'a e me'a ko ē ko ē 'a e tautea pe ko hono *categorize* 'o e fo'i hoko atú mei he hia ko ē 'oku *charge* 'a e tokotaha ki ai. 'A ia 'oku mea'i pe ko ē he Tongatapu 7.

'A ia ko e talanoa pe eni ia he ko e 'uhingá 'oku 'ikai ko e kupu 3 pe, 'oku 'alu hifo 'o a'u ki he kupu 5 'a 'ene me'a ai ko ē ke 'uhinga ke a'u 'o taha miliona. 'A ia ko e 'ū ngaahi hia ia 'oku 'ova 'i he tahamano mo e tolu 'oku ui leva ia ko e hia mamafa pea 'e *apply* leva 'a e tautea ko ē he kupu 7. 'A ia ka 'oku hangē ko e lau, ko 'etau 'oatu pe ē ko e me'a ē 'e nofo ai 'a e Fakamaau. Pea 'o kapau 'oku tau pehē 'e fai e hia 'oku fu'u tōtu'a atu 'a e Fakamaau ko ia 'oku 'atā pe ke ke tohi tangi koe ki he *Court of Appeal* pe ko e hā, ke ne hanga 'o fakasi'isi'i mai 'o kapau 'oku ne pehē 'oku tonu ke fakasi'isi'i mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko e 'uhinga ia ko ē 'eku fehu'i...

<003>

Taimi: 1055-1100

Taniela Fusimālohi: ... 'a'aku ia he 'oku 'osi hanga pē 'e he lao ia 'iate ia pē ia 'o talamai 'a e sikeili ko ia ke 'alu ai 'a e tautea. Pea ko e 'uhinga foki ia 'a e fakafehu'i, pea ko e hā leva hono 'aonga 'ene tu'u hē kae 'ikai ke tuku ki he fakapotopoto ko ē 'a e Fakamaau ke fai'aki 'ene tautea 'o fakatatau pē ki he lao ko ia 'oku 'omai. Pea ko 'eku fehu'i, he 'oku 'omai ia ko ē he pongipongi ni ia kuo kamata ke tau tō kehekehe kitautolu heni, pea 'oku 'osi ai 'a e lao kuo tau paasi mei heni 'oku tō kehekehe ai, 'oku 'osi talamai 'e he kau loea 'oku nau tō kehekehe ai 'i he, hangē ko e lao ko ia na'a tau faka'atā ko ē ke 'omai 'a e *hearsay* ke fai'aki 'a e ...

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e ...

Taniela Fusimālohi: 'UHINGA ki he lao kehe ...

'Eiki Palēmia: Sea ko e ngaahi me'a eni ia ...

Taniela Fusimālohi: 'Oku ne fakaava 'e ia 'a e matapā ...

'Eiki Palēmia: 'Oku totonu ki he Sea e Komiti ke ne talamai 'a e me'a ka 'oku ne hanga 'e ia 'o tukupi ai ho Fale Sea, 'ene talamai 'oku kovi e lao pea 'oku, pea kapau 'oku me'a pea ke 'omai 'a e ngaahi fakamatala ko ena ke tau ngāue ki ai ke liliu, kae 'oua 'e 'omai pē 'o 'ai fakalūkufua heni 'oku pehē na'e hā mo hā ē ...

Taniela Fusimālohi: 'E Sea ko u hanga 'a'aku ia ...

'Eiki Palēmia: Ki he fanongo.

Taniela Fusimālohi: 'Oatu 'a e fakatātā he na'e 'uhinga e lao ia ko eni ...

'Eiki Palēmia: Pea 'oua te ke ngāue'aki e fakatātā 'o pehē ko e kau loea 'oku me'a ...

Taniela Fusimālohi: Na'e 'uhinga foki 'a e *hearsay* ia ki he lao kehe.

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Taniela Fusimālohi: Ka 'oku 'osi *apply* foki ia ki he 'u *case* pea 'oku talamai 'e he kau loea...

'Eiki Palēmia: Ko 'eku kole pē au Fakafofonga 'oua te ke fa'a 'ai 'aki ngāue'aki 'a e me'a ko ia fakalūkufua pehē he ko e 'uhinga pē he 'oku ke toe tukupi ai pē koe tautolu ko eni he Fale ni. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea na'e 'osi 'oatu pē foki 'a e *view* ia ko ia ke fai ha *safeguard* ...

'Eiki Palēmia: Pea ke 'omai ha me'a ke *amend* 'aki ...

Taniela Fusimālohi: ... hoko me'a pehē.

'Eiki Palēmia: 'O kapau 'oku pehē 'oku fiema'u ke *amend*.

Taniela Fusimālohi: Ka ko eni kapau te tau hanga 'o 'omai 'a e fo'i *definition* ko eni 'o fakahū hē ka 'oku 'ikai ke fu'u fiema'u 'oku 'ikai ke 'i ai hano *utility* pē ko hano 'aonga pea tau hanga leva 'o to'o 'o 'ave ki hano feitu'u totonu.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko u kole ki he Fakafofonga ke tokoni atu pē.

Taniela Fusimālohi: Ko 'eku 'uhinga ia.

Fakama'ala'ala Sea Komiti Kakato fekau'aki mo e tautea he hia ma'ama'a mo e hia mamafá

Sea Komiti Kakato: Mo ki'i me'a hifo ange ki lalo 'Eiki Minisitā ka tau fakamahino'i e me'a ka tau nga'unu ē. 'Ai hake ange 'a e me'a 'a e hia ma'ama'a 'e kalake. Ko ia, kapau te mou me'a hifo ki heni, 'oku, ko e hia ma'ama'a 'oku 'ikai ke laka 'a e tautea ia 'i he 1 mano 'a ia 'oku 'asi ko ē 'i he hia mamafa. 'E nofo 'a e tu'utu'uni, 'alu 'alu hake pē 'e Losa ki 'olunga.

Kapau te ke me'a hifo ki hē, ki he kalami A lahi, si'i hifo 'i he kalami 'e taha, ko hono tautea ē he 'ikai laka hake ia 'i he 1 mano. 'A ia 'i he fakapotopoto 'a e Fakamaau, hangē pē ko e me'a 'a e Fakafofonga 'a e 'Eiki Nōpele. 'Unu hake, kupu 4 si'i 5 afe 'oku 'i lalo pē mo e ta'u 'e 1 'oku 'i lalo pē ia he 1 mano pea mo e ta'u 'e 3. 'Unu hake, kapau te mou me'a hifo ko e mo'ua pa'anga 'o 'ikai lahi hake 'i he 1 mano, ngāue popula 'i he taimi 'oku 'ikai laka hake 'i he ta'u 'e 3, 'a ia 'oku 'i ai pē 'a e mafai mo e me'a. 'Unu hake, toe me'a tatau pē ena mou sio mou me'a hifo pē ko e me'a fika tatau pē ena, 1 mano mo e ta'u 'e 3 he 'ikai ke toe laka hake 'i he tu'utu'uni 'a e Fakamaau ko e hia ma'ama'a. Hoko hake kupu 5(b) ko e 1 mano mo e ta'u 'e 3. 'O faai atu ai pē 'o a'u ki he'ene 'osi 'a e lao.

Sai ko 'etau foki mai leva ki he fo'i Tefito'i Lao ko eni 'oku 'omai 'a e lao ko eni 'oku 'omai 'e he me'a. Ko 'ene 'ova ai, 'unu angé ki he hia mamafa, faka'uhinga, tu'uma'u. 'Oku 'uhinga ki ha hia 'oku ala tautea ngāue popula 'o laka hake 'i he ta'u 'e 3 pē ko e pa'anga lahi hake 'i he 1 mano. Ko 'ene 'ova pē 'i he ta'u 'e 3 mo e 1 mano kuo *apply* leva ia ki he hia mamafa 'o hangē ko e me'a ko ia 'oku 'asi mai 'i he lao ko eni. Ko e anga ia e me'a 'oku mahino kiate au.

Taniela Fusimālohi: Kae kehe Sea ka ko 'eku 'uhinga ko ia 'a'aku ia 'oku hoko ia ko ha me'a ke ne hanga 'e ia 'o faka ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: 'Oku 'ikai ke u 'ilo pē ko e hā hano lea faka-Tonga.

Sea Komiti Kakato: Ki he fakahaofi e hia?

Taniela Fusimālohi: Ka 'oku ne hanga 'e ia 'e Sea 'oku ou, ko 'etau hanga pē eni 'o 'ai 'a e lao ke malu Sea, kae tuku ki he fakapotopoto ko ia 'a e Fakamaau na'e fai ki ai 'a e 'uhinga. Ko 'ene 'asi mai 'a'ana hē Sea 'oku hangē ia ha faka'ai'ai ki he hia ma'ama'a ke toutou fai ia he 'oku sai pē ia he 'oku ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ke u ki'i tokoni atu pē ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga, ko e hia ma'ama'a 'oku 'osi tuhu'i mai pē he lao ko e ta'u 'e 1, ta'u 'e 3 ki lalo mo e 1 mano.

Taniela Fusimālohi: Kae kehe ka ko 'eku 'uhinga eni pē ko e ha e me'a ...

Sea Komiti Kakato: Ko 'ene 'ova pē ai hilifaki leva 'a e 7 kilu mo e ta'u 'e 50 ki he ngaahi 'elemēniti takitaha 'o e hia na'e fai 'e he tokotaha ko ia.

Taniela Fusimālohi: Kae kehe ke u faka'osi atu ai ka ko 'eku poini pē 'aku ia kapau leva 'oku 'ikai ke 'i ai hano fu'u 'aonga 'ona ke fakahā hē 'a e *definition* ko eni, pea tau to'o ā 'etautolu kae tuku ki he fakapotopoto mo e lau 'a e lao ki he tautea ke fai pē ia. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga 'oku mahino ia kiate au. Ko moutolu 'oku 'ikai ke mahino ki ai. Sai tau hoko atu ē. Tau 'unu ē. Kupu 3.

Paula Piveni Piukala: Sea ki'i fakama'opo'opo atu 'eku ...

Sea Komiti Kakato: Kupu 3.

Paula Piveni Piukala: Sea. He ko e 'uhinga foki 'eku mafasia he me'a ko eni, he ko e 'uhinga he ko 'etau 'alu ko ia ki he kupu 23 'oku ai 'ene *implication* ai...

<004>

Taimi: 1100-1105

Paula Piveni Piukala: ... Ka ko e 'isiu fakamata'ifika.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai angé he kupu 23. He kupu 3 'a ia ko e kupu 23 (a) fo'ou ia.

Paula Piveni Piukala: Ko ia. Sai pē Sea ka u hiki atu au ki ai. Ko e kupu 4 Sea ko e kupu (4) kapau te u hoko atu au ki ai 'oku 'uhinga mai e kupu 4 ko eni 'oku fakahoko 'e ha taha ha hia kapau mo hono talangata'a. 'A ia ko e 'uhinga pē ko e *purpose* 'o e fo'i lao ke nau 'omai 'a e *password* ke nau *access* pē ko e 'omai e *access* ki he ngaahi sisitemi fakakomipiuta 'oku mahamahalo e kau polisi 'oku 'i ai 'a e fakamatala. Pea ko e 'uhinga ia ko ē ko ē 'eku fakalave ki he me'a ko ia he na'e mahu'inga'ia au ke u 'alu 'o lau 'a e 'a e Tefito'i Lao ke u lava ange 'o sio ki he me'a ko eni 'oku 'uhinga ki ai e ngaahi tautea ko eni.

Pea ko u fakamālō ki he Nōpele Ha'apai mahino ki ai 'eku fakamatala. Fakamālō au 'ikai ke mahino ia ki he kau Minisitā, mahino ia ki ai pea ko u fakamālō he ko e tefito ia pē ko e 'elito ia 'eku fakataukave Sea. Ko e hia ma'ama'a pa'anga 'e nima afe pea kapau 'e talangata'a ia ki he tu'utu'uni 'a e Fakamaau fakatatau ki he kole 'a e kau polisi 'e malava 'e he Fakamaau ia 'o tautea'i ia a'u 'o taha kilu. Pea ko e hia mamafa 'a ē ko ē ko ē 'oku mamafa a'u ki he taha miliona mo e tautea mate 'oku fakangatangata e Fakamaau ia ke ne tautea'i 'o ngata pē he ua kilu.

Ko e lao ko eni ke *favour* ka hai? Lao ko eni ke *favour* ka ha? *Favour* ia kia au 'oku ou tila lahi taha 'a ē ko ē 'e malava ke to'o ai 'eku mo'ui pea malava ke mole ai 'eku taha miliona. Pea te u *deny* 'e au ia 'a e tu'utu'uni 'a e Fakamaau ko e 'uhinga ai 'eku pehē, ngali nai 'oku 'ikai fakapotopoto ke si'isi'i e talangata'a ia he tefito'i hia. He ko e 'uhinga pē te te talangata'a ai Sea ke te 'ave ha *access* ko 'ete mahalo mo 'ete fakakaukau 'e ma'u ai au 'o *convict* au he taha miliona 'uhinga pē ia 'eku hanga 'o 'ohake Sea.

Pea ko e kupu 6 'oku ne talamai pē ai ko e hia lalahi ia. Ko e kupu 4 'a e kupu (4). Taha e me'a te u hiki mei ai Sea. Taha e me'a 'oku ou tokanga ki ai 'oku 'asi ia he, he tefito e fo'i lao ko eni ke nau 'omai ha ngofua ke nau o 'o kumi 'aki e koloa ko eni mei he Fakamaau'anga ...

Sea Komiti Kakato: Kupu fē ia?

Paula Piveni Piukala: Kupu 23 (a) pē Sea. Ka ko e ka ko e fakalea ko ē ko ē ‘oku ou hoha’a au ki ai Sea ke tokoni mai pē Pule’anga ‘oku ‘asi ia he, ‘asi ia he, ko e, ko e ko ‘eku lau ‘e au he fakapālangi Sea ‘oku ‘asi ia ai pē ‘oku, kuo ai ha *warrant* pē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *warrant*. ‘A ia kia au ‘oku na’e na’e puke ‘a e ki’i ki’i fāmili ‘i Tongatapu 7. ‘Ikai ke ai ha *warrant* ia.

Ko ‘eku mahu’inga’ia au Sea ke tau hanga ‘ai e lao ke fakapotopoto. ‘Oku ‘omai ‘e he lao ko eni ke tau ‘uluaki ‘alu e kau polisi ‘o kole. ‘A ia ‘oku fakalea fakapālangi ia ‘oku mahino ka au Sea ‘oku pehē ia, *a police officer may apply*. Ka ko u tui Sea ke ma’u e ngaahi ngofua ko eni ‘oku totonu ke liliu ia *shall apply* ke fakapapau’i ‘oku ‘alu ki he Fakamaau’anga ke ‘omai e ngofua ko ia.

’Eiki Palēmia: Sea tuku pē ke u ki’i, kole tokoni pē au ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke, ‘oku, ‘e tokoni. Ko e tokoni ...

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

’Eiki Palēmia: ‘E Sea mo Fakafofonga ko e ‘uhinga ke, ka lue atu e polisi tau pehē pē ‘oku ‘i ai ha faito’o konatapu. Te tau, *oh tu’u ma’u ai ka u ‘alu ‘o apply ha’aku warrant* ka u toki ha’u ‘o to’o e faito’o ko eni pē ko ‘ene to’o ai pē ‘o *charge* ‘a e faito’o ko eni. ...

Paula Piveni Piukala: Sea mahalo ‘oku ki’i *confuse* pē Palēmia.

’Eiki Palēmia: ‘Ikai.

Paula Piveni Piukala: Ko ‘etau talanoa tautolu ki he *access*.

’Eiki Palēmia: Mahalo ‘oku fu’u pongipongi pē.

Paula Piveni Piukala: Tau talanoa tautolu eni ki he *access* ki he sisitemi komipiuta ‘oku ‘ikai ko e *drugs* ō nautolu ‘o fai ‘enau ngāue. Kea ko e fiema’u ko ē ko ē he fo’i lao ko eni Sea 23 (a) *order to access to computer system*.

’Eiki Palēmia: Ko ia.

Paula Piveni Piukala: Me’a ia ko ia ‘oku toki *consequential* ia.

’Eiki Palēmia: Ko e fakamatala ia ...

Paula Piveni Piukala: Pea ko e fiema’u Sea ...

’Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu pē Sea ...

Paula Piveni Piukala: Ke fakapapau’i ‘oku ‘alu e ‘ofisa ‘o kole *warrant* mei he Fakamaau’anga.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu ē.

’Eiki Palēmia: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e 'uhinga foki eni ia 'e Fakafofonga he taimi ko ē ko ē 'oku 'alu atu ai 'oku *refuse* e tokotaha ko ia ke 'omai 'ene *password*, 'alu leva ia 'o 'omai 'ene *search warrant* ke *compel* 'aki e tokotaha ko eni ko ē ...

Paula Piveni Piukala: 'Ikai. 'E Sea 'oku 'oku 'ikai ke fe'unga e fa'ahinga founa ngāue ia ko ia ke, ke nau ō ta'e-warrant pea ne *refuse*. 'Oku mahu'inga pē ia Sea ke 'uluaki 'omai ...

'Eiki Palēmia: 'Ikai 'e Sea ...

Paula Piveni Piukala: E warrant ...

<005>

Taimi: 1105-1110

'Eiki Palēmia: ... Sea ko e 'uhingá ia ...

Paula Piveni Piukala: Ko e melino e fonuá ni, Sea ko u fakapapau atu kapau ko e founá ē ke ō ta'ewarrant 'e 'i ai pe 'aho, 'e 'i ai pe 'aho, hake e kātaki e kakaí ...

Sea Komiti Kakato: Ki'i fakamolemole pe ē, 'ai pe ko e 'uhinga ke fanongo pe kakai e fonuá 'Eiki Palēmia ...

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ka u lau atu pe ē.

'Eiki Palēmia: Sai.

Sea Komiti Kakato: Ko e kupu 23(A) ko e tu'utu'uni ke hū ki ha founa fakakomipiuta pe me'a tauhi fakamatala 'e ngofua ki ha 'ofisa polisi ke ne kole ki he Fakamaau Polisi pe Fakamaau Fakamaau'anga Lahi. Na'a fanongo e kakaí 'o pehē 'oku ō pe kau polisi 'o hū ta'ekole ha ngofua.

Tui Tongatapu 7 ke liliu fakaleá ki he "kuo pau"

Paula Piveni Piukala: Ko ia ko e fakalea ia Sea, ko e fakalea ia ngofua. Ko e fakalea ko ē 'oku totonú kuo pau ki he 'ofisa polisi ke 'uluaki kole e warrant pea toki 'alu 'o *search*. He ka 'ikai Sea ko u talaatu ko 'etau tila eni mo e *drugs*.

Sea Komiti Kakato: 'E kau Minisitā ko e fiema'u 'e he Fakafofongá ke liliu e ngofua kae 'ai pe kuo pau ki he 'ofisa polisi ke ne kole Fakamaau Polisi pe Fakamaau'anga Lahi

'Eiki Palēmia: Ko e taimi lahi foki ia Sea kātaki pe 'e fiema'u pe tokotaha ia ko ia ke ne 'oange ko e 'uhingá ke sio ke mahino 'oku *innocent*. 'A ia 'e 'ikai ke *apply* leva e taimi ia ko

ia talaange *oh* ko ē sio ko ē ko ē. ‘E tali pe *oh* ‘oua te’eki ‘omai ka u ‘alu ki hē ‘o ‘omai ‘eku *warrant*.

Ko ‘eku ‘uhinga pe au Fakafofonga ‘oku ‘ikai ko ‘eku ‘uhingá ko e Fakafofonga ko ení ka ko e ‘ai pe eni ia ‘a e *reality* e taimi ko ē fakahoko ai ko ē fatongiá. Ko e toki taimi pe ko ē ‘oku *resist* pe ko e taimi pe ‘oku pehē mai ai e tokotaha ko iá ‘ikai, ‘ikai ke u ‘oatu ‘e au e me’á. Ko e taimi leva ia ‘oku fiema’u leva ia ke ‘alu ‘o *justify* pe tala ki he Fakamaau ‘oku tonu ke ‘omai ē. Ko e anga pe tokoní ia.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e mahu’inga ‘eku fakatonutonu Sea he ko e ‘uhingá ke malu’i ‘a e Fakamaau’angá, malu’i e kau polisí pea malu’i pea mo e kakaí. Ko e founa ngāue ko ē ko ē na’e puke’aki ‘a e ki’i fāмили ‘i Tongatapu 7, *they refuse* ke nau fanongo ki he le’o ‘o e ki’i fāмили ko ení, tatau ai pē pe ‘oku ‘i ai ha *warrant*. ‘I he fa’ahinga *mind set* ko ē kapau ‘e ‘ikai ke fakapotopoto ‘etau fa’u e laó.

Kapau te tau pehē ka ‘i ai ha ‘ofisa ‘okú ne fiema’u ke *access* ki ha komipiuta pe ko ha telefoni ‘o ha taha kuo faka’ilo hia. ‘Oku totonu ke pehē kuo pau ki he ‘ofisa ia ko iá ke ne kole ki he Fakamaau’angá ha *warrant*. Ko e ‘uhingá ka ne hanga ‘o fakafōtunga, hanga ‘o faka’ulungaanga’i e ‘ofisá he ‘ikai te u ‘alu ‘o fakamālohi te u ‘alu ki he Fakamaau’angá ke ‘omai e *warrant*.

Ko e faka’amu ia e Konisitūtoné Sea ...

Sea Komiti Kakato: ‘A ia ko ho fiema’ú ke liliu ‘a e fo’i lea ko ē ‘e ngofuá?

Paula Piveni Piukala: Ki he kuo pau.

Sea Komiti Kakato: Kuo pau.

Paula Piveni Piukala: *Shall*.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko e ki’i tokoni atu pe ki he Fakafofongá. Hangē ko e poini ko ē na’e ‘ohake ‘e he Palēmiá. Kapau ‘e ‘alu atu ha ‘ofisa polisi ‘o sio atu ‘oku ‘i ai ha faito’o konatapu pea ‘e toe ‘alu nai ‘o ‘omai ha *warrant* pea pehē foki ‘e he Fakafofongá ‘ikai ‘uhinga eni ia ki he komipiuta.

Sai ko e fakatātā ‘e taha ‘oku mei laini tatau atu pe Sea. Kapau ‘e ‘alu atu ha ‘Ofisa Polisi ‘o hū atu ‘oku lolotonga situ’a mai ha taha ‘i ha *screen* ‘o ha komipiuta. ‘Oku ‘asi ha ‘ū tā ‘enau fehūaki ‘o e faito’o konatapú. ‘E me’á ni ‘e toe tatali ke toe ‘alu ‘o ‘omai ha *warrant*. Pe ko ‘ene puke ai pe he taimi ko iá. Ko e poini ia ko ē ‘oku ‘omai ko ē ke fakafaingofua’aki e ngāue ko ē ‘a e kau polisí. He kapau ‘e kuo pau ‘i he *position* ko ē pe ko e tu’unga ‘oku ‘i ai lao ko eni ‘e toe lahi ange ai e faihia ia ai Sea.

‘A ia ko e fakatātā tatau pe kapau ‘oku tuku ha faito’o konatapu pe ko ‘ene luelue atu lolotonga ta’utu mai ha tangata ‘oku situ’a ‘i ha *screen* lolotonga lele ai e fo’i *operation* ‘enau fetuku holo e faito’o konatapu. Ko e fakatātā pe ia Sea ke toe mahino angé, mālō

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e mahu’inga foki e me’a ko ení Sea ko e Konisitūtoné ‘okú ne hanga ‘o tu’utu’uni’i ai ...

Sea Komiti Kakato: ‘Ai hake angé kupu 24 ‘o e Tefito’i Laó.

Paula Piveni Piukala: He ‘ikai ke kumi ha taha ha koloa ho ‘api ta’e’iai ha *warrant*. Kuo pau ia, ko e tau’atāina ia ‘oku ‘omai ‘e Tupou 1 ‘i he Konisitūtoné, ‘oku taukave’i ‘e he Konisitūtoné e tau’atāina *Bills of Liberty*. He ‘ikai ke ngofua ke fakamaau’i ha taha, tautea’i ha taha ta’efakamaau’i. He ‘ikai ke ngofua ke ke ‘alu ‘o hua ha ‘api ta’e’iai ha *warrant*.

Ko e ‘uhinga ia ko ē mahu’inga ke nau ‘uluaki kumi e ngofuá ...

‘Eiki Palēmia: Sea ‘a ia ko e anga ...

<006>

Taimi: 1110-1115

‘Eiki Palēmia: ... pē tokoni pe fakamaau ‘e Fakafofonga. ‘Oku ai pe *guide line* ki he ngāue’aki e ‘u me’a ko ena hangē pe ko e kupu 24 ko ena. Pe ko e ha e founa kuo pau ke lipooti pea kapau leva ‘oku ‘ikai ke *admissible in Court* kapau ‘oku ‘ikai ke fakalao ‘e lava ‘o hao ai e keisi ko ia. ‘O kapau leva ‘oku fakalao ‘e *take* leva he ‘e Fakamaau ki ai. Kapau ‘oku ke kei pehē pe ‘e koe ‘oku hala e Fakamaau, tohi tangi. ‘A ia ‘oku ai pe ‘a e ngaahi founa ngāue ‘e Fakafofonga ko e ‘uhinga ke *address* ‘a e, *concern* mo’oni pe ena ‘oku ke me’a mai ‘aki hē. Ka ‘oku ‘ikai ke pehē ia ‘oku *exclude* mei ai.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga foki ia e fale fa’u lao ko Fakamaau’anga ko ‘enau me’a pe ‘oku fai ko e faka’uhinga, ‘ikai ke nau toe fa’u lao. Ke nau toe hanga fokotu’u ha toe ngaahi faka’uhinga ‘anautolu ‘o hangē ko e taukave ‘oku fai. Tapu ke hū ki ha fale pe ‘api ‘o ha taha ‘oku ‘ikai tomu’a ma’u ha tohi kumi koloa, kupu 16 ia e Konisitūtone Sea.

Ko e poini ko ē ko ē ko u hanga ‘ohake ko ‘etau fa’u lao pau ke fakatau’olunga ia ki he ngaahi *principal* ‘oku ‘omai he Konisitūtone, kupu 16 Konisitūtone. ‘Oku ou hoha’a ki ai ko hono ‘uhinga ke ‘oua ‘e *abuse* e mafai ke te faka, ke ai pe ha’ate ‘asenita pe ko ha’ate, me’a ia ko ia ‘oku tau tangata pe tautolu. Na’a mou sio lelei pe he fotunga na’e fakahoko’aki e ngāue ‘a e kau polisi he ki’i fāмили ‘i Ha’ateiho, Tongatapu 7.

Na’e ‘ikai ke fakapotopoto ‘a e fakafotunga ko ia.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, ka u fakatonutonu atu. Ko e tukuaki’i mamafa eni ia ‘a e kau polisi ‘i he me’a ko ia tokotaha pe ‘oku ‘ilo ki ai ko e anga pe ia ‘ene fakakaukau ‘a’ana.

Sea Komiti Kakato: Kapau ‘oku ai ha me’a pehē fakamolemole mou ō ki falehopo e.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ke ‘omai ke tau sio ki ai.

Sea Komiti Kakato: He ‘oku mo’oni pe Fakafofonga ‘oku ne toutou ‘ohake e me’a ko eni ka ko u kole atu Fakafofonga, ‘ave atu ā e me’a ko ia ki falehopo ke mou ō fakatonutonu ki ai. He ko e ‘uhinga kapau ai ha faihala pehē.

Paula Piveni Piukala: Ko e kupu 16 ena Sea, ‘oku tapu ke hū fakamālohi ki he fale pe ko e ‘api ‘o ha taha ke hū ke kumi ha me’a pe ala kiate ia pe ko ‘ene koloa pe ha me’a ‘e taha ‘a ‘a’ana ngata pe ‘oka, ‘oku hangē ko e lao pea kapau ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku ‘i ai ‘ene koloa.

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko e me’a ia ...

Paula Piveni Piukala: Pe ko ‘ene me’a kuo mole pea ‘oku tui ..

‘Eiki Palēmia: Hangē ko e hangē ko e me’a ‘a e Fakafofonga ...

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku fakafūfū.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku hangē ko e lao ‘a ia ko e lao eni ‘oku tau lele ai.

Paula Piveni Piukala: Sea.

‘Eiki Palēmia: Ko e lao pe ‘oku ne lava ‘o fakangofua ‘a e ngaahi me’a pehē ni hangē pē ko ē na’a ne ...

Paula Piveni Piukala: Ko e ta’elao eni ia ‘oku nau talamai ke ō pe ‘o kumi.

‘Eiki Palēmia: ‘Eiki Sea ‘ikai pe ke toe ...

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘ikai ke talamai he lao ia ke nau ō ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Ta’ewarrant.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ‘ikai ke ngofua ke ‘alu ko ena ‘oku ke ‘osi talamai ‘oku pau ke ‘ai ‘ene warrant ...

Sea Komiti Kakato: ‘Osi talamai pe he ‘e lao ko eni ‘oku me’a ki ai e ‘Eiki Palēmia ...

‘Eiki Palēmia: Kae toki ‘omai e *password*.

Paula Piveni Piukala: Talamai ange kupu’i lao ko e ‘oku ne talamai ‘oku ngofua ke nau ō ke nau ō ki ha fale pe ‘api.

Sea Komiti Kakato: ‘Ai hake ange kupu 24.

‘Eiki Palēmia: Ke ngofua fēfē ‘oku talamai ...

Sea Komiti Kakato: Kupu 24 Tefito’i Lao.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku pau ke ‘omai e tohi ngofua.

Sea Komiti Kakato: Ko e lao eni, ‘e ngofua ke ngāue’aki ‘e he ‘ofisa polisi ha ngaahi mafai ‘i he kupu 23 ‘a ia ko eni na’a tau feme’a’aki ki ai, ha tohi fakamafai kapau ‘oku fakahoko ‘a e ngaahi ‘uhinga ki hono ma’u mai ha tohi fakamafai ‘i he kupu ko ia pea ‘oku ai e ngaahi tu’unga fakapotopoto ke mahalo ai ‘a e ‘ofisa;

a) 'oku fiema'u ke fakahoko ia

'Eiki Palēmia: Ko ia, 'ikai ko u tui 'oku mahino pe ia Fakafofonga 'e Sea kātaki pe, ko e 'uhinga pe au ki he Fakafofonga. 'Oku pau ke, ko e founa eni ke 'alu 'omai ha'ane *search warrant* ha'ane tohi kumi. 'O kapau 'oku 'ikai ke mai mahino pe he 'ikai ke 'oange he tokotaha ia ko ia pe 'e mahino 'e 'ikai ke 'ave ia he Fakamaau 'a e *evidence* ko ia. He 'oku 'uhinga 'oku 'ikai ke *follow* ia he lao.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko 'eku fietokoni ki he Palēmia he ko e taumu'a *the purpose* ke *access* ki he *computer* mo e *password*.

'Eiki Palēmia: Ko ia 'a ia ...

Paula Piveni Piukala: Kehe ia mo e kumi koloa.

'Eiki Palēmia: Ko 'eku 'uhinga pe ia Fakafofonga 'oku pehē mai 'e ngofua, kapau 'oku pehē he 'e polisi 'oku fiema'u ha *warrant* pea 'e 'alu leva 'o kole. Kapau 'oku 'ikai 'o ka pau 'oku 'ikai ke fiema'u ia ke 'alu sio ki he *device* he 'ikai ke fie 'alu ia 'o sio ki he *device* pea he 'ikai ke 'alu ia 'o 'omai ha *warrant*. *Only*, 'o kapau 'oku ne fiema'u ke 'alu 'o *access* e me'a ko ia ke fiema'u e tokoni ai ki he'ene fo'i, tau pehē pe, fakatotolo'i ha fo'i hia.

Ka 'oku 'ikai ke pehē ia 'oku tu'utu'u pe 'a e *device* ia hē mo 'ene *password* pea pehē me'a, te u 'alu au 'o 'ai, 'ikai *only* kapau 'oku ne fiema'u pea 'e 'alu leva ki he Fakamaau'anga fakatatau ki he kupu ko ē. 'O kole ki he Fakamaau 'oatu mo e ngaahi 'uhinga, kātaki Fakamaau ko e ngaahi 'uhinga faka-Lao ē mo e ngaahi 'uhinga eni ke *justify* 'aki ka u 'alu 'o *access* 'a e *device* ko eni. Pe ko e *laptop*, *mobile phone* pe ko e hā, mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: 'Oku mahu'inga foki Sea e *context* 'oku tau talanoa ai. Ko e *context* pe ko e 'ātakai 'oku tau talanoa ai ko e ma'u 'enautolu e *computer*, puke mo e telefoni kae 'ikai ke ai e *access*. Sai 'oku hala faka-Konisitūtone ...

<007>

Taimi: 1115-1120

Paula Piveni Piukala: ... ke nau fakamālohi'i ko e 'uhinga ia e mahu'inga ke o ki he Fakamaau'anga ke 'omai e mafai ke nau hanga 'o *disclose* mai.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga kapau 'e fulihi pe 'a e fakakaukau lelei 'a e Feitu'u na ko 'etau 'uhinga eni ki he ni'ihi ko ē 'oku nau 'ave fakafūfū holo 'a e *drugs*. Hangē eni ia 'oku tau 'ai ke tau hanga 'o tukuange ke tau'atāina 'a e taha faihia. Ka 'oku fiema'u e *password* 'omai e *password* pea kapau ko e tangata faitotonu koe he 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e hoko.

Paula Piveni Piukala: Ko ia ko e mahu'inga ia ko ē ko ē ke tau 'ai e lao Sea hangē ko e me'a 'a e Feitu'u na ki he Minisitā *Fisheries*. Ko 'eku poini eni Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko 'eku kole pe au ki he Minisitā, kole pe au ki he Minisitā he 'oku 'osi 'i ai 'a e *regulation*.

Tui Tongatapu 7 mahu'inga ke 'uluaki fakapapau'i 'oku ma'u ha tohi kumi mei he Fakamaau'angá kimu'a pea hoko atu ngāue kau polisi ki ha taha

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku poini eni 'oku 'ikai ko e taha kotoa pe 'oku puke 'oku halaia, puke ka 'oku kei *innocent* kae 'oleva kuo *prove*. Ko e kongá eni ia e *process* ke *prove* kae 'oua te mou hanga 'o 'ai ke hangē ko 'etau fakaehaua'i pe tatau ai pē pe ko hai, puke mai. Ko e 'uhinga ia e mahu'inga Sea ke 'uluaki fakapapau'i 'oku 'alu e kau polisi 'o 'omai ha *warrant* mei he Fakamaau'anga he 'oku 'asi he kupu (2) kupu (3) fakapotopoto he Fakamaau'anga.

Sea Komiti Kakato: Fēfē ke tau 'unu mu'a, he ko e fo'i lea ko ē 'oku ke ngāue'aki kuo pau ko eni 'oku 'asi kotoa pe he kupu 24 'e pau ke liliu e kupu ia ko ia. Ka 'oku 'ikai ke kau mai eni ia ai. Kuo pau ke ngāue'aki 'a e 'Ofisa Polisi ha ngaahi mafai ki he kupu 23 'o hangē ko ia ko e me'a ko ē 'oku ke me'a ki ai. Ko e fo'i lea pe ke liliu. 'I ai ha taha 'oku pou pou ki he liliu 'a e ngofua ki he kuo pau.

(Pou pou 'a e Hou'eiki Mēmipa)

'Eiki Palēmia: 'I he hā ko ā 'Eiki Sea?

Sea Komiti Kakato: 'I he kole ko ē 'a e Fakafofonga ki he 'ofisa kuo pau ki ha 'ofisa polisi 'a ia ko 'ene kole ke fetongi. 'A ia kapau 'e fetongi ia 'e fepaki leva ...

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku fie tokoni pe 'e 'Eiki Sea ki he me'a. 'Osi mahino ia kuo 'osi puke he kau polisi ia e naunau kátoa e me'a ko eni. Ka 'oku 'ikai ke nau *unable* ke nau *access*. Pea ko e taimi leva ia 'oku ou pehē nau 'alu 'o 'omai ha ngofua ke nau hanga 'o *demand* 'a e *password*.

'Eiki Palēmia: Sea 'oku 'ikai ke tui tatau 'a e Pule'anga foki ia mo eni. He ko e 'uhinga pe ia ke fakangofua 'a e *policy* 'o kapau 'oku ne fiema'u ke 'alu 'o 'omai ha'ane tohi kumi. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga ia ko e me'a kotoa pe 'alu, 'alu, 'alu pau ko e pau ia *shall* ia. Ka ko eni ia ko e 'uhinga pe ke 'oange ki ai 'a e faingamālie 'o kapau 'oku ne fiema'u ke *access* ha me'a 'oku *password protected*, ke me'a atu ke 'alu atu ki he Fakamaau 'o kole ki ai ha'ane fakangofua. Ko e 'uhinga eni ia ki ai pe. Ke fakangofua ke 'alu 'o kole. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga ia ko e keisi kotoa pe *you shall go, go*. Ko e taimi 'oku ne fiema'u ai pea 'oku ngofua he kupu ko eni ke 'alu ai ki he Fakamaau'anga 'o kole ha'ane *warrant* mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e *absent* ko ē ko ē 'o e kuo pau 'e pehē ni leva ia. Ko u fie 'alu pe au 'o kumi ko u 'alu au. Ko u mahamahalo pe au ia mahamahalo pe au ko u 'alu au. Pea kapau 'oku 'i ai ha me'a ia na'a ku 'ita au ki ai ha me'a kehe ia te u 'alu au. Sio ko e palopalema ia ko ē 'oku mahu'inga ai e lao ke tau fakapotopoto.

'Eiki Palēmia: Sea ko u kole atu ki he me'a ke kole fakamolemole ki he kau Fakamaau. Ko e 'uhinga leva ia 'oku ne tukuhifo 'e ia 'a e Fakamaau'anga 'o pehē 'oku 'ikai ke nau 'ilo 'a e taimi 'oku nau *issue* mai ai ha tohi kumi.

Paula Piveni Piukala: 'Ikai ke u kole fakamolemole au Sea, he 'oku 'osi lahi e 'ū hopo Fakamaau'anga Tangi, liliu ko e poini ia.

'Eiki Palēmia: Pea ko e 'uhinga ia ko ē 'oku 'i ai e Fakamaau'anga ke 'alu mo ia 'o fai 'o tohi tangi.

Paula Piveni Piukala: Liliu 'e he tangi 'a e tu'utu'uni 'a e Fakamaau, 'oku 'ikai ko ha 'Otua 'a e Fakamaau'anga ia ke tonu ma'u pe 'enau faka'uto'uta. Ko e mahu'inga ia ko ē 'a e lao Sea.

'Eiki Palēmia: Ko ia pea ko e mahu'inga ai ko ē.

Paula Piveni Piukala: 'Oku ou kole atu, 'ai ke fakapotopoto 'a e kau fa'u lao.

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ke tali ia 'emautolu he ko e 'uhingá ...

Paula Piveni Piukala: He kapau he 'ikai ke tau 'ai e fo'i lea **kuo pau** ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ko e taimi ko ē 'oku mo feme'a'aki ai, ka me'a mai 'a e Palēmia pea ke ki'i ...

'Eiki Palēmia: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Hā ko ā hono lea fakahouhou'eiki e ki'i mapuni hifo ho ngutu hūfanga he fakatapu. Ki'i tokanga mai ange ki he me'a 'oku ou tokanga atu ki ai.

'Eiki Palēmia: 'O kapau pe te u toe ki'i lau'i atu Fakafofonga kātaki pe Sea. " *'E ngofua ki he ofisa polisi ke ne kole ki he Fakamaau Polisi pe fakamaau ki he Fakamaau'anga Lahi ha tu'utu'uni 'oku ne tu'utu'uni'i ha taha kuo fakamahino pau ke ne 'omi ha fakamatala*". 'A ia ko e 'uhinga pe eni ke tau hanga 'o fakamafai'i 'a e polisi 'o kapau 'e fiema'u ke ne 'alu 'o 'omai pea 'alu ki he polisi Fakamaau pe ko e Fakamaau Lahi 'o kole mai ha *warrant*. Tu'u he taimi ni 'oku te'eki ke 'oange e ngofua ko ia ki he kau polisi. Ko e kupu eni 'oku ne fakangofua mai kae lava 'o 'alu 'o kole mai ha *search warrant* ke lava 'o 'omai ai 'a e *password* mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō mahino ia ē, tau 'unu atu ē. ...

<003>

Taimi: 1120-1125

Sea Komiti Kakato: ... Ko e 'osi ia 'a e 23 ē kotoa kotoa kimui ē, 'a ia ko e fo'i kupu fo'ou pē ia ē. 'A ia 'oku 'i ai 'a 1 mo 2 ka ko e 1 'oku 'i ai 'a *A* mo *B* ko 2 'oku 'i ai pē 'a *A* mo *B*, 'oku 'i ai mo e si'i Loma ai ē. Ko ia 'oku loto ke tali e lao ko eni fakahā loto ki ai 'aki e hiki ho nima.

Paula Piveni Piukala: Sea kātaki mu'a 'ai mu'a ke tau, 'alu hifo pē ko ē he fakakupukupu he ko e kupu 4 mo e kupu 6 na'a ku 'uhinga ko ē ki ai. He 'oku 'asi ia he fakalea ko e *the offence to which the search warrant or search without warrant*. 'A ia ko 'eku faingatā'ia 'a ia 'e mo'ua 2 kilu kapau 'e talangata'a ki he *warrant* pē ko e talangata'a pē ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha fekau ia. 'A ia kia au 'oku 'ikai ke fakapotopoto.

Ko 'eku 'uhinga ia 'eku hanga 'o 'ohake *issue earlier on* ke tau fakatokanga'i 'a e kupu 6 mo e kupu, ki he fakalea ko ē ko ē ko e *offence* 'a e talangata'a kapau 'oku ai ha *search warrant*,

kapau 'oku ai ha tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga ke 'omai pea kei *offence* kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha *search warrant* ia. 'A ia kapau te u 'alu pē au polisi 'o fekau ke 'omai, pea talangata'a ia 'oku kei mo'ua pē ia he kupu 6. 'A ia ko e kupu 6 'oku toki tautea'i ia he kupu 7.

Ka 'oku kei tu'u pē 'eku taukave Sea ko e 2 kilu 5 mano ko ē kapau ko e tefito'i hia 'oku 1 miliona 'oku fakavalevale ke tu'u 'a e 2 kilu 5 mano ai, fiema'u ke toe fakakaukau'i mai 'e he Pule'anga ke polopōsio 'a e *consequences* 'etau talangata'a ki he tefito'i hia 'oku puke 'aki.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā leva ho'o me'a 'oku ke fiema'u?

Paula Piveni Piukala: Ma'ama'a ange e talangata'a ia ke ne hanga 'o *sabotage* 'o ne, ko e, 'o 'ikai ke ne hanga ...

Sea Komiti Kakato: Lea faka-Tonga ke ke mahino'i ho'o me'a faka-Tonga.

'Eiki Palēmia: 'Eiki Sea tuku pē ke, 'oku ou tui 'e tokoni eni ki he Fakafofonga. Ko e *original* hia foki ia 'alu 'o a'u 'o 1 miliona ...

Paula Piveni Piukala: Ko ia, hia mamafa.

'Eiki Palēmia: 'E 'i ai ngaahi me'a, 'e 'i ai e taimi ia he 'ikai ke fiema'u 'a e fakamatala ia mei he telefoni, ko e 'uhinga 'osi fe'unga pē na'e 'osi 'i ai pē 'a e sio tonu, na'e 'osi 'i ai pē 'a e ma'u tonu. Ko e taimi pē ko ē 'a ia kapau leva 'oku toe fiema'u ha ngaahi fakamatala kehe 'e 'alu leva ia ko ē ki he telefoni pē ko e komipiuta pē ko e hā. Ka 'oku 'i ai pē ko e fo'i hia *alone* pē ia 'e lava pē ia 'o fakamaau'i pē mo mo'ua pē ia 'o 'ikai ke kau ai 'a e fakamatala mei ha telefoni pē fakamatala mei ha *laptop* 'oku *password protected*. Ko e anga pē ia e tokoni Fakafofonga, ko e 'uhinga pē ia 'oku 'ikai ke pehē ia ko e me'a kotoa ko ē 'oku *depend* 'i he fo'i kupu 6 mo e 7. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Ko e mahu'inga foki ia 'Eiki Sea e ha'u 'a e lao ke ne *cover* 'a e *scenario* kātoa. 'Oua 'e 'ai ke pehē mai, 'oo ko e fo'i me'a pē eni ia kapau 'e, ko e hia mamafa ia he 'ikai ke, 'oku 'ikai ke u tui au ko ha laumālie ia 'o ha fa'u lao 'atamai lelei.

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhinga pē 'eku fakahoko atu kātaki pē Sea, ko e 'uhinga 'e *depend* pē mei he *case* ko ia 'a e me'a 'e ala hoko. 'Oku 'ikai ke pehē ia ko e *case* kotoa pē 'oku faka'ilo fekau'aki mo e faito'o konatapu kuo pau ke ha'u ki he 6 mo e 7. Ko e taimi ko ia 'oku fai ai 'a e fakatololo, ko e hā 'a e fiema'u 'a e kau polisi ha 'a e fiema'u 'a e *prosecutor* 'e 'i ai leva ai 'a e me'a 'e ala hoko.

Paula Piveni Piukala: Pea fēfē leva 'i ha *scenario* kuo a'u ia ki ai ka u 'oatu 'e au 'a e fo'i fakakaukau ko ia.

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Paula Piveni Piukala: Pea kapau leva kuo a'u ia ki he *case*, 'oku 1 miliona tautea mate ka 'oku ai 'a e me'a ia 'oku fiema'u ke *access* ki he komipiuta ke ne *prove* mai ko ia na'a ne hanga 'o 'omai e me'a ko eni he uafu. Fēfē ia?

'Eiki Palēmia: Ko ē leva.

Paula Piveni Piukala: Pea ‘oange leva ke hao ia he 2 kilu 5 mano?

'Eiki Palēmia: Ko e taimi ko ia ‘oku ke *charge* ai ha taha Fakafofonga ‘oku *depend* mei ho’o *evidence* ko ia ‘oku ke ma’u ke ke lava ...

Paula Piveni Piukala: Mahino ia.

'Eiki Palēmia: Pe ‘i ‘oleva angé ke ...

Paula Piveni Piukala: Ka ko e *scenario* ko ena ‘oku ke talamaí ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

'Eiki Palēmia: Kātaki pē ‘oleva pē ke talaatu ke ‘osi.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

'Eiki Palēmia: He ‘ikai ke ke ‘alu koe ‘o *charge* ha taha ke tautea ke tautea mate kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’o *evidence*. Ko eni ia ‘e toki lava ‘o tātaki mai ia. *But before you charge someone* ‘oku pau ke ‘i ai ho’o *evidence* ke ke *charge* ‘aki. *Before*, ‘oku ‘ikai ke te ‘alu atu pē ‘o, ‘ei te u faka’ilo koe ka u toki ‘alu ‘o kumi ha’aku fakamatala, *it doesn't work that way*. ‘Oku pau ke ‘i ai ho’o *evidence* pea ke toki faka’ilo ha taha ke ‘i ai ha’o *case*. Ko e anga pē ia ‘eku tokoni atu Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e *basis* foki e fo’i taumu’a e fo’i lao ko eni ke ‘oange ha mafai ki he kau polisi ke nau o ‘o kumi mai ‘aki e ngaahi ...

<004>

Taimi: 1125-1130

Paula Piveni Piukala: ... *evidence* kae lava ke *convict* e keisi ko eni. Sai kapau ko au ‘oku ou hanganaki atu ‘oku faka’ilo au ki he hia ‘a eni ko ē ko ē hia mamafa ‘oku kau ai e taha miliona mo e tautea mate, kuo pau ke u taufā au ke u loka ‘a e fakamatala ‘e malava ke fokotu’u ai e fo’i *nail* faka’osi. Malava ke u ma’u ‘e au e peseti ‘e 90 ‘a e fakamo’oni.

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu ...

Paula Piveni Piukala: Pea ‘oku fiema’u he kau polisi e fo’i peseti ‘e 10 kae *convict*.

'Eiki Palēmia: Ko e me’a ko ē ‘oku tonu ke mahino ‘e Sea e fakatonutonu ki he Fakafofonga. ‘Oku pau ke ‘i ai ha’o *evidence* pea ke faka’ilo ha taha. He 'ikai ke ke pehē atu koe, ‘omai mu’a ho telefoni ke kumi ha fakamatala ke u faka’ilo ‘aki koe.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e *evidence* ‘oku ‘ikai ko ha fo’i me’a pē ‘e taha *evidence* ‘e malava ke u ma’u e *evidence* ‘e 4 ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

'Eiki Palēmia: Si’i ē ...

Paula Piveni Piukala: Toe 5.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ke fa’a kole ma’u pē ke tau tauhi ...

'Eiki Palēmia: Mālie, mālie.

Sea Komiti Kakato: ‘A e, ‘a e lao he Fale ni. ‘Oku ke fu’u anga ta’efaka’apa’apa ‘aupito ‘aupito pē e Feitu’u na ia he Fale ni. Taimi ko ē ‘oku me’a mai ai e Palēmia pea ke ki’i me’a hifo ‘osi ko ia te u fekau e Palēmia ke me’a ki lalo ka ke me’a mai ...

Paula Piveni Piukala: Ka ko e taimi ‘oku ou me’a ai au ‘oku, ‘oku me’a hake pē ia ‘o ‘ikai ke fakatonutonu mai pē ke ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oku tonu ia he ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni ko e fakatonutonu ‘oku pau ke ke me’a ki lalo.

Tui Tongatapu 7 ke fakakaukau’i kupu 7

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fokotu’u atu ke fakakaukau’i ‘a e kupu 7 ‘oku fu’u fakavalevale ke ‘i ai e ngaahi hia mamafa ‘o a’u ‘o miliona ka kapau he ‘ikai te ke ‘omai e fakamatala te u tautea pē koe he ua kilu.

Sea Komiti Kakato: ‘Omai ho’o fakakaukau he taimi ni ‘i he lao.

Paula Piveni Piukala: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Kae ‘oua te ke me’a mai koe he ko e ‘uhinga he te tau ‘unu pē tautolu ia ‘oku ‘ikai ke ‘omai ha’o me’a ‘a’au ki he fakakaukau.

'Eiki Palēmia: Ko e, ko e, fakamolemole pē Sea, kole ke u fie tokoni au ki he Fakafofonga ki he lao ko ē ‘oku nofo ko ē ki ai tau pehē tautea mate. Pea kapau leva ‘e ‘ikai ke mai ha *password* pea ‘e tautea mate koe ko e ‘uhinga kae ‘ai ke fua tatau?

Hala leva ia ko e me’a ia ko u ‘uhinga ki ai ke tau fakapotopoto. Ka ko e fo’i poini mahu’inga Fakafofonga kātaki pē ko e taimi ko ē ‘oku faka’ilo ai ha taha ‘oku ‘i ai e *evidence* ‘oku ‘ikai ke tali ia ke toki mai e *password* ke toki kumi ‘aki e *evidence*. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ka u hanga pē ‘o ‘oatu e ‘a e faka’uhinga mai ko ē ko ē e taha kilu. ‘A ia kapau ko e mo’ua ko e nima afē, lele’i pē mo’ua ‘a e talangata’a ‘o a’u ‘o taha kilu ka ‘oku fakavalevale ia ke ‘ai e taha kilu he ē. Sai mo’ua ‘oku taha miliona talamai eni ia ‘oku fakavalevale ia ke ‘ova ‘a e tautea ‘o e talangata’a he tefito’i hia, talamai eni ia ‘oku fakavalevale ia, ‘o fēfē? Ko ‘eku poini Sea.

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu atu ‘oua te ke hanga ‘o lea ‘o pehē.

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku poini ke polopolosio e kupu 4.

'Eiki Palēmia: Na’e ‘i ai, ‘o me’a, kātaki pē ‘oku me’a.

Paula Piveni Piukala: Mo e kupu 6.

'Eiki Palēmia: Kātaki pē 'oku me'a 'o pehē na'e ai ha lea pehē. Ko e me'a nau 'eke atu ko e fo'i taha miliona pē tautea mate, 'e 'omai mo e tautea mate 'o kapau 'e 'ikai ke mai e *password* 'o fakatatau ki ai hangē ko ho'o 'ai ke fuatatau? Tautea mate ia 'oku taha miliona mai mo ia? Tautea mate ha taha 'oku 'ikai ke ne 'omai ha'ane *password*?

Paula Piveni Piukala: Nima afe ē ...

'Eiki Palēmia: Si'i ko e hā 'oku ke toe holomui ai.

Paula Piveni Piukala: Nima afe ē taha kilu.

'Eiki Palēmia: Hā 'oku ke toe holomui ai mei he fo'i lao ko ē 'oku ke tuhu mai ki ai e taha miliona? Taha miliona pē ko e tautea mate, 'omai mo e tautea mate? He ta'e'omai e *password*?

Paula Piveni Piukala: Sea ...

'Eiki Palēmia: Tali mai pē ...

Paula Piveni Piukala: Sio 'oku ne hanga 'o fakasi'isi'i e mamafa e lao ...

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ke u fakasi'isi'i.

Paula Piveni Piukala: Ko e mamafa e lao ko e talangata'a ...

'Eiki Palēmia: Ko e 'ai atu ke ma'u e mahino.

Paula Piveni Piukala: Ke 'omai *access* koe'uhi ko e tefito'i hia 'oku hia matea.

'Eiki Palēmia: Kae 'oua 'e fu'u hangē ko ē ko e lau 'o pau ke pehē pehē.

Paula Piveni Piukala: 'A ia 'o faka'ofa'ia ia he kakai.

'Eiki Palēmia: Fai'aki e fakapotopoto.

Paula Piveni Piukala: 'Oku hia matea kae 'ikai faka'ofa'ia ia he kakai ko e ki'i hia nima afe.

'Eiki Palēmia: *Ok* 'a ia tau 'ai ā ke tautea mate ā e taha 'oku 'ikai ke ne 'omai e *password* pē ko 'ene *fingerprint* ...

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Ka ko e hā 'oku tautea taha kilu ai e taha 'oku 'ikai ke ne 'omai 'ene *password*.

'Eiki Palēmia: *Up* ki he taha kilu. 'A e ki'i hia si'isi'i ko e hia lalahi eni hia mamafa eni.

Sea Komiti Kakato: 'Oua te ke kata he 'oku ongo ma'ama'a leva ho'o malanga he Fale ni.

'Eiki Palēmia: 'Io.

Paula Piveni Piukala: 'Io ko 'eku kata he ma'ulalo 'a e faka'uhinga Sea. Ko 'eku katá ia.

'Eiki Palēmia: Kae 'oleva ke u kata mo au ko e 'uhinga pē ke fakatokanga'i.

Paula Piveni Piukala: Ke malava fēfē ke ne talamai ko e ki'i hia si'isi'i ē pea ne 'omai 'e ia e fu'u talangata'a 'o liunga ...

Sea Komiti Kakato: Ko 'eku toki sio eni ha taha ...

Paula Piveni Piukala: 200.

Sea Komiti Kakato: Ko 'eku toki sio eni ha taha 'oku kata pē he'ene faka'uhinga.

'Eiki Palēmia: Ta'emahino mo'oni eni ko e vilo holo 'a e faka'uhinga.

Paula Piveni Piukala: Sea ke fakahoko pē ho fatongia, 'oua te ke toe fai fakamaau.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ki'i fakatonutonu eni Sea.

Paula Piveni Piukala: Ka u 'oatu 'a e fakakaukau 'a e 'ikai ke 'uhinga lelei.

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Eiki Sea ko e fakatonutonu eni.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ngoue: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Pea tapu mo e Komiti Kakato kae 'atā ke u 'oatu 'eku ki'i ta'emahino ko eni pē ko hai 'oku ta'emahino lahi he'etau nofo ko eni. Ko e me'a ko u tokanga ki ai ko 'ene fakahoa 'a e nima afe tefito'i tautea kae taha kilu 'a e talangata'a ...

<005>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Minisitā Ngoue: ... Ko e 'uhinga eni 'oku ou poupou ai ki ai Sea ke ne 'oange he kapau 'e 'ai hifo ke ma'ama'a 'oku 'i ai ha fu'u hia lahi ia ai. Ka ko hono 'uhinga hono hiki ko ē ke mamafa e talangata'a ko e talangata'a 'oku mamafa me'i he Tohitapú pe 'e 'Eiki Sea 'o a'u mai ki he lolotongá ni 'oku mamafa 'aupito 'a e tohi 'a e talangata'a.

Ko hono 'uhinga hono hiki ko ē ke mamafa 'a e talangata'a kae lava ke faka, he kapau 'e, 'oku 'i ai ha fu'u hia ia 'o hangē 'e 'ova 'o a'u ki he 1 milioná 'e maumau taimi 'e saiangē pe ke nofo ia mo ē. Ka ko e 'uhinga ia 'eku tui ko ē 'oku totonu ke 'alu ki he 1 kilú kae lava ke vetē 'a e fo'i palopalema ko iá 'oku fūfuu'i, mālō 'Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: 'Oku ou fakamālō atu au ki he Minisitā, mahino ia ki ai e me'a 'oku 'uhinga ki ai. 'A e mamafa ange e talangata'a ka ko e talangata'a ko ē kupu 7 Sea, ma'ama'a ange ia. Ka 'okú ne 'osi 'omai 'e ia e fo'i fakakaukau 'oku tui ia 'oku totonu ke mamafa ange

e talangata'á he ko e talangata'á ki he tefito'i hiá 'oku mamafa ange e talangata'á he tefito'i hiá. Ko e poini ia 'oku 'ohake 'e aú Sea.

'I ai tokanga Tongatapu 7 ki hono fakangaloku he Pule'angá e hia mamafá kae mamafa e hia ma'ama'á

Ka ko eni 'oku hanga 'e he Pule'angá ia 'omai ke fakangaloku e hia mamafá kae mamafa e hia ma'ama'á poini ia 'oku ou hanga 'o 'oatú.

Sea Komiti Kakato: Mou fakatokanga'i pe ia ē, kuo 'osi me'a'aki 'e he Fakafofongá ka ai hane foki mai 'a e lao ko eni te tau toe vakai ki ai. Ka kiate au 'oku mahino pe ki he Pule'angá pea 'oku mahino ki he motu'á ni ē.

Fokotu'u Tongatapu 7 ke hiki'i hake tautea mei he 2 kilu ki he 1 miliona pea mo e tautea ta'u 'e 15 ki he ta'u 'e 30

Paula Piveni Piukala: Pea ko e 'oatu pe fokotu'u ke 'ohake e 2 kilu 5 mano ko ē 'o 1 miliona mo ia pea 'ohake pea mo e tautea ki he ta'u 'e 30. Tatau pe pea mo e hia mamafá ko 'eku 'uhingá ke 'oua 'e hoko ia ko ha hangē ko ha ki'i fo'i *loop hole* ke nau *escape* ai.

'I he taimi ko ē 'e ma'ama'a ange e talangata'á 'i ha fa'ahinga fiema'u ke *convict* ia he hia mamafá. 'Ai ke *up to 1 million* pea *up to 30 years* 'a ia ko e poini ia.

Sea Komiti: 'E 'Eiki Palēmia, ko e fokotu'u ē.

'Eiki Palēmia: Ko ia 'oku mau nofo pe he me'a ko ena 'oku 'oatú Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai pe ia, 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u 'a e Fakafofongá ke 'unu hake e 2 kilú 'o 1 miliona pea ta'u 'e 30 e ta'u 'e 15 'oku 'i ai ha pou pou ki ai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e ki'i tokoni atu pe Sea, ko e Fale Fa'u Lao eni Sea ke fakapotopoto 'etau, ko e ngaahi fika ko ená ko e ngaahi *range* pe ia. 'Oku 'ikai ke ne talamai fakatapau ko e vaha'a pe 'o e fika. Ko 'etau 'ai ke tau hanga 'o hiki holo eni Sea 'oku fu'u ngali vale ia Sea. Ko e ki'i kole atu pe ia, ke tau toe fakakaukau lelei pea ko e poini pe 'e taha 'oku ou loto ke 'ohake hení ko 'etau foki pe tautolu ki he *basic* pe ko e me'a ko ē 'oku toe mahino ngofua angé.

Kapau 'oku faka'ilo ha taha he Fakamaau'angá 'oku faka'ilo koe 'e Sione fakatatau ki he kupu fiha 'o e lao ki he hā. Ko e poini ko ē 'oku 'omai ko ē 'e he Fakafofonga Fika 7 e faka'apa'apa lahi ki ai. 'Oku ha'u ia 'i he 'ata fālahí ka 'oku 'ikai ke pehē founga ngāue ia 'a e Fakamaau'angá.

Kapau 'oku faka'ilo ha taha fakatatau ki he laó, 'oku faka'ilo pe ki he kupu. 'Oku 'ikai ke pehē mai ia te u lī atu e fu'u kupenga ko eni ke faka'ilo'aki koe Sione, 'ikai. Pea 'e fai fakatatau pe ki he tautea 'oku 'omai 'e he kupu. Ko e ngaahi tautea mamafa ko ē 'oku 'uhinga ki ai e Fakafofonga ia mo e 1 miliona, 'oku 'osi talamai pe 'e he laó ko e 'uhinga ia ki he fehū'aki ta'efakalao e faito'o konatapu ki hono ngāue mo haka pe ko e me'angāue. 'Oku 'osi talamai

pe 'e he laó Sea. Ko 'eku kolé ke ki'i fokotu'u atu 'oku ki'i fakavalevale me'a mai e kakai e fonuá ki heni.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ko e hā ho'o me'a ko e kole pe ki he Pule'angá.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku 'ikai ke u hanga 'e au 'o 'ilo'i pe ko e hā e 'uhinga 'oku mou taukave'i ai e hia mamafá ke fakasi'isi'i 'enau talangata'á. Kae 'ikai ke mou fai e me'a ko iá ki he hia iikí. Ka mou hanga 'emoutolu 'o 'omai e fu'u tautea *up to 100 thousand*.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fakatonutonu atu Sea ke ke me'a fakalelei pe Fakafofonga ki he fiká. 'I he vaha'a he'ikai ke toe laka hake 'i he 2 kilu. Ko e ki'i fakatātā eni mahalo 'e mahino ange kae kātaki pe Fakafofonga ka u 'oatu. Na'e fai 'e he motu'á ni e ki'i hopo ko e toutai ta'efakalao 'i he potu tahi 'oku sone 'i he mokohunu. Pea ko e hopo 'e 2, ko e fakahoko eni 'i Nomuka. Ko e tautea ko ē 'a e laó pa'anga 'e 1 kilu. Na'e mo'ua e toko 2 ko eni fo'i hopo kehekehe 'e 2 pea na'e tautea pe 'e he Fakamaau ke na taki pa'anga 'e 200. Fakatautu mo e natula e ngāue na'a na faí. Ko e tautea ia ki ai he'ikai ke a'u ki he pa'anga 'e 1 kilu

Sea Komiti Kakato: Masi'i ...

<006>

Taimi: 1135-1140

Sea Komiti Kakato: ... 'Eiki Minisitā.

Paula Piveni Piukala: Ko e hā leva hono maumau ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a hifo ki lalo.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko 'eku 'atu e faka ...

Sea Komiti Kakato: Ka u ki'i kole atu ai pe 'e au ki he Feitu'u na. Fai ki'i hopo 'apongipongi, te ke lava 'ai ki'i hopo ko ē ke ma'u pe ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'E lava lelei pe ia Sea kapau 'e 'ai ke na taki 4mano ha'ana mo'ua. Ka ko e fakatātā Sea 'oku ou hanga 'o 'oatu 'i he ngāue ko ē 'a e Fakamaau'anga mo e ngaahi fika 'oku tuku mai. 'Ikai ke ai ha Fakamaau ia 'e fakavalevale mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e hia ko ē 'oku ne hanga 'o fakatātā'aki 'o hangē ko e lau ko e fanga ki'i hia iiki 'a ia 'oku mo'ua \$200. Ko e hia mamafa ko eni 'i he *drugs* mo e mahu'inga 'ia 'a e fonua ni ke *drug* ke tau'i e *drugs* 'oku fiema'u 'o hangē ko e fakamalanga 'a e Minisitā Toutai, ke mamafa ange e talangata'a. Ko e poini ia 'oku 'ohake kapau ko e hia 'e ala mo'ua ...

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki he 'ikai ke u to e lava au 'o toe 'unu he 'oku tu'uma'u pe fokotu'u ia e Fakafofonga ē. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e fokotu'u fakamuimui ...

Kole ke ngaue'aki pe tautea kuo fokotu'u mai he laó

Lord Tu'iha'angana: Sea te u ki'i miniti 'e taha pe mu'a ke. Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki, mahino 'aupito pe fokotu'u pea mahino mo e ngaahi poini 'oku 'ohake mo e tali mei he Pule'anga mo e poini e Fakafofonga 'oku fekau'aki. Ko e ki'i me'a pe 'oku ou 'ohake au 'Eiki Sea, ko e 'uhinga pe ko e ko 'etau fatongia fa'u lao ko eni he Fale ni. Pea hangē pe ko e neongo kapau ko e 'uhinga ia ha Mēmipa mo e fakapotopoto ka 'oku tau takitaha 'ohake pe 'ene 'uhinga pea toki fai e tu'utu'uni e Fale.

Pea ko e ki'i kole ia Sea, ke tau toe ki'i vakai'i fakalelei'i pe mo tau fengāue'aki pe mo tau mahino'i 'a e ngaahi halanga mai 'a e ngaahi lao ki he Fale ni. Mo hono fa'u, mo hono fokotu'utu'u mai he, 'osi me'a'i pe he Hou'eiki he Fale ni 'a e ngaahi tautefito ki he kau taukei 'i he ngaahi mala'e ko eni na'a nau fa'u e lao ni. Pea 'oku mahino ne fetoto'oaki mei he ngaahi lao kehekehe he ngaahi fonua muli pea ko e 'omai ko 'enau fakapotopoto taha e.

Pea 'oku mahino pe poini Sea pea 'oku mahino pe mo e ai ha ngaahi me'a te tau fokotu'u pea ka a'u atu 'o a'u ke ngāue'aki e lao 'i he Fakamaau'anga 'oku a'u 'o ai ha ngaahi me'a 'e a'u ki he ngaahi me'a ko ē 'oku 'omai, 'o a'u 'oku ngali fu'u si'isi'i e 'o a'u atu ki ha ngaahi keisi he kuo ha'u foki 'a e hia ko eni fekau'aki mo e, 'alu ke lahi ange pea toki lava pe 'o fakatonotonu. Ka 'i he taimi ko eni Sea, mo e ngaahi fokotu'u ko eni 'oku 'omai 'e kinautolu ne nau fokotu'utu'u e lao mo e ngāue lahi 'oku nau fai ki ai mo e fakafehoanaki ke tau ki'i lele'aki e Sea.

Pea ka a'u ki ha taimi 'oku a'u atu 'o hangē ko e ngaahi me'a 'oku 'omai kuo fiema'u ia he ko e 'uhinga hangē ko e me'a noa pe 2kilo 5mano ia ki he ngaahi me'a pehē. Mo e fakatatau ki he natula e lao mo e lahi e ngaahi *drugs* mo e me'a 'oku puke te tau toe lava pe 'o fakatonotonu Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Nōpele. Ha ho me'a Fakafofonga ko e kole pe mei he kau mo e Pule'anga te nau tu'uma'u pe nautolu he anga, ko e kole mei he 'Eiki Nōpele ke fēfē ke ngāue'aki pe 'a e mata'i fika ko ē. Na'a 'oku fe'unga pe ia 2kilo 5mano mo e ta'u 'e 15.

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'osi lava pe au 'o sio 'e Sea ki he palopalema ka 'oku 'osi hanga pe 'e he Minisitā Leipa 'o 'omai e fakakaukau. He kapau 'e 'alu pe ia 'o a'u *up to one million* 'e malava pe he fakapotopoto e Fakamaau 'o fakatatau ki he 'enau taukave, 'o ne tautea pe 'e ia fakatatau. 250, 300 ka ko 'eku 'uhinga he 'oku ongo ma'ama'a ki he hia mamafa ke talangata'a ko e fakakaukau ia Sea. He 'oku fakavalevale ke tau tuku ke toki ō toki fa'aki he holisi lolotonga ko ia 'oku tau 'osi sio lelei atu pe *in a scenario*.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'osi mahino 'osi mahino kiate au e.

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: 'E 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Na'e 'ai pe ke u tali atu Sea ka 'o kapau ko ena 'oku mahino ka tau 'unu atu ā.

Sea Komiti Kakato: ‘Io

‘Eiki Palēmia: Fokotu’u atu ai pe au ke tali ai pe.

Sea Komiti Kakato: Ke fakamolemole he ‘ikai ke u lava au ‘o ‘unu ki he tali ka koe‘uhi ko e fokotu’u ‘a e tokotaha ko eni pea ‘oku pou pou ki ai ‘a e Fakafofonga Fika 5 ‘i he ‘etau Tohi Tu’utu’uni, kuo pau leva ke u pāloti. ‘A ia ko e fokotu’u fakamuimui pe ‘e tali he ‘e Fale ni ke ‘unu hake ki he tahamiliona mo e ta’u ‘e 30 pe ‘e fe’unga pe he fika ko e ‘a e Pule’anga. Ko ia ‘oku loto ke tali ia ‘a e fokotu’u na’e ‘omai he ‘e Fakafofonga Tongatapu 7

Vaea Taione: Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo Tongatapu 8 ka tau pāloti mu’a.

Vaea Taione: Sea ko u tui pe ‘e tokoni atu pe mo e ki’i vave pe ia Sea. Tapu mo e Sea ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io, me’a mai

Vaea Taione: Tapu mo e Hou’eiki Komiti Kakato, ‘oku mahu’inga ‘aupito foki Sea ki he motu’a ni ia ‘a e mahino’i ko ē fo’i lao. Ko e mahino’i ko e fo’i lao Sea, tukukehe pe me’a ia ‘oku me’a ki ai ‘a Tongatapu 7. ‘A ia ko e me’a ‘oku fakakaukau atu ko ē he anga ko ē ‘etau tipeiti he pongipongi ni Sea. Na’a tau ‘alu hake ‘o loea, tau ‘alu hake ‘o Fakamaau, kuo tau polisi pea ‘oku tau ‘alu hake pe eni ke tau toe liliu mo ha me’a ‘i Fale ni, sai pe ia Sea.

Ko e me’a ‘oku mahu’inga ki ai e motu’a ni ia Sea, ke tau, ke tau to’oto’o pe ‘etau ‘alu he ko e faka’osi Sea, ko e faka’osi e lao ko eni ‘e fakamo’oni huafa ‘Ene ‘Afio ki ai Sea. Hangē ‘oku tau manavasi’i tautolu ia ha ngaahi me’a ‘e hoko ‘i heni he ngaahi liliu me’a ko eni ...

<007>

Taimi: 1140-1145

Vaea Taione: ... ‘ikai ‘oku te’eki ke ‘alu ia. Kei malu pe lao he’ene ‘alú pea ‘e toki faka’osi ‘a e fakamo’oni ki ai ‘a ‘Ene ‘Afio Sea ka ko e me’a pe ‘oku mahu’inga ki he motu’a ni Sea ka tau hoko atu tautolu ia ke tau pāloti mālō.

Pāloti ‘ikai tali fokotu’u Fakafofonga Tongatapu 7 fekau’aki mo hono hiki e tauteá

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou. Ko ia ‘oku loto ke hiki ‘a e uakilu ke taha miliona mo e ta’u ‘e 15 ki he ta’u ‘e 30, fokotu’u ‘a e Fakafofonga Fika 7 fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku loto ki ai ‘a ‘Uhila Moe Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi. Loto ki ai e toko nima.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā loto ki ai e hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki

Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā e MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'ikai ke loto ki ai e toko 13.

Sea Komiti Kakato: Sai Hou'eiki tu'uma'u pe fika ē uakilu nimamano mo e ta'u 'e 15 ē. Ko ia 'oku loto ke tali e lao ko eni fakataha mo e fakatonutonu fakahā loto ki ai.

Kapelieli Lanumata: Sea fakamolemole pe ke laumālie lelei pe ka u ki'i fakahoha'a atu. Tapu pea mo e Feitu'u na Sea pea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea ko u ki'i hoha'a atu na'e fokotu'u atu pea mei Tongatapu 7 pea na'e fai hono poupou 'a e kupu si'i 1,2,3 (A). Ke ngofua ki he kuo pau na'e 'osi fokotu'u atu pea fai hono poupou Sea. 'Oku tokanga e motu'a ni Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Oku ou tokanga ki hoku fatongia na'a ku 'ohake 'a e 'ū kupu'i lao 'oku 'asi pe ai 'a e ngofua kapau te tau liliu e kuo pau, me'a ia kuo pau ke tau toe liliu kotoa 'etautolu e 'ū fika kimu'a.

Kapelieli Lanumata: Ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: 'A e 'ū lea kimu'a.

Kapelieli Lanumata: Ko 'eku tokanga atu au.

'Eiki Palēmia: Me'a pe Sea te tau toe lōloa.

'Eiki Palēmia: Ko e me'á pē Sea tau toe lōloa ka tau pāloti ā kapau 'oku pehē.

Sea Komiti Kakato: 'Oku ke mea'i Fakafofonga 'oku 'ikai ke u fa'a 'ai ke tau pāloti.

'Eiki Palēmia: He na'a tau 'osi alea'i pe eni kātaki pe Sea 'a e fo'i me'a ko eni pea tali pea tau 'unu.

Sea Komiti Kakato: 'Io. Pea tau 'unu.

'Eiki Palēmia: Kae mahalo na'e 'i tu'a 'a e Fakafofonga ia he taimi ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ko u kole atu Fakafofonga 'oua te tau fa'a ngāue'aki e me'a ko e pāloti pe 'oku mahino 'a e poini ko ē 'oku 'omai 'o fanongo ki ai 'a e Pule'anga pea 'oku mamafa 'aupito 'aupito pe ia ki he Fakafofonga.

Ko e 'ai ko ē ke tau pāloti kia au 'oku 'ikai ke u fa'a sai'ia ke 'ai ke pāloti, 'e mahino mai leva ai 'a e tokolahi e faha'i ko ē tokosi'i e faha'i ko ē. 'Ai pe ke a'u atu 'a e pōpōaki ki he Pule'anga.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku mahu'inga pe 'a e pāloti ia Sea ke tokamea'i mai 'a e anga 'a e fakakaukau 'oku 'i he kau mēmipa. He ko hono 'uhinga Sea he 'oku mahu'inga ko e lao ko eni ke *govern* e kakai.

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'i ai ha poupou ki ai? Ko ia 'oku loto ke tali ke liliu e fo'i lea ko ē 'e ngofua, kuo pau.

‘Aisake Eke: Tapu mo e Feitu'u na ‘Eiki Sea. Ko e ki’i fakahoha’a pe Sea pea pehē ki he Hou’eiki Komiti Kakato. Ko ‘eku lave atu ko ē ko e kupu 24. Ko e 23 foki e tefito’i lao mahino ko ē ‘oku fiema’u ‘o kapau ‘a e “may” ē. Ko e kupu 24 ‘oku ha’u ai ko ē ko ha me’a fakavavevave. Ko ‘ene kehe ia.

Ko ‘ene ‘asi ko ē ki heni kapau ‘e fakavavevave pea hū leva kae foki mai ‘a e kupu 3 ‘o lipooti ki he Fakamaau Polisi. Kai kehe ko ‘eku vakai ia ko ē pea ko ‘eku vakai hifo ko e hā e me’a fakavavevave, kehe ia 24 mo e 23, he koe'uhī ‘oku mahino ‘a e fo’i fakamatala ko ē. Ko e me’a pe ia ko ē ‘oku ou sio heni ki he fakavavevave. Pea ko e me’a ko ‘ene pehē ...

Sea Komiti Kakato: He kapau te ke pehē Fakafofonga ko e fakavavevave ko e mahalo pe ‘a e polisi ia ‘oku ‘i he vaka pe ko e me’alele, me’a hifo pe ki he kupu.

Fokotu’u Tongatapu 5 ke liliu “tukukehe” e fakavavevavé

‘Aisake Eke: ‘Oku ‘asi pe ia, ‘asi pe ia he fo’i lao ‘oku ‘asi ko ena. 24 (1) (A) mo e (B). ‘A ia ko e ‘uhinga ka, ke faingamālie ke ‘oua na’a ne hanga ‘e ia ‘o fufuu’i pe ‘ave e me’a. Pea ko e me’a hono ua ‘a ia ko e fo’i kongia ia. He koe'uhī kapau ‘e pehē leva ia pea ‘alu leva e kupu ia ‘o pehē he kupu, liliu tukukehe e fakavavevave. Kuo pau ke ma’u ha *warrant* tukukehe ko ha me’a fakavavevave. Hangē ‘oku ou hu’uhu’u pea fetaulaki leva ‘a e 23 mo e 24 mo e me’a ko eni Sea mālo.

Manavasi’i Tongatapu 10 ki hono ‘oange mafai ke faka’atā kau polisi ke puke ta’etohi fakamafai

Kapelieli Lanumata: Sea fakamolemole pe ko e me’a foki ia na’e tokanga ki ai e motu’a ni he na’e lave ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā e Fefakatau’aki ‘anenai ‘ene talanoa fakatātā. He ko e taumu’a foki ‘a e lao hangē ko e me’a ko ē na’e fai ki ai ‘a e feme’a’aki ke fakangofua ke *access* ki ha telefoni pe ko ha *computer* ka na’e lave ‘Eiki Minisitā ‘anenai ki he, fēfē kapau ko e ‘alu atu e kau polisi ‘oku lolotonga fai ‘a e *operation* ia ko ia mo e *computer*.

Ko e tokanga ‘a e motu’a ni hangē ko e me’a ko ē na’e lave ki ai ‘a Tongatapu 4 ‘aneafi ki he *privacy* ko ē ‘a e kakai ‘o e fonua. Fēfē kapau ‘oku ‘osi hanga ‘e he kau polisi ia ‘o puke ...

<003>

Taimi: 1145-1150

Kapelieli Lanumata : ... e naunau ko eni. Ko ‘enau toki fiema’u pē ‘enautolu ia ke *password* ke faka’atā e komipiuta pē ko e telefoni. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a fakavavevave ia ai hangē ko e me’a ko ia ‘oku lave ki ai ‘a e kupu 24. Ko e me’a ia ‘oku tokanga ki ai ‘a e motu’a ni Sea. He ‘oku ‘oku tau hanga ‘etautolu ‘o fu’u ‘oange ‘a e mafai ‘o faka’atā ‘a e kau polisi ia ki he ta’ewarrant Sea mei he Fakamaau Lahi mei he Fakamaau’anga Polisi. ‘E lava pē kau polisi ia ‘o *abuse* ‘a e ngaahi mafai ko ia Sea ko e me’a ia ‘oku tokanga ki ai e motu’a ni ‘a e *privacy* ‘a e kakai ‘ikai ko ha me’a fakavavevave. Mālo Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e pāloti ko eni, ko e tau pāloti ki he **kuo pau** ē. Ko ia ‘oku loto ke ...

'Aisake Eke: Sea tĀnaki atu pē tapu mo e Feitu'ū na mo e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: 'Io.

'Aisake Eke: Tukukehe 'o kapau ko ha fakavavevave 'i he fo'i me'a pē ena 23(A). Tukukehe 'o kapau ko ha me'a fakavavevave.

Sea Komiti Kakato: 'E hū 'i fe'ia?

'Aisake Eke: Fika ... mo e 24 ko eni he Tefito'i Lao.

Sea Komiti Kakato: Kapau ko e 24 'oku 'ikai ke kau ia heni, te ke toki me'a mai koe 'o fai hono *amend* 'a e fo'i kupu ko ia.

Paula Piveni Piukala: 'Ikai ko e *refer* pē.

Sea Komiti Kakato: Ko e 23 pē eni.

'Aisake Eke : Ko ia, kuo pau ki ha 'ofisa ke ne kole ha Fakamaau tukukehe 'o ka fakavavevave 'o hangē ko e kupu 24 Tefito'i Lao he tu'utu'uni. Ko ia ko e ki'i tĀnaki pē.

'Eiki Palēmia: 'Ikai, kuo 'osi, ko eni ia Sea ko e 'uhinga ko hono fakamafai pē 'ona 'o e polisi ke ne ngāue'aki 'a e fo'i me'angāue ko ia ka fiema'u. Ke 'alu hangē ko e me'a ko ia 'a Tongatapu 10 'o *justify* pē ko e hā 'a e 'uhinga 'oku ne fiema'u ai ia ke ne hanga ai 'o *access* ai 'a e me'a ko ia. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha, ko e 24 ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema ia 'oku lolotonga ngāue'aki pē ia pea 'oku lolotonga ngāue'aki mei he ta'u lahi. 'Oku 'ikai ke toe ...

Mo'ale Finau: Sea fakamolemole mu'a Sea ka u ki'i tokoni atu.

'Eiki Palēmia: Mālō.

Mo'ale Finau: Ko u tui mahalo 'e tonu ange 'a e fokotu'utu'u ko eni ko ē ko 'eku tokoni ki he 5 'oku pehé ni. 'E ngofua ki ha 'ofisa polisi ke ne kole ki ha Fakamaau Polisi pē Fakamaau Fakamaau'anga Lahi 'i ha 'uhinga fakavavevave. Mahalo 'oku meimei ke fetaulaki. Ko e anga pē 'eku fokotu'u Sea pea kapau 'oku 'ikai pea tau, ko e 'uhinga ke mahino 'oku ai 'a e 'uhinga 'ene kole.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga 'oku ke mama'o atu, toe mama'o ange 'a e me'a ia mei he ...

Mo'ale Finau: 'Ikai ko e me'a foki 'oku 'ai foki 'e he Fika 5 ia ke tu'u 'i mu'a hē.

Sea Komiti Kakato: Ko e fika, 'uhinga 'a e Fika 5 ia ki he Kupu 24.

Mo'ale Finau: Oh 24, kĀtaki.

Sea Komiti Kakato: Ko e tu'u ko ia 'a e Konisitūtone hangē ko e me'a na'e me'a mai ai 'a e Fakafofonga Fika 7, tukukehe ha lao, pea 'oku 'uhinga ...

Mo'ale Finau: Kapau ko ia mahalo 'oku 'uhinga lelei pē 'ene tu'u 'ana Sea kapau ko ia.

Sea Komiti Kakato: Toki 'ai ha'o faka'uhinga he ko eni 'oku si'i ai pē 'a e faka'uhinga ia 'a e Fakafofonga Tongatapu 5 ē. 'A ia ko e fiema'u 'e he Feitu'ú na ke, te tau pālōti pē 'Eiki Palēmia pē ko e fē me'a te nau laumālie ki ai, pea kapau 'oku kei me'a pē Pule'anga pea tau nga'unu.

'Eiki Palēmia: Ko ia Sea ko e 'ai pē ko e 'uhinga pē he ka 'ikai te tau pālōti'i 'a e fo'i lea kotoa pē. 'A ia ko e 'uhinga pē ...

Sea Komiti Kakato: 'Ikai 'e 'ikai ke tau ...

'Eiki Palēmia: Ko eni ko e fokotu'u mai eni fo'i lea 'e 3, pea kapau 'oku ke pehē ke tau lele pē he founa ko ia ko u tui mahalo te tau a'u ki he 12:00 he pooni. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

'Aisake Eke: Sea tapu mo e Feitu'ú na mo e Hou'eiki e Komiti Kakato. 'Oku mahu'inga pē ke tau fakakupu, fakangatangata. 'Oku tau 'ai pē 'o *qualify* 'ave 'a e mafai tukukehe koe'uhí ka na fenāpasi mo e 24. He ko e fakapotopoto pē ia Sea 'oua 'e ngāue tavale 'aki. Ko e 'uhinga lahi pē ia ke tau lava 'o ma'u pē Tefito'i Lao pea 'oku ai pē mo hono 'uhinga ke fai 'aki ai e me'a ko ē. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ki'i tokoni vave atu pē Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Oku ke mea'i 'Eiki Minisitā, ko e lahi ko ē ho'omou tokoni. Ko e pālōti pē ka tau ..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku mahu'inga 'aupito eni Sea ko e lao ko eni 'oku fekau'aki mo e hia kau ai e mo'oni 'oku *treaty* ia 'oku 'i ai e konivēsio femahino'aki fakavaha'apule'anga pē ia. Ko e me'a fekau'aki kotoa pē mo e hia 'e fakavavevave 'a e ngāue ki ai. Kapau leva te tau toe hanga 'o fakakehekehe'i, ta 'oku ai 'a e hia ia 'e tuku pē ia ke toki, 'oku, ko e femahino'aki mo e anga e ngāue fakapolisi ki he hia, ko e me'a kotoa pē fekau'aki mo e hia fakavavevave e ngāue ki ai. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Koe'uhi kuo 'osi poupu e fokotu'u ko ia 'oku 'i ai e Fakafofonga, pea mou fakamolemole pē he 'ikai ke u fu'u fakato'oto'o koe'uhi ko hoku fatongia 'e Hou'eiki ē.

'A ia 'oku ke fiema'u Fakafofonga ke fakahū he kongā fē? 'E ngofua ki he 'ofisa polisi ke ne kole ki ha Fakamaau Polisi pē Fakamaau ki he Fakamaau'anga Lahi ha tu'utu'uni 'oku ne tu'utu'uni'i ha taha kuo fakamahino pau ke ne 'omi ha fakamatala pē tokoni 'oku taau mo 'aonga ke ne faka'atā 'a e polisi ke fakahoko ha taha pē lahiange 'a e ngaahi me'a ko eni, tukukehe 'a e 24, kupu 24?

'Aisake Eke: Tapu mo e Feitu'ú na Sea pehē ki he Komiti Kakato. 'Ai pē kapau 'e hū atu pē 'i mu'a. 'E ngofua ki he 'ofisa polisi ke ne kole ki he Fakamaau Polisi pē Fakamaau he Fakamaau'anga Lahi ha tu'utu'uni tukukehe ko ha me'a fakavavevave. 'Io, kuo pau, ko ia ko e kamata'ia. Kuo pau ki ha 'ofisa polisi ke ne kole ki he Fakamaau Polisi pē Fakamaau ...

Mo'ale Finau: Sea ko e me'a ia ko ē na'a ku fokotu'u atu. Ko e me'a pē ia na'a ku toki fokotu'u atu 'anenai 'a eni pē 'oku ne 'oatu ko eni.

Sea Komiti Kakato 'E Fakafofonga.

Mo'ale Finau: Ka ko 'eku feingá ke mahino.

Sea Komiti Kakato: Ko e fokotu'u ia 'a Tongatapu 5.

Mo'ale Finau: Kae kehe ka ko 'eku 'uhinga...

<004>

Taimi: 1150-1155

Mo'ale Finau: ... 'a'aku ia he na'e lau ia he kupu 24.

Sea Komiti Kakato: Ka na'a ke fakafuo mama'o si'isi'i pē ka ko e me'a ia 'a Tongatapu 5.

Mo'ale Finau: Ko 'eku feingá 'a'aku ia ke hū mai ki he 23 ko e 'uhinga.

'Eiki Palēmia: Sea. Mahalo tuku ke nau toki fakafekiki nautolu kae 'ai atu pē ko e hā 'etau me'a ke tau pāloti ai ka tau hoko atu.

Pāloti 'ikai tali fokotu'u ke liliu fakalea ki he "kuo pau"

Sea Komiti Kakato: Sai tau pāloti ē ko e **kuo pau** mo e **tukukehe** he fakatonutonu 'oku 'omai he ongo Fakafofonga ko eni ko ia 'oku loto ki ai fakahā ho loto hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a 'Uhila Moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi. Loto ki ai e toko nima.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā ho loto ki ai hiki nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'a Veivosa Taka, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Ikai ke loto ki ai e toko 13.

Pāloti tali Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 1) ki hono Pule'i 'o e Faito'o Ta'efakalao 2024 & fakatonutonu

Sea Komiti Kakato: Mālō ko ia 'oku loto ke tali e Lao Fakaangaanga ko e Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi fakamolemole ē, ki he lao ko eni fakahā loto ki ai hiki e nima mo e ngaahi fakatonutonu.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, Veivosa Taka, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā ki he Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki

Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmīa, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Loto ki ai e toko 14.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai hiki e nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai Sea.

Sea Komiti Kakato: Tui kote Hou’eiki. Tau liliu, **Fale Alea.**

(Pea na’e liliu ‘o Fale Alea pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki toloi e Fale ki he 2:00.

(Pea na’e toloi ai e Fale Alea ki he 2:00 Ho’atā)

<005>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le’o: ... Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, ‘oku ou vakai atu ‘oku ‘ikai ke ma’u e *quorum* ka tau liliu pe ‘o Komiti Kakato ke toki lau moutolu ki he Sea Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki ko e fo’i me’a faingata’a eni kiate au ē. Ko ‘ene toki hoko eni ha me’a pehé ni. Tau ki’i toloi, ke mou ngaungaue. Koe’uhí ko ‘etau tu’utu’uní kuo pau pe ke ‘i he ‘Eiki Sea ke fakapapau’i ke ma’u e *quorum* ka kuo teke’i mai ki he motu’á ni. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, ‘io ma’u ‘etau *quorum* mou me’a hifo ke tau kamata.

Ko u kole atu Hou’eiki ka ‘oku tā leva e fafangú mou me’a mai ki Falé ni ke fai ‘etau ngāué kae ‘oua ‘e toki hū mai, me’a ai e tokotaha pea toe me’a atu ki tu’a ‘o fakame’a mai moutolu. Hoko atu ē, kātaki pe na ‘oku, ko ‘etau founga ngāue pe ‘atautolu ia pau pe ke pehé. ‘I ai pe taimi pehé ‘oku ‘ikai ke tau *robot* ke *control* kitautolu he, Lao hokó ē. Fakahokohoko mai pe Kalaké ē, kuo fele ‘a naunau.

Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakamaau’anga Polisi 2024

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamaau’anga Polisi 2024. Kole atu ki he Minisitā ke ki’i fakama’ala’ala mai pe. ‘Osi pe pea tau hoko atu ē

Fakama’ala’ala fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakamaau’anga Polisi 2024

‘Eiki Minisitā Polisi: Mālō Sea, tapu mo e Feitu’u na Sea pea kole ke tapu heni ki he Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakatō. Kole pe mu’a ke toe fakahoko atu pe ‘a e ‘uhinga ko eni ‘o e fo’i lao ko eni ‘oku tuku mai ko ení.

‘E Sea ‘oku ‘i he mafai ‘o e Lao ki he Polisi Tongá Kupu 4 (7) Lao ki he Fakamaau’anga Polisi Vahe 3 Kupu 12 mo e Lao ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Faito’o Ta’efakalaó ke puke ‘a e ngaahi fakamo’oni ‘o fakafou ‘i he kumi ‘o hangē ko e ngaahi me’a, *oh* ko e me’a ko e fika fiha ko ā eni Sea ko u sio hifo au ko e me’a tatau pe eni pe ko e, 51 eni ē. Sai pe Sea kae hoko atu pe.

Kuo ma’u ‘e he Polisi Tongá ‘a e naunau fe’unga ke ui ke fakapolokalama fakakomipiuta ko eni ke malava ke ne to’o ‘a e ngaahi fakamatala meí he ngaahi me’angāue ‘e ni’ihi ka ‘oku neongo ia ‘oku fiema’u pe ke fakaava e me’angāué kimu’a pea lava ‘a e ngāue’aki e polokalama ko eni. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha mafai he lolotonga ni he Lao ki he Fakamaau’anga Polisi ke ne fehu’i ‘a e taha ‘o’ona ‘a e me’angāué ke ne fakaava pe ‘omi ha ngofua ke hū ki ai.

Ko e fakatonutonu ko eni ‘oku fokotu’u atú ke fokotu’u ko e hia ‘iate ia pe ‘a e ‘ikai loto ke fakaava ‘a e me’angāue faka’ilekitulōniká. ‘A ia ko e fakatonutonu eni ki he Lao e Fakamaau’anga Polisi Sea, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou.

(pou pou)

Pāloti tali Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakamaau’anga Polisi 2024

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Lao Fakatonutonu ko eni ‘a e Fakamaau’anga Polisi, fakahā loto ki ai hiki nima

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Aisake Valu Eke, Taniela Fusimālohi, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*. Sea ‘oku loto ki ai e toko 11

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau, hiki nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki hono Pule’i ‘o e Faito’o Ta’efakalao 2024

Sea Komiti Kakato: Mālō, hoko kalake ē. Lao Fakaangaanga ke Fakatonutonu Fika 2 ki hono Pule’i e Ngaahi Faito’o Ta’efakalao 2024. ...

<006>

Taimi: 1405-1410

Sea Komiti Kakato: ... Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Fakama'ala'ala Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki hono Pule'i 'o e Faito'o Ta'efakalao 2024

Eiki Palēmia: Mālō Sea, tuku pe mu'a ke 'oatu ha fo'i fakama'ala'ala pe fekau'aki pea mo e Lao Fakatonutonu ko eni. 'Oku 'ikai foki ke ha mahino mai he ngaahi kupu e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Faito'o Ta'efakalao 'a ia 'oku ui ko e ko e Lao pe 'oku kau ki he loto taha ke fakahoko ha hia pe kaungā fakahoko hia 'i he faka'ilo kau he ngāue mo ha taha kehe.

'I he kupu 4 vahe 1 (b) 'o e Lao. Koe'uhi pe ko e ngaahi taumu'a ki he hū mai, hū atu ma'u ngaahi ngāue'aki, ngoue'i, tufaki, fehikitaki, fe'āveaki, foaki pe fakatau atu 'a e faito'o ta'efakalao. 'Oku fakatefito foki eni 'i he ngaahi tautea 'oku ngāue'aki tautautefito ki he'ene felāve'i mo e hū mai pe hū atu mo e ngaahi faito'o ta'efakalao. 'A ia 'i he fekau'aki mo e kalami 'oku lahi hake 'i he 28 'o ha faito'o ta'efakalao ko e fa'ahinga A ko e tautea ko e nofo popula ki he mate.

Fakatatau ki he'ene hā 'i 'olunga 'oku 'ikai hā mahino 'i he lolotonga ni pe ko e loto taha pe kaungā fakahoko ke hū mai pe hū atu ha faito'o ta'efakalao 'i he fa'ahinga A pe ko e *category A* ko ha hia ia 'i he lao ni. Ko e 'uhinga'i lea 'o e hū mai mo e hū atu fakatou'osi 'oku 'ikai kau ai 'a e loto taha ke fakahoko ha hia pe kaungā fakahoko 'a e hia ko ia. Neongo pe ko hai 'e, pe ko ha hia ia 'oku 'ikai hā mahino pe ko e loto taha pe kaungā fakahoko ke hū mai pe hū atu ha faito'o ta'efakalao 'i he fa'ahinga faito'o ko ē 'i he A 'oku lahi hake 'i he kalami 'e 28 pea 'e iku ki he tautea nofo popula ko ē ki he mate.

'Oku faingata'a ke tānaki mai 'a e ngaahi fakamo'oni pea mo faka'ilo ha taha hū mai 'oku lolotonga 'i muli ki hono hū mai fakahangatonu koe'uhi ko e ngaahi 'uhinga mahino. Ka 'oku faingofua ange ke tānaki mai 'a e ngaahi fakamo'oni 'o ha loto taha pe pē kaunga fakahoko 'a e hia ko ia 'a ia 'oku ne ma'u pe mo e tautea tatau ki hono hū mai. Pea 'ikai ngata ai 'o kapau 'oku ta'ofi 'e he kau ngāue ki hono fakamālohi'i 'o e lao ha palani ke hū mai 'a e ngaahi faito'o ta'efakalao fa'ahinga A 'aki ha'anau 'ilo pē pe 'i he fe'ave'aki pule'i, *control delivery*, 'e kei malava pe 'a e kau polisi 'o faka'ilo 'akinautolu na'a nau fokotu'u ke loto taha ki he'enau fakahoko ke hū mai 'a e faito'o ta'efakalao.

'I hono faka'osi, koe'uhi ko hono fakamahino 'a e ngaahi tautea mei hono lahi 'oku fa'a malava ke tala eni 'i hono puke 'e faingofua ange faka'ilo 'a e loto taha ke fakahoko ha hia pe kaungā fakahoko hia, 'o makatu'unga 'i he lahi ko ia 'a e felotoi ki ai e ni'ihī 'oku 'amanaki ke nau fakahū mai. Sea ko e ki'i lao ko eni ko e 'uhinga pe 'a e fekau'aki kaungā kau 'i hano palani mo hono ngāue'i ke 'omai ke hū mai pe hū atu 'a e ngaahi faito'o konatapu Sea. Mālō 'aupito e ma'u faingamālie.

Pāloti tali Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki hono Pule'i 'o e Faito'o Ta'efakalao 2024

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea poupu, ko ia 'oku loto ke tali eni fakahā loto 'aki hiki nima.

Kalake Tēpile: Sea, loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Aisake Valu Eke, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi

Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione.

Loto ki ai e toko 15.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki ai fakahā mai he founa tatau hiki nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’angá 2024

Sea Komiti Kakato: Mālō hoko kalake. Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga 2024, ko ha Lao Fakaangaanga ki ha Lao Fakatonutonu ...

<007>

Taimi: 1410-1415

Sea Komiti Kakato: ... ‘a e Lao ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’angá. Me’a mai.

Fakama’ala’ala Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’angá 2024

‘Eiki Palēmia: Sea ko e lao foki ko eni na’e fai ‘a e feme’a’aki ai ‘a e Fale ni Sea pea ko e, na’e ‘i ai ‘a e fiema’u ke fakapapau’i ‘a e felālāve’i ‘a e ngaahi liliu he ‘oku ‘i ai ‘a e konga lao ‘oku kei tuku atu na’e tali he Fale ni ‘e he 2021 ka ‘oku te’eki ke fakamo’oni huafa mai ai mo ‘ene felālāve’i mo ‘ene fokotu’u ko eni lao fo’ou ko eni ‘oku ‘omai ko eni na’e fai ki ai ‘a e feme’a’aki. Ko e fakahoko atu pē pe na’e toe fai ha feme’a’aki, na’e ma’u pe ‘a e ngaahi *legal advice* ia ka ko e ‘uhinga pe eni ki he Kalake he na’e fiema’u pe foki ke fai ha’anau feme’a’aki mo e ‘Ateni Seniale ki he ngaahi me’a ko ē ‘oku fai ki ai e tokanga.

Hangē ko ia ko e lao ko eni ‘oku ‘ave ko eni ki Palasi ‘i he kupu 5 ko ē ‘i he *appointment* ‘oku tānaki mai e fo’i konga ‘e taha ‘i he ‘osi ia ko ē ‘a e *clause* fika ua. Ka ko e lao ko eni ‘oku fie fakahū mai ia ‘i he kupu 3. Me’a tatau pe ki he lao ko eni ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o fakahū mai ke *appoint* ke fakahoko pe fakakau ‘a e pisinisi he me’a. Kae ‘osi ange ko ia ko e kupu 5 ‘oku mahino mai ko e foungá ‘oku pau ke ‘alu ki he Kapineti ‘o tali mei ai pea liliu leva mei ai ‘a e lisi ko ē pe ko e *schedule*. Ka ko e anga pe e ki’i ‘oatu pe ha puipuitu’a Sea ko e lao eni na’a tau kamata fai e feme’a’aki ai pea na’e fiema’u ke toe fakama’ala’ala mai ‘a e ngaahi kupu ko eni na’e fai e talanoa atu ko ē ki ai Sea mālō ‘aupito.

Kole ke toloi ki ‘apongipongi Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’angá 2024

Sea Komiti Kakato: Sai pe ‘Eiki Palēmia toe ki’i kole pe ke tolo pe ki ‘apongipongi ē, ‘ikai ke toe lōloa ki ‘apongipongi. Ko e kole pe mei he kau ngāue na’e, te’eki ke maau mai ‘enau fakamā’opo’opo ē. Hoko atu pe Fakafofonga ē ‘e kalake ē. Fakamatata Fakata’u ‘Atita Seniale 2022/2023.

Paula Piveni Piukala: Sea ke ki'i fakama'ala'ala mai ange Sea. Ko e pehē ke toe toloi ki 'apongipongi, na'a ke pehē foki te ke 'omai 'a e kupu'i lao ko ē ko ē 'oku 'oatu ai e ngofua 'oku ne fakamafai'i 'a e Feitu'u na ke ke toe paasi ki he kau ngāue 'a e lipooti 'oku 'osi 'omai mei he Komiti Lao.

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'i ai pe Fakafofonga 'a e ki'i lao 'oku tau fa'a ngāue'aki pe he konisēnisi ē. Kapau 'oku ongo'i pe totonu pe ke 'omai pe. Ka 'oku hangē 'oku ke fakamālohi'i au ke u talaatu e kupu pea 'oku 'ikai ke u fie fakatamaiki au 'o talaatu e kupu he 'oku ke mea'i pe he Feitu'u na e kupu he Tu'utu'uni. Ke ke ki'i taimi pe.

Paula Piveni Piukala: ... Tolo me'a Sea he 'oku 'ikai ko ha fu'u *computer* hotau 'atamai ke tau muimui he me'a he na'e fai e ...

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'ikai ko ha *computer* au ke ke me'a mai pe pea u lele leva 'o fai e me'a ko ia 'o fakatatau ki ho'o fiema'u he 'e 'omai pe.

Lipooti Fakata'u 'Ofisi 'Atita Seniale 2022/2023

Lipooti 'a e 'Ofisi 'a e 'Atita Seniale 2022/2023. 'Oku 'i ai ha me'a fo'ou heni pe ko e me'a tatau ai pe Hou'eiki. Fokotu'u pea pou pou.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eua 11.

Fokotu'u 'Eua 11 ki he Pule'angā ke fakahū fakataha mai Lipooti Fakata'u 'Atitā pea mo e Lipooti 'Atita 'o ngata ki he 2023

Taniela Fusimālohi: Sea ko e lipooti ia ko eni 'oku mahino pe ia ko 'ene fakamatala mai 'ene ngaahi ngāue ko ē na'e fakahoko. Ka 'oku 'i ai e me'a na'a ku hanga 'o 'ohake 'i he 'aho Mōnite pea 'oku ou tui 'oku mahu'inga pe ia ke 'ohake heni ke fakapapau'i. He koe'uhī hangē ko 'eku fakahoha'a ko ē he 'aho Mōnitē, na'e pehē 'e he 'Atita Seniale 'oku 'i ai 'a e fokotu'u ko eni 'e 718 'ene lipooti ko eni kimu'a. 'A ia ko e me'a eni 'oku kehe.

Pea ko 'etau talanoa ko ē he 'aho 16 ko ē 'o Mē 'o e ta'u ni. Na'e mahino ai 'e 'omai 'e he 'Atita Seniale pea mo e Pule'anga 'a e fokotu'u ko ia 'e 718 kimu'a he tāpuni 'a e Fale, 'osi tāpuni e Fale ia 'oku te'eki ke 'omai ia. Ko eni 'oku toe 'omai 'e he lipooti ko eni 'a e fokotu'u 'e 950. 'A ia 'oku tānaki atu ia ki ai 'a e fokotu'u ia 'e 232 'a ia 'oku lahi'aki 'a e fokotu'u ko ē 'o e ta'u ni 'a e fokotu'u 'e 232.

Ko e me'a ko ē na'a ku fakahoha'a ki ai Sea 'oku mahu'inga he koe'uhī na'e fai e tālanga lahi mai 'a e me'a ko eni fakamatala ko eni. Na'e pehē foki he Pule'anga ia ko e me'a kehe ke toki 'omai ...

<003>

Taimi: 1415-1420

Taniela Fusimālohi ... mo e lipooti ko eni ke fai ha vakai ki ai ‘a e Fale. ‘A ia ko e me’a ‘uluaki ia.

Ka ko u fokotu’u atu ‘e au ia koe’uhi ‘e Sea he ko e lipooti ko eni ko ē na’e tēpile’i mai, ‘a eni ko ē kuo tuku ki he Komiti Pa’anga ‘a ia ko e lipooti ko ē ‘o e 2023. ‘Oku ‘ikai ko e ngaahi fokotu’u ia ‘oku talanoa ko ē ki ai ‘a e lipooti ‘a e, ‘a ia ko e fokotu’u ko ē ‘oku hā he lipooti ko ē fokotu’u pē ia ‘e 209. ‘A ia kapau ‘oku ai ha ngaahi fokotu’u ai ‘oku kau ‘i he’ene talanoa ko eni ki he’ene fokotu’u ‘e 950 ‘oku ‘ikai ke kakato ia hē. Ka ko hono mahu’inga ‘ona ‘e Sea, ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o ‘omai ‘a e fo’i fakatātā kakato ‘a e anga hono ngāue’aki ‘o e pa’anga. He ‘oku ne talamai pē ‘i he’ene peesi 1 ‘ene lipooti palakalafi ko eni hono 5, ko e Lipooti Faka-‘Atita fakaikiiki ‘e 95. ‘A ia ko e ngaahi fokotu’u ko eni ko e ha’u mei he ngaahi lipooti ko ia.

Na’e ‘i ai e kole he ta’u kuo ‘osi ki he Pule’anga fēfē ke ‘omai ko ē ‘a e Lipooti Fakata’u pea ‘omai fakataha mo e Lipooti ‘a e ‘Atita, ke tau sio ange pē na’e ngāue fēfē ‘aki ‘e he potungāue ‘a e pa’anga. He ko e me’a ia ko ia Sea ‘oku motu ‘a e taliui ia he tafa’aki ko ia. Kuo talamai e ngaahi ngāue ia ‘oku fai ki ai ‘a e taliui, kae ‘ikai ke talamai pē na’e ngāue fēfē ‘aki ‘a e pa’anga ‘o fakatatau ki he tu’utu’uni pea fakatatau ki he lao. Ka ko ‘eku fokotu’u atu ‘e au Sea he ‘oku ‘ikai ke mai ia. Ke fai mu’a ha tu’utu’uni ke ‘omai ‘o hangē pē ko e tu’utu’uni ko ia na’e fai he ta’u kuo ‘osi, ke ‘omai ke tau vakai fakalukufua ange ki he ngāue faka’atita. Ka ko ‘eku fokotu’u eni Sea. Ke ‘omai pea ‘ave ki he Komiti Pa’anga ke ‘omai fakataha mo e lipooti ‘Atita ko eni ‘a eni ko ē ‘oku ngata mai ki he 2023.

Sea ko ‘eku poini he koe’uhi ko e fika ko eni...

Tali Pule’angá ki he kaveinga tokanga ki ai ‘Eua 11

‘Eiki Palēmia: Tuku pē ke u ki’i kole pē ki he Fakafofonga ke u fakatonotonu. Na’e ‘osi fakama’ala’ala eni ‘e he Sea ‘o e Fale Alea Sea ki he ‘Eua 11 ‘a e kehekehe ko ē ‘o e *performance* ko ē ‘atita na’e ‘ave ki he Komiti Pa’anga pea mo e ‘atita ‘oku ne fakahoko mai ko e hā ho’omou ngāue na’e fai. ‘A ia ko e lipooti ia ko eni talamai na’e fai ‘emau ‘atita pehē, pea ko e lahi eni e me’a ko ē.

Hangē na’a ku fakahua atu Sea he fai e feme’a’aki heni ‘eku pehē atu ko ē, ‘oku hangē pē eni ia ko e talamai mei falemahaki ko e fo’i tafa ‘e 50, ko e fā’ele ‘e 30. ‘Oku ‘ikai ke ‘omai ai ia pē ko e tafa hā pē ko e, ko e ngaahi me’a pehē pē ia hangē ko ē ko e feme’a’aki ko ē ‘i he Tu’apulelulu. ‘E ‘ohake pē ‘e he Fakafofonga e me’a tatau pē na’e fakahinohino mai ko ē ‘e he Sea ‘a e kehekehe ‘o e *Annual Report* pea mo e lipooti ko ē pē na’e fai ‘a e ngāue pē ko e *performance audit* ko ē ‘o e ngaahi potungāue, ‘a ia ‘oku kei ‘i he Komiti Pa’anga ia Sea. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. ‘Oku ki’i mama’o e fakatātā ia ki he tafa mei he me’a ko eni. Ko e tafa ia Sea ko e me’a kehe ‘aupito ‘aupito pē ia. Ko e pa’anga tukuhau eni ia ‘a e fonua ‘oku fai ki ai e talanoa ‘a e me’a ko ē ko ē ‘oku tau feinga ke ‘ata ki tu’a hono ngāue’aki. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga eni ia, ko e tafa ia ko e me’a kehe ia, ‘e toki fai mai ha lipooti ‘a e Potungāue Mo’ui pē na’e toko fiha ‘a e fā’ahinga na’e ‘ave ki falemahaki ‘o tafa ‘i he kalasi tafa kehekehe ‘oku fai ‘e he falemahaki.

Ko eni ia Sea, ko e kalasi founa 'e fiha 'oku fai'aki 'a e fakamole 'o e pa'anga 'a e Pule'anga 'e talamai ia 'e he ngaahi fokotu'u ko ē. 'A e me'a ko ē 'oku ta'efakalao, 'a e me'a ko ē na'e 'ikai ke fakangofua, 'a e me'a ko ē ko ē na'e mole 'oku talamai fakaikiiki ia hē. Ko e talamai ko ē 'oku 'asi hē, 'oku 'ikai ke 'asi kātoa ia hē.

Sea Komiti Kakato: Hanga pē 'e koe 'o liliu hake ia hē, ko e fē tafa na'e mole, mo e tafa ko ia na'e sai.

Taniela Fusimālohi: Kae kehe.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

Taniela Fusimālohi: He ko u faka'amu ...

Sea Komiti Kakato: Fo'i tafa ena 'e 950 ka 'oku 'ikai ke mahino mai ko e fē 'a e tafa ko ē 'oku totonu mo e tafa na'e loi.

Taniela Fusimālohi: 'Io ko e me'a mahu'inga ia pē na'e tafa 'i fē 'a 'etau me'a ko eni.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

Taniela Fusimālohi: 'A e tau me'a ko eni.

Sea Komiti Kakato: Ta 'oku 'i ai pē 'ene kāinga pē mo e feme'a'aki tafa ko eni.

Taniela Fusimālohi: Pē ko e hele hā na'e fai'aki e tafa.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

Taniela Fusimālohi: Ko e 'u me'a ia 'oku tau fiema'u ko ē ke tau 'ilo heni. Pē ko e 'uhinga e tafa ko e hā, ko e hā e me'a na'e hoko. Ka ko 'eku poini Sea...

Sea Komiti Kakato: 'A ia ko ho'o fokotu'u ke toloi 'a e lipooti?

Taniela Fusimālohi: Sea ko 'eku fokotu'u atu 'aku ia he ko ē 'oku 'omai. Kapau te mou ō ki he peesi hono 9. 'Oku tau hanga 'etautolu 'o ngāue'aki 'a e lea he Fale ni ke *confuse* e 'u me'a. Ka mou sio hifo ki he'enu hanga 'o fakaikiiki mai, 'oku nau ui pē ko e koloa 'oku nau hanga 'o ngaohi.

Ko e kalasi 'atita ko e *performance audit* 'oku kehe ia mei he *compliance audit* mo e *financial audit* ko e 'u me'a kehekehe kātoa pē ia. Ko 'ene lipooti 'a'ana ia ko ē ...

Sea Komiti Kakato: Peesi fihá?

Taniela Fusimālohi: Ko 'ene lipooti fakalukufua mai pē ia 'a'ana, ka mou sio hifo ki he tōnounou ko ē 'ene, he ko e lipooti ia ko ē 'oku loloto taha pē ko e tafa ia ko ē 'oku loloto taha ko ē 'a e 'Atita Seniale ko 'ene tafa'i e *performance*. ...

<004>

Taimi: 1420-1425

Taniela Fusimālohi: ... Ko e *performance audit* pē ‘e taha ‘oku ou sio ai he Fale ni ‘oku lolotonga toloi ko ‘enau hanga ‘o tafa’i ‘a e pa’anga ‘e 60 miliona ko ē na’e ‘omai ke tokoni ki he Kōviti pea nau ‘alu atu nautolu ki he ‘ū potungāue ‘oku ‘ikai ke ai ha lekooti ia. Sio ki he’ene mahu’inga, ke mai ko ē ko ē ke ‘ata ki tu’a ‘a e me’a, mai 950 ko ē he ko e ngaahi mata’i tafa ē. Ke tau sio ange pē ko e hā ‘a e me’a.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ka u ki’i tokoni atu pē ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Lelei pē ia ki he Feitu'u na Fakafofonga?

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea ...

Taniela Fusimālohi: Ko e tokoni pē ko e ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai Minisitā Pa’anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale kae fai atu pē ha tokoni. Ko e me’apango pē foki ia ‘oku tau lave ki he lipooti ko ia ka ko e lipooti ko eni ko ē ‘o e, ‘a ia ko e *Performance Audit Report* ko e fakamatala ia na’e hā ki he 60 miliona ‘oku maaui pē ‘a e lekooti ia ko ē ki ai. Ka ko e na’e fakamatala foki ‘a e ‘Atita ia he na’e fai ‘ene ngāue ‘a’ana ia ki he Potungāue Mo’ui. Ka ko e ngaahi lekooti lahi ia ‘oku tuku ia ‘i he Potungāue Pa’anga 'Eiki Sea ‘i he tafa’aki ko ia.

Ka ‘oku tau foki mai tautolu ki he Lipooti ko eni ‘a e ‘Atita. ‘A ia ko u pehē au Sea ko e lipooti ia ko eni ‘oku, ko e fakamatala fakata’u foki eni ia pea ‘oku ne fakamatala pē ki he ngaahi ngāue ‘a e ‘Atita na’e fakahoko ‘i he lolotonga ‘a e ta’u pea mo e ola ‘o ‘ene ngāue. Fakatatau pē ki he kupu ko ē ‘o e Lao ‘Atita ko ē ko ē ‘oku fai mai ai ‘ene fakamatala ‘oku ou fokotu’u atu Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku mahino pē ka au ia ‘a e ‘a e fakama’ala’ala kapau te tau fakahoa ki he ngaahi lipooti ko ē ‘oku ‘omai ko ē he ngaahi potungāue. Ko e lipooti eni te tau hoko ki ai ko e Lipooti ‘a e *MOI* faka’ofo’ofa’ia au hono lau he kakato ‘a e me’a ko e, ko e lipooti fakata’u. Ko ē ia ‘oku talatala fika pē ia ka ko fē kakano? Ko e kakano ia ‘oku kei tuku ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: ‘E Sea ko u ki’i fakatonutonu atu ko e lipooti ko eni ko ē ko ē ‘e taha ‘a eni ko ē ‘oku toutou *refer* ko ē ki ai ‘a e me’a, ki he fakamatala ‘o e ‘o e ‘Atita Fakapa’anga mo e Ola ko e *Financial and Compliance Audit* ‘a ia pē ko e Faipau ki he Lao ko e *Compliance Audit*. Ko e, ka ko e lipooti kehe makehe ē ia mei hē he koe’uhí he ‘oku ne fakamatala kakato ‘e ia ki he fo’i ngāue. Ko e taimi ia ko ē ki mu’a na’e fakataha’i pē ‘a e fo’i lipooti ia ki he fo’i lipooti pē ‘e taha pea taimi ni na’e pehē ‘ai pē fo’i lipooti fakamatala fakata’u fakatatau ki he kupu ia ‘i he Lao ‘Atita ‘oku ne fakamatala ki he fo’i, ki he me’a ko ē ‘oku fiema’u. Kae ‘ai kehe pē ‘a e fo’i lipooti ke toe lahi ange ‘o hangē ko ē ko ‘ene hā mai ko ē ki heni ‘o ‘omai kehekehe pē. Ka ko e kakano ia ‘o e ngāue faka’atita Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku mahino pē ka au ‘ene fakamatala ‘a’ana ia. Na’e ‘i ai foki e ‘uhinga ‘etau fakavilivili ko ē he ta’u kuo ‘osi ke ‘omai e 718, he ko e fū’u fo’i fakatātā fakalukufua ia hono ngāue’aki e pa’anga na’e fakangofua ‘e he Fale ni. Ko e ‘ai ko ē ke, ke mai e konga hē pea konga hē ‘oku ‘i ai e fakamatala he ngaahi lipooti fakata’u pea ‘omai ‘a e

konga hē. ‘Omai ke kakato pea ko hono kakato eni ko u tui ko ‘ene lipooti fakaikiiki e 95 ko eni ‘o fai ‘ene tala fakakaukau e 34 ‘oku tupunga mei ai ‘a e ngaahi fokotu’u. Ke tau ‘ilo lelei mo maama ‘aupito ‘a hono ngāue’aki ‘e he ngaahi potungāue ‘a e pa’anga ko e me’a ē.

Sea na’a ku, na’a ku faifatongia he Pule’anga pea ko u sio he ngaahi Lipooti ‘Atita lahi, ‘a e me’a ko eni ‘oku tau talanoa ko ē ki ai he ‘aho ni. Ka ko e me’a ia ko u ‘uhinga ki ai Sea ‘e maama ‘aupito kiate kimautolu pea he ‘ikai ke mau toe hoha’a he koe’uhí ‘oku *contents* mai ‘a e ngaahi me’a ia ha’u ia he lipooti ko ‘e ē. Ka ko e fiemālie ‘a e ...

Sea Komiti Kakato: Sai ‘e Fakafofonga, Fakafofonga ki’i tokoni mai kiate au ē. Koe’uhí ‘oku ‘i ai e ola kuo lava ‘oku ‘i ai mo e me’a ‘e 950 ‘a ia ‘oku ke me’a ki ai ‘i he peesi tolu, peesi hiva, hā ho’o fiema’u? Ko e ‘uhinga he kapau ‘oku pou pou’i ia pē ke fokotu’u mai ke toloi ‘a e lipooti ko eni ...

Taniela Fusimālohi: Na’e ‘osi ‘io mai Sea ko e, ko au ko u fa’a foki ma’u pē ‘o, ke u fanongo lelei ki he lekooti ko ē ‘etau me’a pē ko e hā ‘etau me’a na’a tau alea ki ai. Pea ko e taha eni ‘etau me’a ko ē na’e alea ki ai pea na’e hanga pē ‘e he Sea ‘o toe *repeat* mai pē. Sai ko e me’a ‘e hoko ‘e ‘omai ‘e he ‘Atita Seniale mo e Pule’anga ki mu’a he tāpuni ko ē ‘a e Fale ‘a e fokotu’u e 718 ko ē. ‘Osi tāpuni e Fale ia.

Ko e Pule’anga ko eni ‘oku ou pehē Sea ‘oku nau lotongalongalo. ‘Oku lahi ‘aupito e ‘ū me’a ‘oku tau *agree* ke ‘omai ‘oku ‘ikai ke mai ia. Ka ko nautolu pē na’e talamai te nau ‘omai.

‘Eiki Palēmia: Sea kole fakamolemole pē kae ki’i fakatonutonu atu ‘oku ‘ikai ke mau lotongalongalo pea ‘oku te’eki ai ha *remind* ange ‘a e me’a ko ena ‘oku ke me’a ki ai. Pea kapau ‘oku ke pehē ke ‘ohake ‘e he kalake ‘a e miniti ko ē na’e tali ai ho me’a ‘oku ke me’a ‘aki pea ‘ohake ange, ‘oua ‘e fai ai pē tukuaki mo e me’a. Pea ko u kole atu pē au ki he Sea ‘o e Fale Alea ‘o kapau ‘oku ne fie tali pē ko e me’a ia ko ē na’a ne felotoi ki ai mo ‘Eua 11 pea ne fakahoko mai mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko ‘eku ‘uhinga he ...

<005>

Taimi: 1425-1430

Taniela Fusimālohi: ... ko e me’a pe eni ia na’e fai ki ai e felotoi ko ē ‘i he ‘aho pe ko eni ko ē ko u talaatú ko e ‘aho 16 ‘o Mē ‘o e ta’u ní pe. Ka ko u pehē ko ē ‘anenai ko ē ‘a e mahu’inga ko ē ke tau fanongo ki he me’a na’a tau alea ki ai pea ko ‘eku fakatātā eni. Ko e taimi ko ē na’a tau talanoa ai ko ē ki he ō ko ē ‘o sētolo ‘i tu’a ko ē ‘a e sipotí. Na’e ‘osi mahino ‘e ‘alu e Pule’angá ‘o kumi ha fale’i fakalao pea nau foki mai ki he Falé ni ‘o talamai, talamai ‘e he fale’i fakalao ‘oku ‘ikai ke ngofua ia ke mau tala atu ‘emautolu e lahi ko ē e me’a, sio ‘oku ngalo ia.

TDB, ko e mahina Suné pē.

‘Eiki Palēmia: Ke ngalo ‘a e hā Sea ...

Taniela Fusimālohi: Na’e ...

‘Eiki Palēmia: Ko u ki’i kole fakamolemole atu pe. Ko e hā ko ā e me’a ‘okú ke toutou lele he ngalo. ‘O kapau ‘oku talamai ‘e he Laó ko e me’a ia ke faí pea ‘e hā? Tau tala atu ‘etautolu ‘ikai, tuku ia he ko e ‘uhingá pe he ‘e pehē mai ‘a ‘Eua 11 ia na’e ngalo e fo’i me’a ia ko iá. Tau lele pe he laó pea ko e anga pe ‘eku me’á ke ke me’a atu ki he Sea e Fale Aleá he ko ‘ene lipooti eni. Ko e ‘Atitá, ko e lipooti ‘a e Sea Fale Aleá.

Taniela Fusimālohi: Pea ko e taha Sea na’e, ko ‘etau talanoa ko ē he Patisetí he uike ko ē ‘aho 20 ko ē ‘o Suné ...

Sea Komiti Kakato: Sai ‘e Fakafofonga ē, Sea ‘e ‘Eiki Nōpele Ha’apai. Fakamolemole ...

Taniela Fusimālohi: Tuku mu’a ke faka’osi atu ‘eku sētesi.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai.

Taniela Fusimālohi: Fa’a lahi ho’o motuki ‘eku sētesí ‘ikai ke ‘osí.

Sea Komiti Kakato: Kapau na’a ku motuki ‘e au te u ‘alu atu mo e helekosi ‘o kosi’i ai ho kaha’ú. Tuku ki he Seá ke tokoni mai ki he me’a ko ē ‘okú ke hoha’a ki aí he koe’uhí ka tau nounou ka tau nga’unu.

Taniela Fusimālohi: ‘Ikai ko ‘eku feinga pe ke fakamanatu ki he Pule’angá ‘enau loto ngalongaló he ko e fo’i me’a fakamuimui tahá ko e ‘aho 20, uike ko ē ‘aho 20 ‘o Suné

Sea Komiti Kakato: Ko e ‘atita ko ení ‘oku ‘i he malumalu ‘o e ‘Eiki Sea Fale Aleá na ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku fakafaingata’a’ia’i ai e ‘atitá ‘oku ‘ikai ke ‘omai e me’a ko ena ‘okú ke me’a ki aí. Ka tau tuku angé ki he ‘Eiki Sea

Taniela Fusimālohi: Kae tuku pe mu’a ke fai ‘eku akonakí ki he Pule’angá. Na’a nau talamai ‘e ‘omai e fakamatala fakamuimui taha ki he *TDB* ‘i he uike ko ē ‘aho 20 ‘o Suné, sio ‘oku ngalo mo ia ia.

‘Eiki Palēmia: Katakí pe Sea.

Taniela Fusimālohi: Sio ange ki he loto ngalongalo ‘ene pehē fau.

‘Eiki Palēmia: Mālō pe ma’u akonakí ka ‘oku mau ‘osi ma’u pe ki’i maama si’isi’i ‘oku fe’unga ki he fai fatongiá. Mālō pe fa’a akonakí mo e siolaló, mālō.

Sea Komiti Kakato: Ke me’a ki ai, ‘oku ongo ē. ‘Oku ongo ho’o akonakí ...

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ...

Sea Komiti Kakato: Ho’o fai e me’a ko e siolalo he’etau ngāué ‘oku fai.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ou fakapapau atu ko e fai pe eni ia he laumālie lelei, hala ‘ata’atā ke u fie pu’aki au ia ha lea ...

Sea Komiti Kakato: ‘O, ‘oua te ke toe afé na’a ke me’a mai ko ho akonaki, hoko atu ā ka mau fanongo pe ā ho akonakí.

Taniela Fusimālohi: Mahalo ko ‘ene ‘uhinga pe ‘a’ana ia ‘oku ‘ikai ke ne tali ‘e ia ‘eku ki’i fakahoha’a vaivai ‘o tokoni atu. Ke manatu’i e ngaahi me’a mahu’inga ko ē ke ‘omai ki he Falé ka tau lelei. He ko ē ko ‘eku me’a pe ko ē ko u ‘ilo’i ‘oku ngalo ia.

Ka ko e anga ia ‘eku fakakaukaú Sea ke ‘oua mu’a ‘e ngalo e ngaahi me’a mahu’inga ke ‘omai hangē ko e fokotu’u e 718 Sea. Ko e ‘uhinga ia ‘eku vili atu ko ē ke ‘omai he ko e fu’u fo’i la’ilā fakalukufua ia.

Sea Komiti Kakato: Ko e lipooti fē na ke me’a mai ‘oku faka’ofa’ofa hono ngāue’akí?

Taniela Fusimālohi: Ko ‘eku fakatātā ‘aku ia ki he lipooti ko eni ‘a e *MOI*

Sea Komiti Kakato: Sai.

Taniela Fusimālohi: Pea ko e ‘uhinga eni te u ki’i lea ange ai leva ki he komiti ko eni na’a nau ‘ai mai e *format*, fu’u tuai. Kapau na’e fai pe ‘eku fokotu’ú ‘aku ia ‘o tuku ki he kau Minisitā ke nau ha’u mo e *format* ‘oku me’á ‘oku nau ‘osi ha’u nautolu mo ia. Pea ‘oku kamata manga mai ‘a e ‘Eiki Minisitā ia ko eni ofi ‘aupito mahalo ‘oku peseti ia ‘e 98 ‘a e me’a ko eni na’á ku ‘uhinga ki ai ke ‘omai e *format*.

‘Eiki Palēmia: Pehē ‘e au na’á ke talamai ‘oku mau ngalongalo Fakafofonga.

‘Aisake Eke: Sea ko e ki’i tokoni pe ki he, hūfanga he fakatapu mo e Komiti Kakatō. Ko ia ko ‘emau lipooti eni ko ē ‘etau ngāue ko ē ki he *Annual Report*, fakahū mai he uiké ni. ‘Oku ‘omai ai e me’a ko íá, mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko e talu ē ho’omou ō he ta’u kuo ‘osí, ko e fu’u me’a ko eni ‘oku fekau’aki hangatonu mo e *accountability* mo e tali uí. Te tau tali ui fakalelei fēfē pea ko e me’a ia ‘oku ha’u ai e lipooti ko ē pea ko u faka’ofa’ofa’ia ai ‘i he fofonga e lipootí, peesi pe ‘e 50. ‘A ia ko ‘ene holo ē meí he peesi ē ‘e 300 tupu. Ka ko ‘eku fakatātā ki ai Sea ke sio ki he ki’i peesi ‘e fiha ‘a e ‘Atita Senialé ‘oku ‘omai.

Na’e tonu ke ne ‘omai e kakanó *Annex A* hangē ko e lipooti ko ē. Hanga ‘e he lipooti ko ē ‘o ‘omai e ‘ū fakalahi ‘i mui ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga ...

Taniela Fusimālohi: ‘A ki he ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ou kole atu ki he Feitu’u na tuku ange ki he ‘Eiki Nōpelé he ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e lipooti. Faka’ofa’ofa ho lipootí ia ‘oku fai ‘e he *MOI* he ko e Minisitā ia.

Tui ‘Eua 11 mahu’inga pē ‘ata ki tu’a e *output* kae taimi tatau ke ‘ata ki tu’a mo e founa hono ngaue’aki e pa’angá

Taniela Fusimālohi: Ka ko ‘eku ‘uhingá ne tonu ke ‘ai ke faka’ofa’ofa tatau ‘a e lipooti ko ē mo ē ke mai ‘a e me’a ko eni fai ki ai talanoá ke ha’u hono kakanó kae ifo, ifo hono laú mo hono siofi. Pea ko ‘ene ‘osi pe ‘ana ia ko ia he ‘ikai ke toe hoha’a ha taha ia. He na’á ku kole

‘e au he ta’u kuo ‘osi ke ‘omai ‘a e lipooti fakapotungāue, *attached* mai fakataha mo e lipooti ko ē. Ke te lau peá te fakahoa ‘a e fakamatalá mo e Lipooti ‘a e ‘Atitá kuó te fiemālie.

Kapau na’e ‘i ai ha fa’ahinga na’a nau maumau’i e laó, ‘ave ki he Fakamaau’angá faka’ilo. Ko e hā ‘oku tau faka’ilo ai e fa’ahinga na’e mole e seniti ‘e 5 kae ‘ikai ke faka’ilo e fa’ahinga ia e fa’ahinga ia ‘oku nau fai e fu’u hia ‘oku toe kovi ange. Ko ‘eku poiní ia Sea, he ‘oku ‘ikai ke tau ‘ata ki tu’a tautolu mo e pa’angá ka tau ‘ata ki tu’a tautolu ia mo e *output*. Sai ‘aupito ia ka tau ‘ata ki tu’a mo e pa’angá he ko e me’a ia ‘e 2 ‘oku tau ...

‘Eiki Palēmia: Ko u ...

<006>

Taimi: 1430-1435

Taniela Fusimālohi: ... ‘i heni ai ko e lao mo e pa’anga.

‘Eiki Palēmia: Sea, ko u kole atu ki he Fakafofonga ke ‘ai lelei pe he ‘oku ne tukuaki’i ‘e ia e ‘Atita ‘oku ‘ikai ke nau fai ho nau fatongia ke *recommend* mai pe ko hai ‘e faka’ilo. Ko ‘ene me’a ena ‘oku fai he taimi ni ka ‘oku ‘ikai ke mā ia ko e Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ‘Atita ke tuku atu ki ai ha faingamālie. Kae tafoki pe ia ‘o tukuaki’i ‘a e sino ‘oku tau ‘ai ke tu’u tau’atāina ‘o hangē leva ia ‘oku tau kau atu ki ai. Ko e ‘uhinga e tau’atāina, nau fai ho nau fatongia fakatatau ki he’enu fatongia fakalao ke ‘omai mei ai ha me’a ‘oku ‘ikai ke *influence* ‘etautolu ko eni ‘oku fakapolitikale ‘o hangē ko koe. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea, kole atu pe ke u tokoni atu ki he ‘isiū ko eni. ‘E kalake, fakafoki ange ki he peesi 3. Ko e mahu’inga Sea ke fakafokifoki pe ‘etau fakamalanga ki he mahu’inga ‘o e lipooti ko eni. Ki he fo’i 950 ‘e kalake ki he fo’i, ko ia tu’u ai. Ko u loto Sea ke u lau atu e me’a ko eni ke ne fakamakatu’unga lelei e me’a ‘oku taukave ki ai ‘a ‘Eua 11 pea ‘oku mahu’inga ‘ia ai ‘e motu’a ni ia.

Fo’i palakalafi faka, ki’i fo’i sētesi faka’osi pe ‘oku pehē ni, “*The ‘emau ngaahi lipooti ‘Atita, na’a mau ‘ohake mo ‘oatu ha ngaahi fokotu’u fakafuofua ‘e 950. Ko e ngaahi ngāue fakalelei ke tokanga mo ngāue leva ki ai ‘a e kau pule ngāue*”, sio ko hono mahu’inga ia Sea.

Ko e ta’u kuo ‘osi ne fakamalanga ki ai ko e ‘a ‘Eua 11 ko e 718. Na’e tu’utu’uni he Fale ni ke ‘omai e ngaahi fokotu’u ko ia ke *available* ki he kau Mēmipa. Ko e hā hono mahu’inga? Ke tau *continuously improve* ‘etau fakahoko ngāue. Ko e tokoni ia ‘a e ‘Atita ki he ‘ene *feed back* ia ki he ngāue ‘a e Pule’anga pea mo e ngaahi tu’unga mātu’a ni. Ko e ‘uhinga ko ē ko hono mahu’inga Sea, he ‘oku talamai ia ai ke nau tokanga ki ai ke fakalelei’i. Ko hono ta’e’omai, malava fēfē ke tau fakalelei’i ha me’a ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo ki ai.

Sea ko e lipooti ko e ‘a eni fakamatala fakata’u, ‘oku mahu’inga ‘a e lipooti ko ē pea mo e *compliance* ‘a e lipooti ko e ‘a e ‘Atita pea mo e fakamatala pa’anga ‘o e ta’u 2022/2023 pea ‘oku toe mahu’inga pea mo ē. Ko ē te ne hanga ‘e ia ‘o *instigate* ‘a e ngaahi fehu’i fakalao. Ka ko e lipooti ko ē ‘e ‘aonga ia ki he Pule’anga ni kau ngāue faka-Pule’anga ke fakalelei’i ‘aki ‘enu ngāue ke ‘oua ‘e hoko ai ‘a ē, ko e mahu’inga ia ko e taukave ‘a ‘Eua 11.

Pea ko u kole ko e fokotu'u Sea, ke fakafaingamālie'i pe ko ha tu'utu'uni pe ko ha *resolution* ke 'omai e lipooti ko ē ki he Komiti Pa'anga ke talanoa'i fakataha mo e lipooti 'e 3 ko 'ē pea 'omai ki he Fale ni. Ko e 'uhinga ia ko u tui ko e me'a ia 'oku taukave ki ai ...

Sea Komiti Kakato: Fēfē Fakafofonga ke ...

Lord Fakafanua: Sea

Sea Komiti Kakato: Tuku e kongā ko ení ki he, ko ē ko e 'Eiki Nōpele.

Fakama'ala'ala 'Eiki Nōpele Fika 2 Ha'apai fekau'aki mo e Lipooti Fakata'u 'Atita ki he Ta'u 2022-2023

Lord Fakafanua: Tuku pe ke u 'oatu ha fakama'ala'ala ki he kau Fakafofonga koe'uhi 'oku mahalo 'oku nau kei *confuse* pe he fakalea ko eni he lipooti Sea. Tapu pe ki he Feitu'u na Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakato kae 'atā ke tuku mai ha faingamālie ko eni ke 'oatu ha ki'i fakamatala nounou pe ki he lipooti 'a e 'Atita Seniale mo 'ene 'Ofisi ki he ta'u 2022-2023.

'A ia 'oku hā pe hangē ko e me'a ko e na'e fakahā ki ai kau Mēmipa 'i he palakalafi fika 5 'o e, tau pehē pe ko e tohi 'eni 'oku fakahū mai 'aki e lipooti 'oku fa'u mai he 'Atita. Ko e 'uhinga 'a e fakafuofua 'a e ngaahi fokotu'u 'e 950, ko hono tānaki kātoa ia e ngaahi fokotu'u e 'Atita ki he 'ene ngāue 'i loto he ta'u 2022-2023. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ko ha lipooti 'e taha 'oku fa'o kātoa ai 'a e ngaahi fokotu'u 'e 950.

'Oku 'uhinga e fika ia ko eni ko e kātoa ia e ngāue e 'Atita ki he ta'u 'a ia 'o tō loto ai 'a e Lipooti 'Atita 'e 17 ki he Vāhenga Fili, tō loto ai 'a e Ngaahi 'Atita na'e fakahoko he Potungāue ni ki he Ngaahi Kautaha Faka-Pule'anga mo e Ngaahi Ngāue ki he ngaahi 'Ofisi Faka-Pule'anga, ngaahi *MDA*, ko e ngaahi *special audit* 'o tatau ai pē pe ko ha *performance audit* pe ko ha 'atita ki he faipau ko eni ki he ngaahi tu'utu'uni ko eni e Lao.

Kole 'Eiki Nōpelé ki he kau Fakafofongá ke fakaikiiki mai lipooti nau fiema'u kae kole ki he 'Atita Senialé ke tukuange mai lipooti ko iá

Sea, ko e, ko e me'a ko ē 'oku kole he kau Fakafofonga 'o kapau te nau fakaikiiki ...

<007>

Taimi: 1435-1440

Lord Fakafanua: ... mai e lipooti 'oku nau fiema'ú kae kole ki he 'Atita Seniale ke tukuange mai e lipooti ko ia malava pe ia Sea. Ka ko e me'a ko ē ke 'omai ha lipooti 'oku fa'o ai 'a e ngaahi fokotu'u ko ē 'e 950 ko e anga eni hono 'omai fakalukufua Sea koe'uhī ko e lipooti fakalukufua eni e ngāue na'e fakahoko he 'Atita 'i he ta'u 2022 ki he 23.

'A ia ko e fakama'ala'ala pe ia ki he fo'i fika ko eni, mo'oni 'oku 'i ai e *recommendation* 'e 950, ka 'oku 'ikai ke pehē 'oku 'i ai ha lipooti 'oku fa'o kātoa ai 'a e 'ū *recommendation*. Ko

hono tĀnaki eni fakalukufua kĀtoa ‘a e ‘ū *recommendation* na’e fakahoko he ‘Atita ‘i loto he taimi ko ē ‘oku lipooti mai ai ‘i heni.

‘A ia kapau te mou me’a Sea ki he peesi fika 9 ‘oku hā ai ‘a e ngaahi lipooti ko ē na’e fakahoko, tāketi mo e me’a mo e ola totonu ko ē na’e fakahoko ‘i loto he 2022 ki he 23. ‘Oku fakatātā pe mei he konga ‘uluaki, ngaahi lipooti ‘a e ‘Atita Seniale na’e tāketi ki he 6, ola totonu, fakahoko ‘e 6. Ko e ngaahi ngāue pou pou polokalama ako fakalalakaka faka-polofesinale na’e tāketi ke fakahoko e ako pehē ni ‘e 6, lava e 7. ‘A ia ‘oku hulu e ngāue Sea. Ko e ngaahi me’a ko ē na’e tōnōnou hangē ko e sivi faka-‘atita e ngāue fakapa’anga, lipooti e Ola ‘o e ‘Atita ki he kau pule na’e tāketi ki he 20 lava pe 16.

Sea ko e ngaahi tōnōnou ko eni ‘oku lava pe ‘o fakamatala’aki ‘a e tōnōnou ‘a e Potungāue ko eni ‘a e ‘Atita Seniale he ‘oku ava ‘a e lakanga ‘e 13 Sea ‘i he taimi ko ē. A’u mai ki he ta’u ni Sea ‘oku ‘ikai ke tau lava ‘o fakapapau’i he koe’uhī ‘oku ‘ikai ke me’a heni ‘a e ‘Atita Seniale pe kuo lava ‘o fakafonu ‘a e ngaahi lakanga ko eni na’e ava Sea, ‘o fakama’ala’ala ia ‘i he peesi fika, mou lau pe lipooti ‘oku hā pe ai.

Ko e peesi hoko fika 10 Sea ‘oku hā ai ‘a e tāketi ko eni ‘a e ma’u’anga pa’anga ko eni mo e fakamole ko eni ‘a e Potungāue ko eni ‘Atita Sea ‘o hā pe ai he kalafi ko eni ‘i he ‘aitemi fika, fakatātā fika 2 pea mo e fakatātā fika 3. Lanu pulū pa’anga hū mai, lanu moli pa’anga hū mai totonu. ‘O hangē ko e fakafuofua ko ē ‘oku hā he kalafi, talu mei he ta’u 2018 a’u mai ki he ta’u 2022/23, ‘oku laka ange pa’anga ko ē ‘oku hū mai totonu ‘i he pa’anga na’e ‘esitimetri ko ē he ‘Atita Seniale. ‘O makatu’unga pe he lahi ange ‘enau ngāue ki he ngaahi pisinisi ko eni e Pule’anga ‘o lahi ange pa’anga ‘oku tĀnaki mai ‘i he me’a ko ē na’e ‘esitimetri ko ē he ‘Ofisi ko ē ‘o e ‘Atita Seniale.

‘O hangē pe ko e pa’anga ko ē ‘oku hū atu ‘i he fakatātā fika 3 ko e pa’anga ko ē na’e ‘esitimetri ‘oku ‘i ‘olunga ia ‘i he pa’anga ko ē na’e hū atu totonu. ‘A ia na’e si’isi’i ange ‘enau fakamole ‘i he pa’anga ko ē na’e nau faka’amu ke fakamole. Pea ko u tui ‘oku kau pe ‘a e ngaahi ava ko eni ‘i he ngaahi lakanga ko ē ke vahe atu ‘i he vahe ko ē ‘a e kau ngāue Sea, ‘i he tōnōnou ko eni ‘i he pa’anga ko ē na’e faka’amu ‘a e ‘Atita ke fakamole he pa’anga ko ē na’e fakamole ‘i he a’u ko ē ki he ngata’anga ko ē ta’u.

Sea ko hono aofangatuku Sea ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku kole ‘oku ma’u pe he ‘ū lipooti ka ‘oku fiema’u ke fakaikiiki mai ko e lipooti fē, ke to’o mei ai e ngaahi *recommendation*. KĀtoa e ngaahi lipooti ko eni ‘a e ‘Atita ‘oku fakahū mai pea ‘oku lipooti ki he Hou’eiki, kapau ‘oku nau fie fakama’ala’ala ha me’a pea nau tohi kole mai ki he ‘Atita Seniale pe fakahū ki he ‘Atita he ‘oku mēmipa he Komiti Pa’anga ke toki fakama’ala’ala mei ai Sea.

Ka ko e me’a ko ē ‘oku kole ko ē he Fakafofonga ‘oku ‘ikai ke lava ia ‘o ‘omai ‘oku ‘ikai ha lipooti pehē ia Sea. Ko hono ‘omai fakalukufua eni ‘oku tĀnaki mai ko eni he lipooti ko eni ko e lipooti eni fakalukufua ki ai. Kapau ‘oku ‘i ai ha tōnōnou lipooti Sea pea me’a mai pe Hou’eiki ke toki ‘ave ki he ‘Atita Seniale ke fakalelei’i ‘ene founa ngāue. Ka ko e ngata’anga eni ‘a e lipooti fakata’u Sea ‘oku ngata pe ‘i he ngāue na’e faka’amu ke fakahoko, ngāue na’e fakahoko, ola e ngāue, lahi e pa’anga na’e fakamole, lahi e pa’anga na’e toe, ko e hā e tokolahi e kau ngāue mo e ngaahi ngāue fakalahi faka’ai’ai kia kinautolu. Ko e me’a ki he kau ngāue Sea si’isi’i e pa’anga, tokosi’i e kau ngāue, lahi e fiema’u.

‘I hono aofangatuku Sea potungāue ko eni lahi ‘enau ngāue ka ‘oku si’isi’i e ivi, ka ‘oku nau kei lava pe ‘o fua fatongia ‘o fakatatau ki he Patiseti ko ē ‘oku vahe ko ē he Patiseti na’e toki

tali Sea. Ka ko hono aofangatuku ia 'a e lipooti mei he 2022 ki he 23. Kapau 'e tokoni atu ko u fokotu'u atu e lipooti Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko u fakamālō lahi ki he Sea e Fale Alea he'ene fakama'ala'ala. Na'e 'ikai foki ko e 'uhinga ia ke 'omai kātoa e ngaahi lipooti. Na'e 'uhinga pe ia ke *compile* mai 'a e ngaahi fokotu'u. 'A ia na'e 'uhinga pehē pe. Kae hangē ko e fakahoha'a ko ē 'anenai pe 'e lava 'o *compile* 'o 'omai ke 'omai fakataha mo e 'ū lipooti ko eni 'oku tuku ki he Komiti Pa'anga. ...

<003>

Taimi: 1440-1445

Taniela Fusimālohi: ... Pea ko u tui lahi Sea 'oku 'ikai ko ha feinga eni ia ke fakahela'i 'a e Pule'anga pē fakahela'i ha taha. Sea, ko e 'uhinga pē ia ke 'ata ki tu'a 'etau ngāue he koe'uhi ko e pa'anga tukuhau. He ko e tēpile ko eni he fika 9 ko hono fakalukufua ia 'enau ngāue ko ia he ta'u fakapa'anga, ngaahi lipooti kehekehe na'a nau fai e ngaahi fokotu'u.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i tokoni atu pē 'Eiki Sea, ko 'eku ki'i fehu'i pē ki he Fakafofonga ke tokoni pē ki he'ene fakamalanga. Pē ko e ngaahi fokotu'u fē 'oku 'uhinga ki ai? He ko e pepa ko ē 'e taha ia mahalo na'e 'osi fakahū mai pē ia ki mu'a, 'oku 'i ai kātoa 'a e ngaahi fokotu'u 'o e ngaahi lipooti kehekehe ko ia na'e me'a mai ki ai 'a e Sea. Pē 'oku ne toe fiema'u 'e ia ha ngaahi lipooti kehe, ka ko e ngaahi fokotu'u ē ia 'oku 'omai he lipooti.

Taniela Fusimālohi: 'Io Sea kapau ko e 'uhinga ia ki he lipooti ko ē na'e 'osi fakahū mai ko ē ko e fokotu'u pē ia 'e 209 'oku 'asi ai, ka ko e fo'i fika ia ko ē ko ē 'a ia ko e 'uhinga mai, ko e lipooti kotoa pē na'a ne hanga 'o fai, 'a ia ko ē 'oku 'asi he tēpile...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu pē Sea. Kae hangē pē kapau na'a mou me'a ki he fakahoko mai ko ē 'e he Nōpele Ha'apai 'a e Lipooti ko eni ki he 'Atita, 'oku kau ai mo e ngaahi sino kehe 'oku 'ikai ko e Pule'anga pē. 'Oku kau ai mo e ngaahi sino kehe ia mo e me'a he 'oku nau fiema'u 'a e 'Atita ke nau fai 'a e ngāue ko ia. 'Oku 'ikai ko e 'Atita ia ko eni 'oku nofo pē 'i he ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga. Ko e me'a pē ia ke ke manatu'i pē ia Fakafofonga ke ke kātaki pē hono 'oatu.

Ka 'oku hangē na'a ne 'osi me'a 'aki pē 'e he Fakafofonga Nōpele Ha'apai, 'oku kau heni mo e 'u *agency* kehe ia. Kau ai pea mo e tafa'aki ia e *private sector*, 'u *company* 'oku nau fie ngāue'aki 'a e 'Atita, 'oku kau ia he 'asi mai ko 'enau ngāue 'oku fai. Ka 'oku 'ikai ko e pehē pē ko e Pule'anga pē. Ka ko e me'a ko ena fekau'aki mo e 'u *performance audit* ko ena na'e ai 'oku tufa ki he Komiti Pa'anga. Ke fai ha sio ki ai he taimi ko ia 'oku nau 'ai ai ko ē ha fehu'i 'oku 'omai e tali mei he potungāue ko ia ke fakapalanisi pē. Ka ko e ki'i fakama'ala'ala atu pē ia Fakafofonga. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ka ko e 'uhinga foki ko e lipooti ia ko eni ko hono 'atita'i 'a e pa'anga tukuhau. 'A ia 'oku 'ikai ke u tui au 'oku kau heni ha me'a ia ki ha 'atita ha *private sector* he ko 'ene lipooti mai 'ana eni ia 'a e 'atita'i ko eni 'o e pa'anga tukuhau.

Ka ko e kole pē ia Sea he 'oku 'ikai ke u tui ko ha ngāue ia 'oku fu'u faingata'a fēfē ke 'omai, kae 'omai ke 'omai fakataha mo e ngaahi lipooti ko ē, ke tau lava 'o sio lelei ai ko e hā fua

he 'oku kau heni mo e ngaahi *Public Enterprise* hono 'atita'i. Neongo 'oku pehē 'e he lipooti e 'Atita ia 'oku tukuange ia ki he 'Atita mavahe ...

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga.

'Eiki Palēmia: Sea kātaki pē ke u 'eke angé ki he Fakafofongá 'a ia ko e lipooti ...

Sea Komiti Kakato: Ko u pehē mu'a ke 'oange ki ha taha ke ki'i malanga he 'oku ke vilovilo pē he me'a tatau pē ho'o fiema'u fekau'aki mo e 'Atita.

Taniela Fusimālohi: 'E Sea ka u hiki atu au ki he fo'i poini hoko.

Sea Komiti Kakato: 'Ikai, fe'unga ē. Ki'i me'a hifo ki lalo kae malanga ha taha kuo 'osi ho'o miniti 'e 10 fu'u 'ova.

Taniela Fusimālohi: Sai pē ka u toki 'ai atu 'anai.

Sea Komiti Kakato: Me'a hifo ki lalo. Me'a hifo mo 7 ki lalo, Tongatapu 7 me'a ki lalo. Tongatapu 5 me'a mai pea toki hoko mai 'a Tongatapu 7.

Fehu'ia Tongatapu 5 'uhinga te'eki 'atita'i Lipooti 'Atita 2019/2020

'Aisake Eke: Tapu ki he Sea pea pehē ki he Hou'eiki e Komiti Kakato. Fakamālō pē ki he 'Atita Seniale he 'omai e lipooti ko eni. Sea ko 'eku ki'i lave pē au heni koe'uhi ko e 'atita ko ē, ola 'o e 'atita tau'atāina 'i he ngāue fakapa'anga ko ē 'a e 'Atita. Ke mea'i pē foki ko e ngāue 'a e 'Atita ko 'ene ha'u 'o 'atita'i kitautolu 'a e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga, pea 'oku fiema'u ia ko hai te ne 'atita'i 'a e 'Atita. Pea ko eni ko e 'atita tau'atāina eni 'oku ne 'omai 'ene lipooti 'a ia 'oku ne 'omai 'ene 'atita na'e fai 'i Ma'asi pē 'o e ta'u ni, 'oku ne hanga 'o 'atita'i mo e ola 'ene 'atita 2021 mo e ta'u fakapa'anga 21/22 pea mo e 22/23. 'A ia ko u fakatokanga'i hifo ki he 'ene 'atita 'oku pehē 'oku fakafiemālie pē 'a e ola 'o e 'atita tau'atāina.

Ko e ki'i me'a pē 'e taha ko u 'eke peesi 31 'e Sea peesi 31 ko eni 'i he 'Atita ko eni 'o e 20/2021. 'Oku 'asi ia ai 'o pehē na'e 'oku, na'e te'eki ai ha, te'eki ke 'atita'i 'a e lipooti ko ē 'aho 30 'o Sune, 2020, 'a ia ko e 'uhinga ia ta'u fakapa'anga 2019/2020. Ka 'i he'ene pehē 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane lave leva 'a'ana ia ki he fika ko ē 'o e 2020 taimi na'a ne 'atita ai 'a e 2021.

Ko 'eku 'eke pē 'aku ia ki he 'Eiki Sea e Fale Alea. Ko e hā e 'uhinga na'e 'ikai ke, 'oku 'ikai ke fai ai 'a e 'atita 'o e ta'u fakapa'anga ko eni pē 'oku ai ha 'uhinga? Ka ko eni he 'oku, ko e 'atita tau'atāina 'oku ne 'omai 'a e ta'u 'e 3 heni, kae 'ikai ke kau ai 'a e ta'u ko ē Sea ko e ki'i fehu'i pē ia Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Kole 'Eiki Nōpele Fika 2 Ha'apaí ha faingamālie ke toki 'omai ha tali mahino mei he 'Atitá ki he fiema'u Tongatapu 5

Lord Fakafanua: Sea fakamālō atu ki he fehu'i, kole atu pē ha faingamālie ke toki 'omai ha tali mahino mei he 'Atita. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tongatapu 7 me'a mai.

Paula Piveni Piukala: 'Io mālō Sea. Ko 'eku foki pē 'aku ia ki he mahu'inga 'o e me'a ko eni na'e, pea 'oku mahino mai. Pea ko u fakamālō ki he Sea 'ene fakama'ala'ala mai 'a e *issue* ko ia he na'e, he na'a tau talanoa pē ki ai he ta'u kuo 'osi. Ka 'oku ou tokanga au ia ki ha *way forward mechanism* he 'oku talamai 'oku *impossible* ke 'omai. Sai kapau 'oku *impossible* ke 'omai...

<004>

Taimi: 1445-1450

Paula Piveni Piukala: ... 'a e fakalelei na'e faka'amu e 'Atita ke fakahoko.

Lord Fakafanua: Sea ko e fakatonutonu pē me'a ko eni e Fakafofonga 'oku 'ikai ke *impossible*. Ko e kole atu ke nau fakaikiiki mai ko e hā e ngaahi ola ko ē 'oku nau faka'amu ke lipooti mai koe'uhí ke toki tānaki mai. He ko e fokotu'u ko eni e 920 'oku kau ai 'a e ngaahi Lipooti 'Atita ki he Ngaahi Ngāue ko eni Ngaahi Kautaha ko ē Pisinisi e Pule'anga 'a ia 'oku 'ikai ke lipooti mai ki Fale Alea ni. Te u lava pē 'o fakatātā 'aki e me'a ko eni, 'o kapau ko e ngaahi fokotu'u 'e 950 ko e fokotu'u 'e 900 ko e Lipooti pē ia 'a hono 'Atita'i e Pa'anga ko eni 'a e kau Fakafofonga 'e 17. Mahino ia ko e 50 pē 'oku toe ke mou kole ke 'omai ka 'oku 'ikai ke tau lava 'o fakapapau'i pē ko e hā e lahi e 950 mo fē feitu'u 'oku mou *identify* ke 'omai koe'uhí ke fai 'aki ha fekumi ke lipooti mai ki he Fale ni.

Ko e me'a pē ko u hanga ai 'o fakama'ala'ala atu ai ko e 950 fakalukufua ka 'oku fiema'u ke foki ho'omou fehu'i ko fē feitu'u 'oku mou fiema'u ke foki ho'omou fehu'i, ko fē feitu'u 'oku mou fiema'u ke 'omai mei ai e ngaahi *recommendation* hangē ko e fakamatala ko ē 'Eiki Minisitā Pa'anga, ko e lahi e 'ū lipooti na'e 'osi 'omai pē ki Fale Alea ni. Ko e fakama'ala'ala pē Sea 'oku 'ikai ke *impossible* fiema'u ke toe masila ange fehu'i ke mahino e feitu'u ko ē 'oku to'o mai mei ai 'a e *recommendation* 'oku 'i ai e 'ū feitu'u 'oku fakangatangata 'o hangē ko e lipooti ko eni 'ū pisinisi 'a e Pule'angá.

Paula Piveni Piukala: Toe ki'i fakama'ala'ala mai ange 'e, 'e Nōpele Ha'apai 'a e, 'a ho'o pehē ko ē ko ē 'oku 'i ai e ngaahi 'i ai e ngaahi *issue* ia 'oku 'ikai ke 'omai ia ki Fale ni. Ko e 'atita eni e pa'anga tukuhau, ko fē pa'anga tukuhau 'oku 'ikai ke 'omai hono, hono ngaahi *issue* ke fakalelei'i ko fē pa'anga tukuhau 'oku ...

Lord Fakafanua: Sea 'oku makatu'unga pē he tu'utu'uni e lao pea hangē ko e Lao ko eni ki he Ngaahi Pisinisi e Pule'anga na'e 'osi tali he Fale ni ke liliu e lao ko ia ke 'oua 'e toe fakahū mai e lipooti ki heni kae ngata pē 'i he Kapineti. Ko e liliu ko ia na'e toe liliu 'a mui 'a ia 'oku tau kei fakaongoongo pē he taimi ni pē 'e Fakamo'oni Huafa 'a 'Ene 'Afio ki ai 'a, 'o makatu'unga ai e lao ko eni 'oku 'omai ko eni 'e Tongatapu 5 ke tānaki 'a e, 'a e *schedule 2* 'a e pisinisi e Pule'anga 'oku te'eki ai ke kau ai.

'A ē na'e 'osi fakama'ala'ala ko ē 'Eiki Minisitā he Palēmia 'oku 'i ai e lao ke tau fakaongoongo pē na'a fepaki pea mo e lao ko ia 'oku tau kei fakaongoongo pē he taimi ni Sea. Ko 'eku 'omai pē fakatātā 'oku 'i ai e ngaahi me'a 'oku fihí he me'a ko eni pea 'oku 'i ai e

ngaahi lipooti 'oku 'omai fakatatau ki he lao pea 'oku 'i ai e 'ū lipooti 'oku 'ikai ke 'omai 'oku ngata pē he Pule'anga ke fai ki ai e kole Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea toe 'ohake ange ki he peesi tolu ka u 'oatu 'a e, 'ai pē peesi tolu 'e, ki he ki'i fo'i fakalea ē. He ko hono 'uhinga he 'oku 'ikai ke u ongo'i 'oku fenāpasi fakafounga ngāue ke talamai 'e he 'Atita 'oku 'i ai e ngaahi ngāue ke fakalelei'i na'a mau toutou 'ohake. Ka kapau 'oku 'ikai ke tau 'ilo kitautolu ki ai 'e anga fēfē 'etau 'ilo 'oku fakalelei'i. He na'e 718 e ta'u kuo 'osi ko eni kuo hiki hiki tō 'alu hake ia 'o 900.

Ko 'eku fehu'i pē ko e, ke 'ai ange ha tali pau 'oku anga fēfē leva mei ai 'etau fakakaukau'i te tau lava *mitigate* e 950 ko ē ke fakalelei'i e ngaahi, ngaahi tōnounou 'oku toutou 'ohake he 'Atita. Ko e pōini ia 'oku ou, he ko hono mo'oni Sea 'oku mahino ia ka au 'oku lahi e 'ū lipooti ka ko e Lipooti 'Atita pē eni 'oku 'omai. Ka 'oku 950 ko ē pē 'oku 'i ai ha *mechanism* ke nau hanga 'o fakama'opo'opo mai e 'ū *concern* ke ne *inform* mo e Fale ni.

Mahu'inga 'etau faitu'utu'uni ke tau fai'aki e *data* pea te tau lava leva 'o *monitor* e fakalalakaka hono fakalalakaka'i e ngāue ke lelei ange. He kapau 'e tuku pē e ngaahi, ngaahi fokotu'u mai ia ko ē *in the dark* 'i he fakapo'uli kae 'ikai ke tau *access* ki ai mahalo he 'ikai ke tau fakalelei a'u pē ki he Fale ni he 'oku 'i ai e 'ū lipooti ko e lipooti 'e 17 mei he vāhenga fili.

Ko e 'uhinga 'a e, 'a e mahu'inga ko ē ko ē 'oku ou tui ko e 'elito ia e fakakaukau ko hono *continuously improve* 'a e founga ngāue sisitemi ngāue ke, ke fakasi'isi'i e fehalaaki 'i he tuku'au e fonua ko e anga ia e fakakaukau Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Hou'eiki fokotu'u pea pou pou.

Kole ke toe fai hano vakai'i fiema'u fakaivia 'Ofisi Fale Alea pea mo e 'Ofisi 'Atitá

Taniela Fusimālohi: Sea ke faka'osi atu mu'a 'eku ki'i malanga 'anenai. Ko e peesi ko eni hono 23 ko u feinga pē ke fakamamafa'i 'a e me'a na'e 'osi 'ohake pē ki mu'a pea ko eni 'oku toe 'ohake 'e he, 'e he 'Eiki Sea 'a e potungāue ko eni. Ka ko u kole atu mu'a ke fai mu'a ha ngāue fakavavevave he 'oku tatau eni mo e palopalema 'oku tau lolotonga 'i ai e Fale Alea. 'Oku toho 'etau ngāue ko e toko si'i 'a e kau ngāue. 'Oku 'ikai ko ha'anau fo'ui ia 'a nautolu, ko u tui ko e fo'ui eni e Pule'anga 'ikai ke nau fakaivia ke tatau ...

<005>

Taimi: 1450-1455

Taniela Fusimālohi: ... e ngaahi feitu'ú. Fakaivia fakalelei mai mo e ngaahi sino ko eni 'oku 'i he malumalu 'o e Fale Aleá. Kau ai e 'Atita Senialé 'okú ne talamai pe he peesi 23 he peesi 5 kātaki, 'a e mole ko ē kau ngāue pea ko e me'a 'oku fai ki ai e manavasi'í na'a hoko eni ko ha me'a ke ne hanga 'o *undermine* pe te ne tuku hifo e lēvolo fakapolofesinale hangē ko 'ene laú ke malava ke tauhi ha kau ngāue he lēvolo fakapolofesinalé.

Sea ka ko 'eku kole fakalelei atu 'aku ia he efiāfi ní ke 'omai mu'a ha faingamālie ke fai mo fai e *review* ko eni na'a tau 'uhinga ki ai he lolotonga e talanoa patisetí. Fai mo *review* e 'Ofisi e Fale Aleá, *review* mo e 'Atita Senialé. Ka 'oku fiema'u ke tākaki ha kau ngāue pea fai mu'a

mo fai. Kapau ‘oku fiema’u ke fakalahi e vāhengá ‘oku fu’u si’isi’i ki he mafatukitukí ‘ai mo ia, ‘oange mo ha me’angāue.

Ko e *institution* mahu’inga taha eni ki hono vakai’i pe na’e ngāue lelei’aki e pa’anga tukuhau ‘a e kakaí ko e sino ko ení. Ka ‘o kapau ‘oku fetōkaki takai holo koe’uhí ko ‘ene tokosi’i ko u talaatu Sea ‘e kai holo ‘e he kumā ia e me’a ko ē ‘oku tuku he fakapo’ulí kae ‘ikai ke ‘omai ki he maamá. Ko e mahu’inga ia e tangata ko ení pea neongo ‘eku talanoa ‘anenaí ‘o ngali ko u hanga ‘o tāpalasia ka ko e anga pe foki ai ‘etau feinga ke ‘ata ki tu’á.

Ka ko u fokotu’u atu ‘e au he efiāfi ni fēfē mu’a ke fai mo fai ia ‘oua ‘e toe toloi. *Review* fakataha pe ia mo e Fale ko ení, ‘ofisi e Fale ko ení. ‘Oku ou faka’ofa’ia he kau ngāue ‘oku nau ngāue ki he ngaahi komití. Komiti Laó mo e Komiti Pa’angá ongo komiti ia ko ē ‘oku lahi fakataha mo e ‘ū komiti kehé. Ko u si’i faka’ofa’ia si’onau fofongá. ‘Oku ‘i ai e tokolahi ‘o kinautolu kuo nau ngāue ‘aho, ngāue po’uli ki he’etau ngāué. Si’i tutue e fa’ahinga ‘e ni’ihi ko e, ‘oku ‘i ai e fa’ahinga ‘ia nautolu ‘oku nau faka’amu ke nau o ā ma’u hoa, ka ‘oku tau hanga ‘etautolu ‘o toho kinautolu hangē ko e fakatapú.

Ka ko u kole atu Sea, ‘ai mu’a ke, ‘ai *ke fair* ‘etau me’á. Kuo tau ‘osi ‘i he tafa’aki kehekehe e ngāué pea tau fetaulaki mo hono toho kitautolu he ngāué. Ka ko e ‘ai ke pehe’i e Fale ‘Eikí ni ke fēfē, ‘ai ke kakato ‘ene me’angāué mo ‘ene kau ngāué. Ko ‘etau tafa’aki fakapa’angá ē, me’a tatau, tokosi’i e kau ngāué ke fai e ngāué ki he vāhenga ‘e 17 pea mo e pa’anga ngāue ko ē ko ē ‘a e kau Fakafofongá. Kau ai mo hono feinga’i ke fai e vahe, ko e ngaahi ngāue kehekehe.

Sea ko u talaatu ‘e au ‘i he anga ‘eku sio mo ‘eku maheni ‘i he’eku ngāue ‘i he Pule’angá mo e sio fakalukufua na’a mau fai ai, fu’u tō lalo ‘a e ivi fakangāue Fale ko ení, ‘ofisi e Fale ko ení pea mo e sino ko eni ko e ‘Atita Senialé. Sio ki he’ene ki’i ngāué, na’e toko 55 ‘osi pulia e toko 13. ‘Alu nautolu ki he me’a ko ē ‘oku sai, ‘oku sai ai e vahé.

Ko e me’a ‘oku ou hoha’a ki ai Sea he ‘oku ‘ikai ke ako’i hake pe ta’u ‘e 1 tama ‘Atita lelei’o ne ma’u e *certified status* ‘i he ta’u pe ‘e 1, ‘oku lau ta’u. Pea ko e me’a ‘oku ou kole atu ai he efiāfi ni mu’a ke tau tali mu’a Hou’eiki Pule’anga ke fakaivia fakalelei e sino ko ení. Fakaivia fakalelei mo e sino ko ē Fale Aleá. Fai mo tau fai ha *review*. ‘Oku ou manavasi’i hono fa’a tuku e me’á ki he Komiti Pa’angá he ‘oku ‘ikai ke ‘ilo pe ‘oku nau fakataha ‘o ‘ai ‘etau me’á pe ‘ikai.

Fokotu’u ‘Eua 11 ke fokotu’u ha Komiti Fili ke nau *review* ‘Ofisi e Fale Aleá mo e ‘Ofisi e ‘Atitá

‘Ai ha Komiti Fili kapau ‘oku tuai ia, ‘ai ha’atau Komiti Fili ke fai mo ‘ai fakalelei eni Sea he ko e ‘atunga ē ka tau kole atu ha me’á ‘oku talamai ‘osi talamai ‘e he ‘Atita Senialé he’ene me’a mai ki he fakatahá. Te u toki lava pe ‘o a’u atu kuo ‘osi e tau ia. Ka ‘oku tonu ke ha’u ‘o faitaa’i e lolotonga ko ē taú ke ‘ilo pe ko e hā e me’a ‘oku fai he taú. Pea ko ‘eku tokanga pe ia he efiāfi ni Sea ke fokotu’u atu. Kapau ‘oku me’a pea ‘ai ha’atau Komiti Fili pea’u kau atu ki ai kae fai mo *review* e me’á ke fai mo lava. Kae ‘omai ha patiseti ...

Sea Komiti: Fokotu’u pea pou pou.

Taniela Fusimālohi: Sea kae ‘ai mu’a ‘eku fokotu’u ko ení pe ‘e tali ia pe ‘ikai.

Sea Komiti: ‘E Fakafofonga fai ia ki he Fale Alea, he ‘ikai ke ke me’a mai koe ‘o fokotu’u mai heni. Te u ngata pe au he lipootí. ‘Oku mahino ki he Feitu’u na e ngāué pe ‘ikai.

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki’i tokoni atu.

Sea Komiti Kakato: He ‘ikai ke u hanga ‘e au ‘o toe faka’ova ho’o fokotu’ú he koe’uhí ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia hē.

Taniela Fusimālohi: Pe ‘i tafulu fakalelei mai pe, he na’e ‘ikai ke u tafulu atu.

Sea Komiti Kakato: Sai kalake lau ē, fokotu’u pea pou pou

Paula Piveni Piukala: Sea ko u ...

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku loto ke tali ení fakahā loto ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole atu ...

Sea Komiti Kakato: Tuku pe ka au ‘e Tongatapu 7, fakahā loto ki ai hiki e nima

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ‘isiu mahu’inga eni Sea ko u ...

Sea Komiti Kakato: Lau kalake.

Paula Piveni Piukala: Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku loto ki ai fakahā loto hiki nima.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole atu ko e ‘isiu mahu’inga eni.

Sea Komiti Kakato: Hiki nima.

Paula Piveni Piukala: Mahu’inga eni ki he ngāue ‘a e fonuá ni.

Pāloti tali Lipooti Fakata’u ‘Ofisi ‘Atita Seniale 2022/2023

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, Mateni Tapueluelu, Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā ki he Ngāue Lalahi ...

Paula Piveni Piukala: Sai pe ā ka u toki ‘alu pe au ‘o *VPON*.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Minisitā Fonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione ...

Sea Komiti Kakato: Tuku ho anga ta’etaaú.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, loto ki ai toko 13.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā loto ki ai hiki nima.

Kalake Tēpile: ‘Ika ke ‘i ai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ko u kole atu ki he Feitu’u na, me’a ko ē ‘okú ke kole ki ai fokotu’u he Sea Fale Aleá koe’uhí ke fai hano *review*. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia felāve’i mo ‘etau ola ko eni ē. Ke fokotu’u ki he Sea Fale Aleá ‘oku ‘ikai ke u kau au ia he me’a ko ia ‘a e Seá fakamolemole.

Lipooti Fakata’u Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 2022/2023

Potungāue Lalahi.

Paula Piveni Piukala: Sea.

Sea Komiti Kakato: Kole atu ki he Minisitā Potungāue.

‘Eiki Minisitā Potungāue Lalahi: Mālō Sea. ...

<006>

Taimi: 1455-1500

Sea Komiti Kakato: ... Me’a mai.

Fakama’ala’ala Lipooti Fakata’u Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 2022/2023

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu pea mo e kau Mēmipa e Fale Alea ‘o Tonga. Sea ‘oku fiefia e motu’a ni ke fakahoko mai e Lipooti Fakata’u ‘o e Potungāue e Ngaahi Ngāue Lalahi ki he Ta’u Fakapa’anga 2022/2023. Sea te u to’oto’o me’a lalahi atu pe.

Sea ‘i he peesi 40 ‘oku ‘asi ai ‘a e tu’unga ‘a e patiseti ko ena na’e ‘omai tatau pe ‘a e patiseti mei he Pule’anga kae ‘uma’ā foki ‘a e ngaahi ngāue lalahi ‘oku fai ‘i he potungāue, peesi 40 kātaki.

Na’e ‘i ai e *recurrent budget* Sea, ko e 21milion pea faka’aonga’i ‘a e peseti ai ‘e 99.8 pea ‘i ai pe mo e ngaahi *development project* Sea, ‘a ia ‘oku ‘asi mahino ‘aupito ‘a e lahi ‘a e ngaahi *project* ‘oku fakapa’anga he Pangikē ‘a ‘Esia kae ‘uma’ā foki ‘a e Pangikē ‘a Māmani.

Sea mahalo ko e kongā lahi ‘o e fatongia e Potungāue ni ‘oku nofo pe ia ‘i he halapule’anga. Pea ‘oku ‘i ai leva pea mo e Va’a ki he Malini pea mo e *Civil Aviation* Sea ka ko e tokanga’i pe ia e ngaahi *compliance* fekau’aki mo e lao. Sea ‘i he halapule’anga, ‘i he peesi 30 mo e 31 Sea, mahalo ko e ongo kalafi mahu’inga ‘aupito eni ‘i he peesi 30 Sea. ‘Oku ‘asi ai ko e kilomita ‘e 39 na’e tanu fo’ou ‘i he ta’u fakapa’anga ko eni Sea. ‘I he peesi 31 Sea, ‘oku ‘asi ai ‘a e fo’i

mape 'oku 'asi ai 'a e ngaahi hala na'e valitaa'i 'i he polokalama valitā *reseal* 'a e potungāue pea na'e valitaa'i ai 'a e kilomita 'e 77.7.

Sea ko e konga lahi 'o e pa'anga 'a e patiseti ko eni na'e 'alu ki he ongo fo'i ngāue ko ia. Sea ko e taimi faingata'a foki eni ki he Potungāue he ko e 'osi eni 'a e *tsunami* pea lolotonga atu pea mo e Koviti, kae kehe na'e feinga pe 'a e Potungāue ke fakahoko hono ngaahi fatongia kae tautautefito ki he halapule'anga.

'I ai pe mo e ngaahi me'a kehekehe Sea, 'oku 'asi pe ia he lipooti 'o kau ai e ngaahi tokoni kehekehe na'e kau mai ki ai 'a e tokoni 'a e, 'a Siapani fekau'aki pea mo e ngaahi misini ngāue ko ha ngaahi loli valitā mo e ngaahi me'angāue pe.

Pea ko e konga lahi 'o e ngāue na'e hoko mo ia 'i Ha'apai, mala'e vakapuna ko eni ko e 'o Ha'apai 'i hono *reseal* fakalelei ko ia pea mo e ngaahi *technical assistance*. Pehē Sea ki he hala fakakavakava kau ai ki ai pea mo e ngāue ko eni ki he uafu, fakalelei 'o Uafu Kuini Salote.

Sea mahalo ko 'eku to'oto'o konga lalahi pe e lipooti ka ko e lipooti 'iate ia pe 'oku mau feinga pe ke 'omai ha ngaahi 'ata he koe'uhi 'oku mahalo 'oku lahi ange, sai ange pe mahalo e sio'ata sio he ngaahi la'itā ke lava ke tau lau 'a e lipooti.

Fe'unga e kau ngāue 'oku ngāue he potungāue Sea, mo e toko 419 'asi pe mo ia he lipooti pea ko e kau ngāue tokolahi eni. Sea te u lave pe ki ha fokotu'u fakakaukau na'e fakahoko 'i he taimi ko eni Sea, na'e fiema'u 'aupito ke 'i ai ha ngaahi fu'u maka 'a e potungāue. Pea na'e ma'u 'a e ngaahi fu'u maka ko ia kau ai pe 'a Tongatapu ni, Ha'apai, Vava'u pea mo Niua. Sea ko e tefito'i fatongia foki e potungāue ia ko e nofo ke teke *private sector*. Pea 'i he taimi tatau pe ko e *network* ko eni ko ē 'o halapule'anga he fonua ni Sea, fe'unga ia mo e kilomita 'e tahaafe.

Ko e ngāue ko eni ko e 'a e *private sector* 'oku fakapa'anga mei muli Sea, 'oku si'isi'i ia 'i he kilomita 'e 50. Toenga *network* ko eni ko e kilomita 'e 950 Sea, kuo pau ke ai ha taha te ke tokanga'i. Pea ko e me'a ia 'oku ai 'a e faka'amu 'a e potungāue pea 'oku lolotonga hoko pe ia. 'Oku ai e fakamālō lahi ia heni ki he Palēmia kae 'uma'ā foki 'a e Minisitā Pa'anga mo e kau Minisitā 'enau lava 'o fakafaingofua'i 'a e palani ko eni Sea. Ke hoko atu 'a e Potungāue ia ki ha'ane ngaahi fu'u maka ke ne lava 'o tokanga'i e kilomita ko eni 'e 95.

Ko e me'a 'e taha Sea, 'oku toe fai ki ai e sio Sea ko e lava he potungāue 'o tokoni fakalukufua ki he kakai 'o e fonua. 'I he taimi ko ē 'oku 'ikai ha fu'u maka Sea 'oku 'ikai ke ai mo ha misini momosi ia. Pea ko e taimi ko ē 'oku ai e misini momosi Sea 'i Ha'apai pea mo Vava'u pe 'i he fo'i taimi ko eni Sea, na'e fakatau kātoa e kakai ia 'enau maka momosi pea mei he *private sector* 'a Vava'u ia. Ko Ha'apai Sea na'e hala ia na'e uta atu 'a e maka momosi ia mei he ngaahi feitu'u kehekehe. Uta mai mei Vava'u, uta mai mei, uta atu mei Tonga ni pea na'e a'u e toni 'e 5 Sea 'o a'u ai pe ki he taimi ni 'i Ha'apai, \$1500.00 Sea.

Kole ke fakaivia Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi koe'uhí ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'oku ne fakahokó

Sea ko e tu'unga ia 'oku feinga ai e potungāue pea 'oua 'e kole heni ke lava ke fakaivia e potungāue koe'uhi ko e ngaahi fokotu'utu'u 'oku ne fai. Ke 'i ai ha ngaahi misini momosi he feitu'u ...

Taimi: 1500-1505

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... ko eni. 'Osi fokotu'u 'a Vava'u pea 'oku fiefia e potungāue 'oku lava e kakai ia 'o fakatau mei he potungāue. Ko e kakai ko ē 'oku 'i ai 'enau pa'anga Sea te nau ō nautolu ki he *private sector*. Ko e konga lahi peseti 'e 90 e kakai e fonua te nau foki mai nautolu ki he Pule'anga Sea. Neongo pe 'oku nofo 'i he potungāue, ka ko e ngaahi fakakaukau ia ke lava ke tau tokoni ai ki he langa fakalakalaka e fonua ni 'oku nofo ia 'i hono kakai.

Sea ko e to'oto'o me'a lalahi ia 'o e lipooti ko eni. Pea 'oku 'oatu 'a e fakamālō Sea faingamālie pea ko u fokotu'u atu mālō.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 4 me'a mai.

Kole fakama'ala'ala ki he 'Eiki Minisitā fekau'aki mo e ngaahi pole he 'aitemi 3.1.3 & 3.1.4 lipooti

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato Sea kae 'oatu 'a e ki'i lave nounou fekau'aki mo e lipooti mahu'inga 'a e 'Eiki Minisitā ko eni ki he Ngaahi Ngāue Lalahi. Pea ko u fakamālō Sea ki he 'Eiki Minisitā, *CEO* kae pehē foki ki he kau ngāue. Ngāue faingata'a 'oku nau fakahoko Sea 'a hono tauhi ke fiemālie 'a e tokotaha kotoa he fonua ni, fo'i misiona ia 'oku mātu'aki ta'emalava ka 'oku tau falala pe 'e lava ke vahevahe taau holo pe 'a e ngaahi faingamālie.

Sea ko 'eku fakamalanga te u 'oatu pe ha ngaahi ki'i fehu'i pe na'a tokoni Sea hangē ko ē ko e Lipooti 'Atita ko eni na'e toki fai ki ai 'a e lave. 'Oku ou ongo'i 'e Hou'eiki 'oku ou faka'apa'apa lahi 'aupito pe, ka ko u ongo'i hangē 'oku hā mai ha ki'i moveuveu 'i loto he potungāue ko eni 'Eiki Sea, ha ki'i faikehekehe 'i he kau ngāue 'oku 'ikai ke nau lava 'o ngāue fakataha.

'Oku 'ikai ko ha sanitungua ko u hanga 'o 'oatu ko u *refer* e komiti e Feitu'u na ki he peesi 49 'o e lipooti ko eni, 'aitemi 3.1.3, 3.1.4. na'a 'i ai ha me'a te tau lava tokoni ai Sea. He 'oku hangē pe ko ia ko e Lipooti 'Atita na'e toki me'a ki ai 'a e komiti. 'Oku 'omai 'a e fakamatala ka 'oku 'ikai ke 'omi 'a e fakaikiiki. Pea 'i he'ene pehē te tau pehē ko e 'ata pe eni tau sio ki ai 'oku 'i ai ha mo'oni'i pehē 'oku hoko. 'A ia ko e peesi 49 'a e faka-Tonga Lipooti Faka-Tonga.

Ko e ngaahi pole eni ia 'oku feangai pea mo e potungāue Sea ko u loto pe na'a lava ke u 'oatu. Ko e ta'u ni ko hono fakamatala mai pe eni ia he lipooti 'a e 'Eiki Minisitā. Na'e fehangahangai ai 'a e potungāue mo e 3.1.3, mālō. Ko e ngaahi pole ke ngāue fakataha Sea. Na'e malava ke fakatokanga'i 'oku kau 'a e 'ikai ke malava ke ngāue fakataha ha pole 'i he lolotonga 'a e ta'u ngāue fakapa'anga ko eni. 'A ia 'oku lipooti mai pe 'Eiki Sea. Ko e konga e ngaahi pole na'e malava ke fakatokanga'i koe'uhī ko e 'ikai ke malava ke ngāue fakataha ko e si'i hono fakahoko 'a e ngaahi taumu'a ngāue, si'isi'i e fetu'utaki 'a e kau supavaisa. 'A ia 'oku fakamatala'i mai he 3.1.3 'Eiki Sea.

3.1.4 ‘oku ne hanga ‘o fakalika mai mahalo ‘oku mahino ange ia ‘i he fakapālangi. ‘Oku ‘i ai e ngaahi tu’utu’uni ngali ‘oku fakamālohi pe kapa mo kāpui pea ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o *override* ‘a e ngaahi tu’utu’uni pe ko e fa’unga angamaheni ‘a e potungāue, ‘a ena ‘oku fakamatala’i pēhē mai pe. ‘I he lolotonga ‘o e ta’u fakapa’anga ko eni na’e ‘i ai ‘a e ngaahi tu’utu’uni na’e fai pea na’e fakahoko fakavavevave ‘o ‘ikai ha toe fai hano vakai’i pe ‘oku fenāpasi mo e tu’utu’uni ngāue fa’unga ngāue ‘a e kau ngāue mo e taimi lipooti.

‘Oku ou tokanga pe Sea pe ‘e tokoni mai ‘a e ‘Eiki Minisitā ko hono ‘uhinga ko hono sivi’i eni ‘a e mali ‘a e ngāue na’e fai pea mo e palani ngāue ‘oku ‘omai ke paasi atu mo e Patiseti pe ko e *corporate plan*. ‘A ia ‘oku hā mai ia ‘i he kongā ko eni ‘oku fakalika mai ko e fa’unga ngāue ko ē ‘oku ‘omai ko ē ‘o tau mamata ki ai ‘oku ki’i kehe hono taimi ko ē ‘oku fakahoko ai e ngāue. Pea ko u lava pe au ‘o mahino’i ‘Eiki Sea.

Ko e taimi ko e me’a ongo ko e tama tangi mai. ‘E fokotu’utu’u he potungāue ia ‘enau palani ngāue ia ‘o paasi kae ō atu e ni’ihi ‘o, ko ‘emau falelotu ‘oku huufi tangi ki he Minisitā. Ko ‘emau ki’i putu, pea ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o fetongitongi holo e ngāue ‘Eiki Sea. Ka ko e pole ē ‘oku tuhu’i mai, ka ‘oku ‘ikai ke fakamahino mai ha ngaahi fo’i fakatātā pau ke lava ai ha tokoni he Fale ko eni ‘Eiki Sea.

Hangē ko ia ko hono faka’ilonga’i e komiti ‘anenai. Ko e lipooti ia ‘a e ‘Atita ‘oku mahino ‘oku nau si’i tokosi’i fiema’u ia ke hiki ‘o fakatokolahi. Fēfē eni ‘oku me’a mai e ‘Eiki Minisitā ko e kau ngāue ‘e toko 419...

<003>

Taimi: 1505-1510

Mateni Tapueluelu: ... Kei tokosi’i pē ‘Eiki Minisitā ke fai ha ki’i tokoni atu. Ko e kongā lahi ai ko e kau ngāue *contract* pē ia. Ka ‘oku ou kole pē ‘Eiki Sea ki he ‘Eiki Minisitā na’a lava tokoni mai ke ki’i fakaikiiki mai ange ‘a e palopalema ko ē ‘oku nau, na’a ‘oku ai ha ngaahi tu’utu’uni ngāue ia ‘a e *Executive* ‘oku ne *override* ‘e ia ‘a e ngaahi tu’utu’uni ‘a e *CEO* pē fa’unga angamaheni kuo paasi he potungāue. Pē ai ha tu’utu’uni ke ta’ofi ‘a e ō atu ke fakavilivili atu ke liliu ‘a e palani ngāue ‘a e Feitu’u na kae lava ke *harmonize* ‘a ‘etau lipooti Sea.

Ka ‘oku ou kole ki he Minisitā ko e fakamatala fakalukufua ko eni ‘oku ‘omai he 3.1.3, 3.1.4 ‘e lava ‘a e Feitu’u na ‘omai nai ha ki’i fakaikiiki na’a lava ‘o tokoni atu ai ‘a e ‘Eiki Sea. Ko e fie tokoni eni ‘oku fai atu ‘Eiki Minisitā ‘i he loto faka’apa’apa. Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea e ma’u faingamālie kae tuku mu’a ke tokoni mai e Minisitā.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai, ‘oku mahino pē ki he Feitu’u na ‘Eiki Minisitā ē.

‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Io ‘oku mahino.

Sea Komiti Kakato: Mahalo ko e me’a eni ia na’e hoko he taimi ‘o mautolu.

Tali ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi fekau’aki mo e kaveinga tokanga ki ai Tongatapu 4

'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu'ú na Sea, fakamālō ki he fehu'i Sea. Ko e hū mai ko ē 'a e Pule'anga ko eni Sea ko e taimi faingata'a 'aupito ia 'a e potungāue ha me'a. Mahino 'aupito ki he motu'a ni 'a e fehu'i, he koe'uhi ko e potungāue 'oku 'i falehopo Sea. Pea na'e ai 'a e ngaahi ngāue na'e fai 'e he potungāue *offer* e ngaahi *contract* ki tu'a pea na'e a'u ki he feinga 'i ha taimi ke fakama'opo'opo ai 'a e me'a ko eni. Ko hono fakama'opo'opo Sea ko e ngāue lahi faka'uli'ulia he koe'uhi ko e ngaahi me'a ko ē 'oku tonu ke 'i falehopo, ko e ngaahi me'a ia na'e totonu ke nofo 'i he loto'i potungāue.

Sai 'i he'ene 'i falehopo Sea 'oku 'i ai pē mo e kakai 'i loto he kau ngāue na'a nau fihia ai. 'Oku pau ke fai 'e he Minisitā ia mo e *CEO* 'ena tala tu'utu'uni. Ko e me'a ko ia 'oku ou fiefia ai Sea na'e 'ikai ke tuli ha taha. Na'e 'ikai ke 'i ai ha taha 'e tuli, ka 'oku ai e ngaahi me'a mālie 'oku hoko ai Sea. 'Oku ai 'a e faka'amu 'a e motu'a ni ia he koe'uhi ko e *case* ko eni 'i falehopo ke fai mo *resolve* 'a e *case* ko ia, mei falehopo pē ia Sea. He koe'uhi 'oku ne uesia 'e ia 'oku 'asi hake ko eni ko ē 'i he polokalama ko eni ka 'oku lele lelei pē potungāue ia Sea.

Sea mahalo e *management* pē ko e *human resources management* ko e *issue* kehe ia. Ko e *output* ko ia 'a e potungāue Sea ko e me'a ia 'oku ou sio au ki ai, sio ki ai *concentrate* ki ai e potungāue. Ko e kilomita ko ia 'e 77.7 na'e valitaa'i, Sea ko e me'a ia 'e tokanga ki ai e potungāue. Talu e tu'u 'a e potungāue ko eni 'i Tonga ni te'eki ke valitaa'i 'e ia ha hala lahi lōloa pehē. Ko e kilomita 'e 77 Sea ko e lele mei Niutōua ki Ha'atafu 'o toe foki mei Niutōua ki Ha'atafu. Ko e *output* ia 'oku fiema'u 'e he potungāue. Ko e kilomita 'e 40 ko ē 'o e hala na'e tanu totonu, ko e lele ia mei he tu'unga fuka ki mala'evakapuna pea foki mai.

Sai, Sea ko e *output* ia 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a Minisitā mo e *CEO* pea mo e *management*. Ko e fakatonutonu ko ē 'a eni 'oku tau sio ki ai 'oku 'i falehopo, tuku ia ke fai ia ki falehopo. Pea 'oku 'ikai ke tuli 'e he potungāue ia ha taha pea 'oku 'ikai ke tokanga atu 'a e potungāue ia ko hai 'oku 'ita mai. 'E Sea 'oku 'ikai ko ha potungāue eni ia ke tau o 'o fakahāhā hōhōloto ki ha tokotaha 'oku lotomamahi ai. Pea kapau leva ko e *issue* ia ke tau o 'o fakahōhōloto he koe'uhi ko e konga lahi 'o e kau ngāue 'oku nau ngāue pē kinautolu. He ko e ki'i tokosi'i pē ia mahalo 'oku nau kau he kau fakamo'oni ko eni ko ē he hopo 'oku nau lotomamahi. Pea 'oku ou faka'amu mai ke e'a mai 'a e me'a ko ia ki tu'a ke lava ke tau sio he koe'uhi ko e *performance based* pē ko ia 'a e potungāue ia 'oku ma'u 'a e tāketi 'oku fiema'u.

Sea ko e mala'evakapuna, 'oku 'i ai hono ngaahi *indicator* pē ko hono ngaahi *measurable*, ngaahi me'a 'oku lava ke fuatautau. Ko e *compliance* 'i mala'evakapuna 'oku tau lava 'o fakalele. 'I uafu 'oku ai mo e ngaahi me'a 'oku hoko ai. Sea ko e me'a ia ko eni 'oku ha'u 'o fakahoko atu ki he Feitu'ú na pea mo e Palēmia pea mo e kau Minisitā pea mo e Pule'anga, ko e hā 'a e lahi 'o e halapule'anga 'oku ngaahi. 'Oku 'ikai ke ha'u 'a e motu'a ni ia 'o talamai na'e kē 'a Sione mo Semisi pea 'oku 'ita ai 'a Mele pea 'oku lotomamahi ai 'a Samiu. 'Ikai Sea, 'oku 'ikai ko ha potungāue fakama'u lau eni ia pē ko ha potungāue ke fakahōhōloto.

Pea ko e me'a 'oku ou fiamālie ai Sea, potungāue ko eni te mau 'i falehopo, potungāue ko eni 'oku 'i ai hono lekooti, ko e potungāue ko eni 'oku mau kei ngāue'aki pē kakai tatau ke fakalele 'a e potungāue. Pea 'oku ai 'a e amanaki 'e hoko 'a e me'a ko eni...

<004>

Taimi: 1510-1515

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... ko ha tala tu'utu'uni ia ki he potungāue. Pea 'oku 'i ai e fakamālō'ia heni Sea ki he *CEO*, fakamālō ki he kau ngāue hono fataki mai e potungāue. Ko e kau ngāue na'e toe fakahū fo'ou mai 'i he 'api ni Sea 'oku ofi ia he toko 200. Toko 200. Pea 'oku 'i ai e kau faka'uli ai 'oku toko 100. Pea ko e kakai ia Sea pea ko e *indicator* ia Sea 'oku tonu ke tau sio ki ai ko e hā e me'a 'oku fai he potungāue ma'a e halapule'anga. 'Oku 'ikai ko e me'a na'e fai 'e he potungāue ma'a Sione mo Semisi mo hai.

Ko e hā e *indicator* 'oku fiema'u 'e he Palēmia, ko e hā e *indicator* 'oku fiema'u 'e he Pule'anga ko e me'a ia 'oku tau lava ko e me'afua. Pea ko eni 'oku 'asi atu pē he lipooti 'i he ongo fo'i kalafi ko eni ko ē nau 'oatu Sea. Ko e kilomita 'e 77.7 na'e valitaa'i ko e kilomita 'e 40 na'e tanu fo'ou. Sea 'oku 'ikai ke u fu'u talanoa lōloa ki ai he koe'uhí 'oku 'ikai ko ha faitu'uni eni ia ke mau fakatonutonu ha taha 'oku lotomamahi. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Ikai, 'e Fakafofonga ko e ki'i fo'i kupu ia ko u sio hifo au ki ai na'e 'i ai e ngāue ia fakavavevave. Lolotonga pē ho'omou fononga lelei kuo 'oatu e fo'i ngāue fakavavevave ia ka ko e me'a mālie he 'oku 'omai pē ho'o lipooti. Pea ko e 'oatu e fo'i me'a fakavavevave ko ia 'oku 'ikai fenāpasi ia mo e tu'utu'uni 'a e ngāue. Ka ko e me'a mālie hono talamai heni. Ka ko e fiema'u pē he Fakafofonga ke ne mea'i, hā e ki'i fo'i ngāue fakavavevave ko ia 'oku lolotonga atu pē fononga ia kuo ...

'I ai tokanga Tongatapu 4 ki he pole ko eni ta'efemahino'aki he kau supavaisá

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē ko e ko u fakamālō au ki he Minisitā ka ko e, ko e me'a ko eni 'oku me'a mai ai 'oku 'ikai ke 'i ai ha'aku 'ilo 'a'aku ki ai pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha'aku fie lave 'a'aku ki ai Sea. Ko e me'a eni ia 'oku ou tokanga ki ai kātaki 'Eiki Minisitā kae hangē ko eni kapau te u lau atu 'a e me'a ko ē 'oku tohi ko ē he Lipooti 'a e 'Eiki Minisitā 'aitemi 3.1.3 sētesi fakamuimui 'oku pehē, "*Ko e ngaahi pole ko 'eni 'oku hoko ai 'a e lahi hono fakatuai' i 'o e ngāue, ta'ekakato e ngaahi ngāue fakapepa, fakatatali fuoloa e ngaahi totongi mo 'ua lalahi pea tōmui hono fakahū e ngaahi tefito' i fatongia 'oku fakafatongia 'aki e potungāue.*"

Ko e me'a ia 'oku ou tokanga au ki ai Sea hangē ko e hā? Mai ange ha fo'i fakatātā mahino ange he ē. 'Oku 'ikai ke u tokanga au ki he vā 'oku hoko 'i loto, 'oku hoko pē ia ha faitu'uni pē ia. Pea ko e me'a ko ē 'oku 'ave ki he Fakamaau'anga ko e me'a ia 'oku 'ave ki he Fakamaau'anga. Ko e me'a eni ia 'oku lipooti mai 'ene lipooti 'e 'Eiki Sea, ko e ta'efemahino'aki ko ē he kau Supavaisa 'oku hoko ai 'a e 'a e palopalema ko 'e ē. 'Oku toloi ai e ngāue pea fakatuai'i e ngāue.

'Oku mau tokanga ki ai he 'oku tā tu'o lahi 'emau kole 'a mautolu 'a e ngaahi hala homau vāhenga na'a 'oku kaunga 'a e palopalema ko ē ki ai. 'Oku toloi pē pea hoko ai 'emau toe o mautolu 'o *hire* mīsini ke tanu *private* 'i tu'a 'a e halapule'anga. Na 'oku 'i ai ha palopalema 'e lava 'o fai atu ai ha tokoni 'e 'Eiki Minisitā tukuange 'a e ngaahi me'a ia ki he hopo, 'alu ia 'o hopo pea tau fakaongoongo ai pē ko e hā hono ola. Ka ko e ngaahi pole ko eni 'oku hoko mai.

'Eiki Sea ko e ko hono fakalea ko ē he faka-Pilitānia 'i he 3.1.4 'oku 'asi ia ai 'oku hangē ia ha *Executive directive* 'a ia pē ko e hā tau pehē ko ha tu'utu'uni pē mei 'olunga pea 'oku tu'u kātōa leva e ngaahi founga ngāue ia mo e ngaahi fa'unga ngāue angamaheni he ē. 'A ia ko e, ko e 'oku nau pehē ko e, uesia e me'a ia ko ē na'e palani 'i he tu'utu'uni 'oku ha'u hangatonu

pē mei ‘olunga. Ko ‘ene tu’uma’u kātoa ia e ngaahi ngāue pea feinga ke tuli ke fai e ngāue ‘oku tu’utu’uni’i mai.

‘A ia ko e me’a ia ko ē Sea ‘oku tau lava ‘o sio atu mei tu’a ‘o fakatatau pē ki he fofonga ‘o e lipooti ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘oku ne faka’uli e fohe ‘etau potungāue ko eni mo ‘etau feinga ke tokoni kiate ia ‘e ‘Eiki Sea. Ko e ki’i *issue* ia ‘oku ou loto ke ki’i fakaho’ata mai he fo’i houa ko eni Sea mālō.

Tali 'Eiki Minisitā ki he kaveinga tokanga ki ai Tongatapu 4

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea ko u fakamālō pē eni ki he fehu’i mahu’inga ko eni. Sea ‘oku ou ‘i ai pē foki ‘a e polokalama ia ‘a e potungāue pea ko e tāketi ‘o e polokalama ‘o e potungāue ‘oku ma’u pē ia. Ko e, ‘oku ‘i ai foki e ngaahi ngāue ia Sea ko e ‘aho ha kolisi Sea kuo pau ke fai e ngāue ia ki hono halapule’anga. Ko e kolisi ko ia Sea kuo pau ke tanu mo valitaa’i e hala ko ia he ‘oku ‘i ai e fānau tokolahi ‘oku nau ‘i ai. Pea ‘oku ‘ikai ke laulanu e potungāue ia ke tau ō pē ‘o tanu ‘a e kolisi ko *A* kae tuku e kolisi ko *C*. ‘E ‘alu kakato ia pē ko e kolisi ‘a e Pule’anga pē ko e kolisi ‘a e Katolika pē ko e kolisi ha toe siasi kuo pau ke fai e ngāue ia ko ia Sea. ‘Oku ‘i ai pea mo e ...

<005>

Taimi: 1515-1520

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... ki’i huufi fale Sea. He ko e ngaahi me’a ko eni Sea ko e vā ia ‘o kitaua ia he Falé ni, ko e vā ia ‘o e kakaí pea ‘oku ‘i ai e me’a ia he taimi mahalo ‘oku manatu pe ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka ko e *Royal Command*. ‘E Sea ko e ngaahi me’a ia ko iá he ‘ikai ke tau hanga ‘etautolu ‘o ta’ofi. Ngaahi me’a ko iá kuo pau ke fai ia he koe’uhí ko e anga ia e ma’uma’uluta ‘etau nofó. Pea ko e me’a ia ko ē ‘oku lava ai pe ‘o toe lele atu ki he Minisitā Pa’angá pea mo e Palēmiá toe ‘omai ha ki’i seniti ke fakahoko’aki e polokalamá ke ‘alu. ‘Oku ‘omai pe pa’anga ia ko iá Sea.

Sea, ko e ngaahi me’a Sea he ‘ikai ke u lava ‘o ta’ofi pea ko e ngaahi kole. Ka fai ha ki’i putu Sea ko e hā e me’a te u faí. Mālō Sea he ko e me’a foki ia ‘e Sea he anga ‘etau nofó pea ‘oku kau mo e Fakafofonga ko eni. Pea ko u kole fakamolemole pe ki he Fakafofongá ‘oku ‘i ai ‘ene fanga ki’i putu na’e fai, lele atu e motu’á ni ‘o fai, veuki e polokalama ‘a e potungāue kae fai e me’a na’á ne kole maí. ‘Oku ‘i ai pe mo e kau Fakafofonga heni Sea ka he ‘ikai ke u lave ki ai he koe’uhí ‘oku ngali fakatamaiki ia. Ka ko e ngaahi me’a Sea ...

Sea Komiti Kakato: Hangē ko aú.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘ikai Sea ‘oku te’eki ai ke ke kole mai koe ia Sea he’eku manatú. Ko u ‘ilo’i pe ‘e au ko e Fakafofongá tokotaha pe ia ‘oku kole mai kiate aú he koe’uhí ko ia eni ‘okú ne ha’u ‘o toe talamai ‘oku ou hanga ‘o veuki ‘ene polokalamá koe’uhí ko e ngaahi kole mei tu’a. Sea ...

Mateni Tapueluelu: Ki’i fakatonutonu pe Sea, ‘oku ‘ikai ko au ia na’á ku hanga ‘o talaangé Sea. Lipooti pe ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘oku tohi’i peni, ‘uli’uli mo hinehina mai ai Sea, ko ia pe ‘oku tau laú.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e tupunga foki ‘enau lipooti maí, ko e kole maí. He kapau na’e ‘ikai ke fai ha kole maí ia na’e ‘ikai ke fai ha me’a pehē ia Sea. Ka ko e me’a ia ‘oku ou tokanga ki aí Sea pea he ‘ikai ke nofo ‘a e potungāué ia ke nofo ta’etali ‘a e ngaahi kole ko ení Sea. Pau ke fakahoko ia he koe’uhí tautefito ki he ngaahi akó Sea. Ko e kongalahi e fonuá ni ia ‘oku nau *attached* nautolu, nau ‘oku ‘i ai ‘enau pīkinga ‘anautolu ki he ngaahi akó Sea pea kuo pau ke fai e ngaahi ngāue ia ko iá. Pea he ‘ikai ke tuku ia kae ‘oleva kuo ‘osi e ngaahi ngāue ko iá Sea.

‘Oku ‘i ai e ngaahi ngāue ia ‘oku fiema’u ke huufi Sea, hā e me’a ‘oku fai ‘e he potungāué. Ko e potungāue eni ‘a e ngaahi ngāue lalahí, ko e potungāue eni ‘a e Pule’angá. Ko e potungāue eni ke ‘ofá, Sea te u toe foki ki he me’a na’á ku kamata’akí. ‘E fiema’u ‘e he potungāué ke fokotu’u ‘ene maka momosi. ‘Oku ‘ikai ko e ‘alu ia ‘o *compete* pea mo e *private sector*. Ko e maka momosi ko eni Sea ko e kongalahi ai, peseti ia ‘e 60 ko e tokoni ki he kakai e fonuá.

Sea ‘oku ‘i ai e finemotu’a ‘oku ha’u ‘o kole ha’ane ki’i kane maka ‘e 2, ‘e totongi? ‘Oku ‘i ai e motu’a ia ‘e taha mei Haveluliku ha’u ia ‘o kole ‘ene loli maka koe’uhí ko ‘ene ngāue. Ko ‘ene seniti ‘e toki ma’u he ‘aho Falaité. ‘Io ‘e ‘ave ho’omo loli maká ka kuo pau ke toki totongi Sea, ka kuo pau ke totongi. Sea ko e ngaahi pole ia ‘oku fetaulaki pea mo e potungāue ko ení he koe’uhí ko e potungāue eni ‘e ‘ofa pea tokoni’i ‘a e kakai masiva ‘o e fonuá Sea.

‘E hā, te tau ō ‘o fakatau e me’a kotoa? Mahalo ko e Fakafofonga ko eni, ongo Fakafofonga ‘o Ha’apaí te na tui tatau pea mo au. Ko e loli maká ‘oku ha’u mei Vava’u, \$1500 e toni ‘e 5 1500. Ko e hā e me’a ‘oku fai ‘e he potungāué ki aí, fokotu’u e misini momosi ‘i Vava’u, *rate* kehe e ha’u ia ki Ha’apaí. Tali ‘e he Pule’angá? ‘Io ‘oku tali ‘e he Pule’angá. Ko e ngaahi ‘ofa ia Sea ‘e fai ‘e he potungāue pea neongo ‘oku moveuveu ai ‘a e me’a ko eni ‘oku ‘asi he lipootí.

Sea ko u fiefia au hono lipooti maí he koe’uhí ko e me’a ia ‘oku fai ‘e he potungāué ko e ‘ofa. Pea kapau ‘oku moveuveu ai ‘a e ngaahi polokalama tanu hala ‘a e potungāué, Sea fakafeta’i ‘o kapau ko e moveuveu ka tau ala atu mo e nima ‘ofá ki he kakai ‘oku faka’ofa he fonuá.

Pea ‘oku ‘i ai e kole ia heni ki he kakai e funga fonuá ‘oku me’a maí

Kole mo e fokotu’u Tongatapu 4 ‘a e mahu’inga ke femahino’aki kau Supavaisá ke ‘oua hā mai ngaahi pole ko eni he lipootí

Mateni Tapueluelu: Sea ko u fakamālō au ki he ‘Eiki Minisitā kuo mahino e poini ia ko ena, ka u faka’osi au ia kae toki me’a e. Kātaki pe Sea ko u tui au ‘oku mahalo ko e me’a ia ‘oku fai ki ai ‘a e kole atú mo e fokotu’ú ke ki’i femahino’aki pe kau supavaisá Sea. Ke ‘oua ‘e ‘asi pehē maí he ‘oku ‘i ai e poini ia ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Minisitā. Ko ‘etau lele foki ki falemahakí ‘oku ‘ikai ke pehē ia ko hai pe ‘oku mu’omu’a atú pea ko ia ia ‘e, ‘oku meimei ko e tokotaha ko ē ‘oku *emergency* ko ia ia ‘e ‘uluaki hū. Pea ‘oku pehē mahalo hono faka’otu’otu ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘a e anga e ngaahi ngāue pehē. Ka ko e kolé pe ia ke nau femahino’aki ‘e ‘Eiki Sea kau supavaisa ke ‘oua ‘e ‘asi pehē mai ‘etau lipootí.

‘I ai tokanga Tongatapu 4 ki he ngaahi pole fakatekinikale he ‘aitemi 3.1.2 hangē ko e si’isi’i ngaahi ngāue fakalelei fakatekinikale ‘i Tongá ni

Ka u faka’osi atu au he ‘aitemi tatau pe he peesi tatau 3.1.2 ...

Taimi: 1520-1525

Mateni Tapueluelu: ... ko e pole fakatekinikale eni ia ‘a ia Sea ko e, ‘oku ha ‘i he ‘uluaki setesi pe. Ko e tafa’aki faka-tekinolosia ‘oku fu’u mahu’inga ki he potungāue pea ko e taha ia e ngaahi pole tefito ‘oku mau fehangahangai mo ia ko e si’isi’i e ngaahi ngāue fakalelei fakatekinikale ‘i Tonga ni Sea. Ko e ‘asi ia ko ē he faka-Pilitānia hangē ko e *private sector*, ‘a ia ‘oku mahino ‘oku hangē ko e me’a e Minisitā ‘oku ‘ikai ke nau *compete* ka ‘oku nau *complement*. Pea mahalo ‘oku fa’a, na’a ‘oku kau ia ‘i he me’a ko ē ‘oku fakatuai’i ‘Eiki Minisitā.

Ko e tuai pe ko e si’isi’i ‘a e kau ngāue tekkinikale ki tu’a ‘i he *private sector* ke tokoni atu ki he ngāue ko e ‘oku tau pehē ‘oku tuku ki tu’a. ‘A ia ka kapau ko ia ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ko u pehē ke ‘ai mu’a ke mahino ange ‘a, na’a lava ke fakamahino ‘oku fu’u fēma’u ha tafa’aki pehē ni he *private sector*. Ha ni’ihi ke nau hanga ‘o fakalele ha ngāue pehē ki he hala pule’anga ‘o fengāue’aki mo e Pule’anga he ‘oku ‘asi mai ia he lipooti. Pe ‘oku tonu ko a ‘eku ma’u ‘Eiki Minisitā, mālō Sea.

Fakama’ala’ala ki he kaveinga fekau’aki mo e ngaahi pole fakatekinikalé

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, mālō. Ko u fakamālō atu koe’uhi ko e isiū mahu’inga foki eni he potungāue Sea. Sea, ko e tuku pe mu’a ke u ki’i talanoa ako Sea, ko e potungāue ni Sea, ko e ongo ‘enisinia sivile pe ‘oku toko 2 Sea kau ai pea mo ho’o motu’a Minisitā. Sea ko e pa’anga ko eni ko e ‘oku fiema’u ai ko e tekkinikale Sea ‘oku fiema’u ha kakai ia ke nau ngāue’i. Pea hangē ko e me’a na’a ku lave ki ai ‘anenai ki he *private sector* ‘oku ala atu e potungāue to’o mai ngaahi ngāue ngaahi kautaha ‘i Tonga ni.

‘A ia ‘oku to’o mai ai e kautaha *ITS*, ‘i ai ‘a Malakai Vakasiuola. To’o mai pea mo e *broad design* ‘oku ‘i ai mo Taniela ‘Amanaki. Ko e kakai eni Sea ‘oku nau ‘enisinia ka ‘oku nau ‘i he *private sector* pea ‘oku ō mai ‘o fai e ngaahi ngāue ma’a e Pule’anga. Pea ‘oku ai pe ngaahi ngāue ia ‘oku lalahi ‘a hono pa’anga ‘oku ‘ave kiate ki naua he ongo kautaha ko eni. Pea ‘oku mahino ‘aupito he ‘oku ai ‘a e ongo *project* lalahi lolotonga *tender* piti he taimi ni ko e fale nofo’anga ‘a e kau neesi, ‘api ako e kau neesi he *TNU* pea mo e misiume mo e *TNU* mo ia Sea. ‘Oku ‘i tu’a ia he kakai ko eni ‘oku fiema’u ‘aupito ke ‘ave ki ha kakai ‘oku nau maheni mo taukei ange ‘i he fa’ahinga ngāue ko eni.

Sea, na’e ta’u ni na’u kole ki he tangata’eiki Palēmia ke ‘omai mu’a ha sikolasipi ‘a e Potungāue, pea u fakamālō heni ki he Palēmia. Mai ‘a e kau ako ‘enisinia ‘e toko 6, *civil* ‘enisinia Sea. ‘Oku ai e ‘amanaki ia ke hokohoko atu ‘a e toko 6 ko eni ‘i he ta’u kotoa pe he ‘e toki ‘osi mai ia Sea ‘oku ‘osi ha ta’u ia ‘e 5 mei heni. Ko ‘etau talanoa eni he kamata he ta’u ni te nau toki ‘osi mai nautolu he ta’u ‘e 5 pe ko e ta’u ‘e 8 mei heni. He ‘oku, ko e ako ia ki’i loloa Sea, ‘ikai ke fu’u a’u ki ai.

Sea ko e kau ‘ākiteki Sea, toe fu’u tokosi’i ange ia pea ‘oku lava leva ke mau ngāue hangē me’apango pe ‘oku ‘i ai fanga, ‘a e kautaha langa ‘i Tonga ni. ‘Oku mau ngāue fakataha koe’uhi ko e ngaahi tekkinikale pea mo e ngaahi ‘ilo fakatekinikale ‘oku fiema’u ‘aupito ia ke nau tokoni mai ai. ‘I ai ‘a e motu’a ko Kaitu’u Fotu ‘oku kamata ke ala atu ki ai e ngaahi

potungāue koe'uhi ko 'ene taukei he koe'uhi ko e kakai eni te nau nofo holo 'i tu'a Sea, neongo pe 'oku nau 'osi penisoni. 'E feinga'i kinautolu ke nau foki mai koe'uhi ko e ngaahi taukei ko ia pea 'oku fakamālō lahi heni ki he fehu'i. He koe'uhi 'oku ai e kakai pehē 'oku nau kei toe 'i ai e kakai pehē 'i he Malini, 'i ai e kakai pehē 'i he *Aviation industry*. 'Oku ala atu e potungāue 'o 'omai kinautolu 'o fakangāue'i koe'uhi ko 'enau ngaahi taukei.

Pea ko u fiefia 'aupito hono 'ohake e me'a ko eni he lipooti 'a e potungāue pea ko u fakamālō heni ki he kia Tongatapu 4 hono *pick* e ki'i konga si'isi'i ko eni ko ē lipooti, ka 'oku ne hanga 'o 'omai 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'u ke fakalelei. Pea ko e ngaahi me'a ko ia 'oku mahu'inga 'aupito ke fakalelei'i he koe'uhi 'e lava ke toe lelei ange fua fatongia 'a e potungāue 'o kapau te tau tokanga ki he fanga ki'i me'a iiki ko eni. 'Ikai ko ha me'a iiki eni ia ko e ngaahi fu'u me'a lalahi 'aupito eni koe'uhi ko e ako'i e fānau e fonua.

Ko e mala'e eni 'e taha 'o e ako pea me'apango ia 'i he ta'u 'e 20 na'e toki 'osi Sea, ko e 'enisinia va'a sivile na'e *graduate* fakamuimui mai Sea ko e tokotaha ko Pesalili Tu'iano. Sea, ko e fu'u taimi lōloa ia ke toe *graduate* mai ha taha mei heni 'o foki mai 'o ngāue'i Tonga ni. Pea ke me'a ange ā koe Sea, ki he tu'unga 'oku ai e potungāue he koe'uhi ko e 'ikai ke lava ke tau ako'i e kakai ko eni. Hangē ko e me'a na'a ku lave ki ai 'anenai fakamālō ki he Potungāue Ako, he toe 'omai e faingamālie ko ia ...

<007>

Taimi: 1525-1530

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... pea mai ke vave mai he koe'uhí 'oku 'ikai ko e fiema'u ia 'a e motu'a ni ko e fiema'u ia 'a e fonua. He koe'uhí 'oku 'asi mai 'oku fiema'u 'aupito ke 'i ai ha fa'ahinga 'ilo fakatekinikale ki he ngāue ko eni ko ē 'oku tau fai.

Sea mahalo ko e me'a faka'osi te u lave ki ai Sea. 'Oku 'i ai 'a e kautaha ko e Entro ko e kautaha ko eni ko e kautaha *laboratory* mei 'Aositelēlia, na'e toki *sign* 'a e *contract* mo e potungāue he ta'u ni. 'Oku fakapa'anga ia 'e 'Aositelēlia he kole ki he Palēmia pea mo e Minisitā Pa'anga he koe'uhí te nau ōmai ki Tonga ni 'o fai 'a hono ako'i 'o e potungāue.

'Oku lolotonga 'i 'Aositelēlia Sea 'a e toko nima mei he potungāue, ka ko 'enau ō hangatonu eni ki he *lab* ko eni 'oku nau 'i *Brisbane* fakataha pea mo Melipoane 'o fai 'a e ako ko eni. Ko e taumu'a mai pe Sea ke ōmai ki he fonua ni 'o ngāue ai. Pea 'oku 'omai leva he kautaha ko eni 'ene ngaahi fu'u misini savea, savea ko eni Sea 'oku 'osi fai ia 'i Tonga ni. Ko e 'uluaki ko e kilomita eni 'e 300 'oku 'osi savea'i 'i Nuku'alofa ni, nau foki mo e *data* ko ia ki 'Aositelēlia 'o 'analaiso. 'I he uike kaha'u 'oku nau foki mai ki Tonga ni te nau 'alu ki Vava'u. Te nau toe foki ki 'Aositelēlia te nau ōmai ō ki Ha'apai. 'E savea'i kātoa 'a e 'ū hala 'o Tonga ni koe'uhí ko e ngaahi me'a fakatekinikale 'ikai ke tau lava 'o fai ia. Pea 'oku muimui ai e fānau 'i Tonga, fānau ko eni 'oku 'atamai'ia 'aupito 'oku 'ikai ke ma'u ha'anau faingamālie ke nau ō ki he 'univēsiiti ka 'oku nau ō atu ki 'Aositelēlia 'o ako ai e me'a ko eni.

'Oku 'i ai e 'amanaki ia ki he polokalama ko eni fengāue'aki pea mo 'Aositelēlia 'e nofo 'i ha taimi lōloa, he koe'uhí ko e kau *graduate* ko eni 'e toko 6 ko eni na'e toki 'oatu 'i he ta'u ni 'e 'osi e ta'u ia 'e 5 ki he 8 'oku nau toki foki mai Sea. Pea 'i he taimi tatau 'oku tau ō 'o kole tokoni 'ikai ke ngata pe 'i he ngaahi kautaha Tonga, ka 'oku tau toe ō tautolu ki 'Aositelēlia 'o 'omai mo e kakai mei ai. 'I he potungāue 'oku 'i ai pea mo e kakai mei Siapani, 'i he potungāue 'oku 'i ai mo e kakai mei 'Iulope, 'oku 'i ai e ongo tama 'Amelika 'e 2 heni.

Sea ko e kakai ko ia ‘oku nau ōmai koe’uhí ke tātāpuni mo feinga ke fakakakai e potungāue ‘i he *quality assurance* ko eni ko ē ‘oku tau fiema’u ki he halapule’anga. ‘Ikai ke ngata pe ‘i he halapule’anga kau ai e *Aviation industry* pea mo e Malini foki. Ko u fakamālō lahi au hono ‘ohake e me’a he koe’uhí ko e ngaahi me’a ia ke lava ke tau sio ki ai, ngaahi me’a ia ‘oku fiema’u vivili ‘aupito he potungāue pea ko e ngaahi me’a eni ia ‘oku fiema’u vivili ‘aupito ia ‘i Tonga ni Sea, fakamālō atu he faingamālie.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea fakamolemole ka u ki’i faka’osi atu pe nounou ‘aupito pe Sea. Ko u tokanga Sea ki he me’a ‘oku lipooti mai he potungāue ‘oku nau tokanga ki he maumau ko eni ‘oku hoko ki he’enua ngaahi misini ‘Eiki Sea ‘a eni ‘oku hā hake pe ko ení palakalafi ko ia he sētesi fika 3 ka u lau atu pe Hou’eiki, “ ‘Oku hoko tonu ‘eni ki he me’angāue ‘a e kau ngāue hala mo e ngaahi naunau faka’uhila faka-computer hangē ko ‘eni. Ko e fetō’aki ‘a e taimi mate ‘a e ‘uhila ‘oku hoko ai ‘a e maumau ki he ngaahi naunau faka’uhila pea ‘oku taimi lōloa ‘a e tatali ki hono ngaahi ‘a e naunau ko eni ‘uhinga ko e ‘ikai ke ma’u ‘a e ngaahi kongokonga ko ia ‘i Tonga ni.”

‘Eiki Sea kapau ko e maumau e fanga fu’u misini lahi ‘a e Pule’anga uanoa ai ‘etau fanga ki’i ‘aisi ‘i ‘api Sea. ‘Oku fiema’u ke fakapapau’i ‘oku ‘ikai ke matemate e ‘uhila Sea ko e ‘ātunga ē ta ‘oku a’u ē ki he si’i potungāue, ta ko e ‘uhinga ia kau ē he ‘uhinga ‘oku maumau, ko ‘ene maumau pe ha fo’i *computer* tu’u e fu’u misini kakato, tali ke uta mai mei fē kongā ko ia. Ka ko u fakamālō hono ‘omai Sea ta ko e fakamo’oni fika 1 eni ‘oku maumau ‘etau fanga ki’i naunau ‘i ‘api he mate ‘a e ‘uhila, mālō ‘aupito Sea e ma’u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō Tongatapu 1 me’a mai.

Tevita Puloka: Tapu pe pea mo e Sea pea pehē ki he fakataha ‘eiki. Fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā ‘a e mahino ‘a e lipooti ko eni. ‘Oku meimei ko ‘eku hoko atu pe ‘a’aku eni ‘i he me’a ko eni na’e fai ki ai ‘a e fokotu’u ko eni ‘a Tongatapu 4 ka ‘i he 3.1.1. ‘A ia ne ‘osi me’a mai pe ‘a e ‘Eiki Minisitā ki ai ‘o hangē ko e tamaiki ko eni ‘oku ako. Na’a ku ‘osi fa’a fakahoha’a pe au heni ki mu’a ‘a e mahino ko ē ko e potungāue ko eni ‘oku holo. ‘Oku ‘ikai ke fu’u mahino hono pehē tu’unga fakaako, tu’unga faka-polofesinale ko ē ‘o e kakai tekinkale ‘a ē ‘oku ‘osi ‘asi mahino pe he lipooti he ‘uluaki sētesi pē ko eni ‘o e peesi 449, kuo ‘ikai ke toe ‘i ai ha ‘enisinia mo ha ‘atiteki ‘i he potungāue. Pea ko e ‘uhinga ‘eku talanoa ‘a’aku ‘enisinia mo e ‘atiteki ko ha taha kuo ‘osi lēsisita ‘i he ngaahi *institute* ko ē ‘i he ngaahi, ‘o e ‘atiteki ‘i Nu’usila pe ko ‘Asitelēlia. ‘A ia ko ia ‘oku angamaheni ‘aki ‘i he taimi ko ē ko u tui pe ‘oku mou mea’i pe ko e motu’a ni kae pehē ki he ‘Eiki Minisitā na’a ma faifatongia ...

<003>

Taimi: 1530-1535

Tevita Puloka: ... ‘i he potungāue ko eni ‘i he’ene kei Potungāue ko eni ko ē ko e *MOW* Potungāue Ngāue. Pea ‘oku ‘ikai ke u lave’i ‘e au he ‘oku hangehangē kiate au ko e ‘Eiki Minisitā pē ‘a e ‘enisinia fakamuimui na’e lēsisita na’e ngāue he potungāue ko eni. Pea ‘oku ou tui ko e toe me’a tatau pē ki he kau *architect*. ‘Oku ‘osi mahino pē pea hangē ko e me’a ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘oku pehē ko e kau *architect*.

Ko e anga foki ‘o e *architect* ia ‘oku toki ‘oange *title* ia ko ia ki ha taha, na’e ako ma’u ha’ane mata’itohi. Pea ‘osi pea ngāue he ta’u lahi pea ‘alu ‘o sivi ‘i ha *Institute of Architect* ‘o toki

‘oange ai ‘a ‘ene lēsisita. Kuo ‘ikai ke toe ‘i ai ha taha pehē ia he Potungāue. ‘Osi hā mahino mei he sētesi ‘uluaki pē ko eni ‘i he peesi 49, ‘a e ‘aukolo ‘a e fa’ahinga ‘o kau ai ‘a e fa’ahinga na’e sikolasipi pē pea nau hiki ki he *private* sekitoa. Pea ko e tokolahi ō ki muli, ‘ikai ke toe omi ia.

Na’e ‘ohake ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘a e taha ‘o e hingoa ‘o e kau ‘enisia fakamuimui na’e ngāue ‘i he potungāue. Ko e lēsisita *issue* kehe ia. Pea kiate au ko e palopalema ia ‘oku hoko he potungāue ko eni. Fakamālō lahi ia ko ena ‘oku ‘omai ‘o talamai ‘oku ‘i ai ‘a e fānau ako pē ko e sikolasipi ‘e 36 ko ena ki he ako ‘enisia pē ko e ako *architect*. ‘Oku toe ‘i ai foki ‘a e *qualification* mahu’inga ia ‘e taha, ko e *quantity surveyor* ‘a ia ‘oku ui he ‘aho ni ko e kau *construction economist*.

Me’a ki he me’a fakapa’anga ki he langa pē ko ha toe fa’ahinga me’a pē, ‘oku matu’aki fu’u masivesiva ‘aupito pē ‘a e potungāue ia pea mahalo ‘oku ‘ikai pē ke ‘i ai ha taha pehē ia. Ka ko e pole ia, ‘oku ‘i ai nai ha fokotu’utu’u he ‘e faingata’a ‘aupito ha’amou puke ‘a e tamaiki ko eni ha’anau foki mai, pea nau lēsisita pea nau mavahe ki he *private* sekitoa pea ō ‘a e fa’ahinga ki muli. ‘Oku ‘osi mahino ‘aupito ‘oku nounou ‘a ‘Aositelēlia mo Nu’usila he kakai pehé ni, ‘oku fiema’u ia ‘enautolu. Pea ‘oku ou tui lahi ko e pole ia tapu ange pē ki he ‘Eiki Minisitā, hano feinga ke ma’u ‘a e kakai ko eni, pea nau nofo ‘o ngāue he potungāue. Pea ko ena ‘oku ‘osi mahino mai pē ‘oku mou ‘osi hanga ‘emoutolu ‘o ‘omai ‘a e taha ‘o e palopalema, pea ko e palopalema pē ia.

‘Oku nau fiema’u ‘enautolu ‘a e vāhenga ‘oku fe’unga taau mo ē ‘oku nau vakai ‘o ‘ilo’i ‘oku ma’u ‘e he *private* sekitoa. Mahalo pē ‘oku toe ‘i ai pē ha ngaahi ‘uhinga kehe ki he anga ‘o e fa’unga ‘o e ngāue fakapule’anga, ko e me’a ia he ‘ikai lava ia ke ue’i ai nautolu ke lava ke tau toe pule ki ai. Kuo pau ke nau omi nautolu ‘o muimui ko e kau ngāue fakapule’anga pē ko e *civil servants*. Mahino ‘aupito pē ‘oku ai ‘a e ki’i toko ni’ihi ‘oku mou puke ‘i tu’a, ‘i he ngaahi *PMU* ‘a ia ‘oku nau fa’a fakahoko ‘a e ngāue ko ia. ‘Oku nau kei tokosi’i pē mo nautolu. Lava pē ke tala ‘e he motu’a ni ia, ‘a e ‘ilonga mo e fu’u fiema’u ‘i he anga ‘o e fengāue’aki ‘a e motu’a ni kimu’a neongo ‘oku ‘ikai ke te toe fu’u faifatongia ‘i he ki’i motu’i kautaha langa ko ia, ‘a e fu’u fiema’u ‘a e tokoni ke ma’u mai mu’a ha kakai toe mataotao ange.

He ‘oku ‘ikai ke u tui au, pea ‘oku a’u ia ki he tu’unga ko e ‘Eiki Minisitā eni ia ‘oku lava ‘oku ha’u ko ē ‘o tu’utu’uni ‘i he me’a, pea tapu pē mo ia he ko ia pē ia ‘oku ne ma’u ‘a e taukei ko ia. Ka ‘oku ‘ikai foki ke tau tui ‘oku tonu ke pehē. ‘Oku tau faka’amu ange mai mo e potungāue ko eni, kae hangē ko e fa’ahinga ko ena ‘oku kei ako’i ke nau foki mai ai pea nau foki mai ‘o ngāue pea ke ‘i ai ha founga ke lava ke pukepuke ‘aki kinautolu ke hiki e tu’unga ‘o e potungāue ko eni, ki he taimi ‘oku mea’i lelei pē ‘e he ‘Eiki Minisitā. Ko e me’apango kuo ‘osi ‘a e kakai ko ia pea pekia atu ‘a e fa’ahinga, ka ko e taimi ia ‘oku lau ‘e he motu’a ni ‘a e tu’unga ‘o e kakai ko eni ‘o hangē ko e ongo polofesinale ‘e 2 ko ē *architect* mo e ‘enisia ‘i he potungāue ko eni. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Sea Ki’i miniti pē ‘e 2.

Sea Komiti Kakato: ‘Eua 11 ē.

‘I ai tokanga Ha’apai 13 fekau’aki mo e ‘aitemi 2.5 & 2.6 – fōsoa mo e tau’anga vaka ki he Vahefonua Ha’apai

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’ú na 'Eiki Sea tapu pea mo e Fale ‘eiki ni. Ki’i lave atu 'Eiki Sea fekau’aki pea mo e lipooti ko eni ‘a e Ngaahi Ngāue Lalahi. ‘I he peesi 23 'Eiki Sea ko e ‘osi pē ko u fokoutua hifo au ki lalo. Sea, ko e peesi 23 ‘i hono fakaikiiki, 2.5, 2.6. Ko e 2.6 Sea, ‘oku ou vakai hifo ‘oku kau ai ‘a e ngaahi matātahi ‘o Pangai Hihifo ...

<004>

Taimi: 1535-1540

Veivosa Taka: ... mo Ha’apai. Ko e ‘uhinga ko ‘eku ko ‘eku vakai ki ai kuo ‘osi ‘i ai hono patiseti ki he fōsoa pea mo e ngaahi alā me’a pehē. 'Eiki Sea ko u tui ko e ko e me’a eni ne tau ki’i longoa’a ai ki mu’a, ta ko eni kuo ‘osi ‘i ai pē palani ia ‘a e Pule’anga ki he Vahefonua Ha’apai.

Ko hono hoko 'Eiki Sea ko e ko e uafu. ‘I he 2.5 ‘oku ‘ikai ke fakalea uafu ka ‘oku fakalea ko e tau’anga vaka ‘oku ‘i ai hono patiseti. 'Eiki Sea ka ko u fakamālō ki he, ki he potungāue ko eni ‘Eiki Palēmia kae 'uma’ā e ‘a e Poate Taulanga ‘i he’enua ngāue fakataha lava ai e ki’i uafu ‘o e Kauvai Ha’ano ‘oku tu’u ‘i Faleloa. Pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ko e ngāue faka’ofu’ofa eni pea ‘oku ou tui ko e ‘uluaki mōtolo eni kuo ākenga fo’ou eni kuo kamata ‘i he uafu ko eni.

‘Oku ou lave’i he motu’a ni 'Eiki Sea ‘oku lolotonga lele ‘a e ngaahi ngāue ke fakakakato ‘a e uafu ‘o ‘Uiha pea mo Nomuka. Pea ‘oku ou tui ‘oku ‘osi ma’u pea mo e *tender* ‘i he ongo pea ko u toki ongo’i leva 'Eiki Sea ‘oku ou fiamālie. Ka mau hoko atu ā mautolu mo e ki’i kau ngāue ko eni Palēmia mo e ‘Eiki Minisitā ki Ha’ano ke fakakakato ‘a e ngaahi ngāue ko ia.

‘Eiki Sea ko e, ko e me’a ‘oku ou fakamālō ai ko e talu eni hono tanu e ki’i hala ‘o Ha’ano ‘i he ngaahi ta’u kuo maliu atu he valungofulu tupu, ‘Eiki Sea ko hono talu pē mei ai ‘o a’u mai ki he ‘aho ni. Pea ko e fiefia ia ‘oku ou ma’u he motu’a ni ne u muimui folau atu ‘i he ‘Eiki Minisitā ko e fakapapau’i ke fetuku e ‘ū me’angāue ia ki Ha’ano. Pea ko u tui ko e munomuna ia ‘a e Tokoni Sea ‘a e Fale Alea kuo ‘osi mahalo ko ‘eta tanu faka’osi pē ‘eni he 'ikai toe lava ‘o tanu e ki’i motu.

Pea ko u kole ange ki he Minisitā, Minisitā tanu’i ke ‘inisi ‘e 10 ke ‘oua ‘e toe ‘i ai ha me’a ia ke, ke ‘oua ‘e mo’oni e me’a ko ē ‘a e Tokoni Sea. Ka ko u tui ‘e Sea ‘oku kau heni mo e ki’i uafu ‘o Matuku, ‘O’ua, Tungua pea fakaloloto atu Fono i pea mo Nomuka, ‘a Fono i mo Kotu pea mo Matuku pē pea mo e uafu foki ‘o Ha’afeva.

'Eiki Sea ko u tui ko e ko e fakamālō lahi ia he na’e ‘ikai ke ‘i ai ha taimi ne u fakatokanga’i ‘i mu’a he’emau lele mai ne ‘i ai ha’amau fetaulaki pea mo e Potungāue ‘a eni ‘oku ‘i ai ‘a e Taulanga. Fakamālō kia *CEO* kae 'uma’ā e Sea koe’uhí ko e kau fakataha ke mau fakahoko e ngāue ko eni. Pea ‘oku ou fakatokanga’i ‘Eiki Sea ko e ngāue ko eni ‘oku ou maheni mai he ngaahi ngāue kuo lava ‘o fakahoko hetau fononga mai ‘e, ‘e palani pea mo fa’u he Pule’anga lolotonga kae toki utu ia he Pule’anga fo’ou.

‘I he ‘aho ni 'Eiki Sea ‘oku kehe ‘oku tō pē pea toe utu pē ‘i he Pule’anga ko eni te u *sample* ‘aki ‘a e uafu ko ena ‘o Fakakakai mo Ha’ano, Muitoa mo Pukotala. Fo’i mahina pē ‘e ua kuo

‘osi, ko e uafu ‘o Kuini Sālote kuo lava ia. ‘Eiki Sea pea ko e fakamālō ia ki he ngaahi ngāue kuo lava ‘o fakahoko pea ‘oku ou tui ko e potungāue ko eni ne u muimui atu he Tokoni Sea lāunga mai e kāinga pa’anga ‘e 600 ‘a e loli ‘e taha. Sea ne mau ki’i ui fakavavevave e ki’i fakataha ‘o mau fakataha. Pea fai ai mo e me’a ‘a e Tokoni Sea pea holoki ai pē he’emau fakataha ‘o tali ke pa’anga ‘e 400 ‘a e loli ke tanu ‘aki ko ē e ngaahi ‘api mo e ngaahi ngāue ‘oku fakahoko.

Ko u tui ‘Eiki Sea ko e me’a eni ‘oku ui ko e *respond* vave. ‘Oku meimei manatu au ko hoku tokoua nau kole ki ai e tanu e ki’i uafu ‘i Faleloa. Pea ko ‘ene me’a mai Vosa, male’ei ki he tafa’aki na’a tau e loli ‘ia koe he ē. Pea ko u tui ko e ko e ngāue eni ‘oku ou fakamālō ki ai pea ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha me’a ia te u tokanga ki ai ‘Eiki Sea. Ko ‘eku ngāue pē ‘a’aku he taimi ni ko e fakafeta’i pē mo e lotu mo e fakamālō ke tāpuaki’i e kau tangata ko eni ke nau ma’u ha mo’ui lelei pea ‘ofa fuoloa ange ‘i Ha’apai.

Kole Ha'apai 13 honau halá ke valitaa’i

Ka ko e kole atu pē ‘Eiki Sea ki he Minisitā mo e ‘Eiki Palēmia ‘oku te u fai ‘emau Konifelenisi ‘emau kāinga siasi ‘i Ha’apai. Ko e hala ke valitaa’i ka ‘oku fakahoko mai ...

<005>

Taimi: 1540-1545

Veivosa Taka: ... ‘oku *tender* he *World Bank*. Ka ‘oku ou kole atu ‘oku ki’i faka’amu pē ke ‘osi pē halá ki mu’a ‘oku te’eki ai ke fakahoko eni.

Kole Ha'apai 13 mo ha misini mo e loli sepitiki

‘Oku toe kole atu pea mo e misini mo e loli ke ne hanga ‘o to’o e vevé ‘o ‘ave ki he ngaahi fu’u, ‘ikai ke u lava ‘o manatu’i e me’a ko iá. Ki hono ‘ave ko ē ko ē ‘a e veve ‘o e fale fakafiemālié. ‘Oku fiema’u ia ke ngāue ia ‘oku si’isi’i e ki’i misini ia he taimi ní, ‘a e ki’i loli he taimi ní ke fakakakato e ‘ū ngāue ko iá pea mo fakamā’opo’opo he ko e ta’u lahi e ta’u fo’ou. Pea ‘oku ou fakaafe’i kātōa atu moutolu Fale Alea ke mou me’a ange ki ai.

Ko e ngata pe ia ‘eku ki’i fakahoha’á ‘Eiki Sea ka ko u fakamālō atu he ngāue lahi kuo fakahokó pea ko u tui ko e me’a ia ‘oku fakafiefia ki he kāinga Ha’apai ‘oku ‘ikai ke li’ekina ‘a Ha’apai. Pea ‘oku kau ‘a Ha’apai ‘i he laú, ‘ofa atu ‘Eiki Sea mālō e ma’u faingamālie.

Kole ke toe hiki’i hala fakakavakavá kolosi ki Foá

Ko e me’a pe ‘oku toe tokanga ki ai ‘Eiki Sea, ko e ki’i hala fakakavakavá kapau ‘e toe ki’i hiki’i hake ki ‘olunga ē, ha ki’i mita ‘e 5 pe 7 pe 8 pe 9, ‘a e kolosi ko ē ki Foá. ‘A ia ko u pehē ‘e Sea ko ‘emau lava ia. Pea ‘oku mo’oni e lau ko ē ‘a e motu’a Miko *Mujo Weno*, faka’apa’apa atu ‘Eiki Sea mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō *Mujo Weno*, hoko atu ‘Eua 11 ē me’a mai.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko u fie foki mai pe mu’a ‘e Sea ‘eku malangá. Ko e ‘uluakí pe ko u fakamālō lahi ki he lipooti ko ení hangē ko ‘eku fakamalanga ‘anenaí faingofua ‘aupito ke te lau pea nounou fe’unga. Pea ‘oku ‘i mu’a ‘a e ngaahi me’a mahu’inga ‘aupito pea ‘oku toki tánaki mai pe ‘i mui ‘a e *attachment* pe ko e ngaahi fakalahi pea te toki ‘alu pe ki ai ‘o lau e titeilá.

Ka ko u fie fakamālō pe ki he Minisitā mo ‘ene potungāué ko u ‘ilo ko e ngāue lahi eni na’a nau hanga ‘o faí, ‘a hono liliu e ki’i *format* ko ē lipootí ke ha’u he fōtunga ko ē taimi ní. ‘Oku ou manatu he ki he lipooti ko eni na’e ‘osi ‘omai ka na’e ‘ikai ke tau talanoa ki aí. Ko e lipooti pe ‘a e Minisitā ko ē ki he Fefakatau’akí, na’e ha’u mo ia ‘i he fōtunga pehē pea ‘oku faingofua leva ‘a hono to’oto’o mai ‘o e ngaahi me’a lalahí ke fai ki ai e talanoá ‘o hangē pe ko ia ko eni. Ka ‘oku ou tui ki he komiti ko eni ‘oku nau fai ‘a e, ‘ai ko eni ‘etau *format*, to’o atu pe ongo lipooti ko ení ‘o ki’i ‘ai si’i hake pe ia ko u tui ko ‘ene nonga ia ‘etau me’a ko iá.

Tokanga ‘Eua 11 fekau’aki mo e pole faka-kau ngāue

Ka ko hono uá Sea ko u fie hoko atu he fo’i poini ko ení ‘oku mahu’inga ‘aupito he koe’uhí ko u ongo’i kuo fuoloa ta’u ‘etau fe’ao mai mo ia. ‘A eni ko ē ‘oku hā he pole fakangāué ka ‘oku fekau’aki ko eni pea mo e kau ngāué. Sea ko u manatu ki he taimi na’á ku kei ngāue ai he Pule’angá he valungofulú, hivangofulú, ki he me’a na’e fakahoko ‘e he Minisitā Ako ‘o e ‘aho ko iá pea mo e Talēkita Ako ‘o e ‘aho ko iá.

Pea ko u fakamolemole pe koe’uhí kuó na ‘osi pekia ‘a e Minisitā Ako ‘o e ‘aho ko iá kae ‘uma’ā e Talēkita Akó. Pea ko ‘eku fakatalanoa kia Hu’akavameiliku ‘o e ‘aho ko iá pea mo Paula Sunia *Bloomfield* ‘o e Talēkita Ako ‘o e ‘aho ko iá. Pea ko ‘ena fakakaukau na’e pehé ni Sea, pea ko e me’a ia ko u tui na’e ‘ikai ke fai ai ha tōnounou fakakaungāue ‘a e ngaahi potungāue ‘a e Pule’angá. Ko ‘ena me’a eni na’e fakakaukau ki ai, na hanga ‘o to’o mai e ngaahi sikolasipi ko u tui he’eku manatú na’e a’u pe ki he sikolasipi ‘e 15 pe 20, ‘o ‘ai pe ia ko e sikolasipi ia ‘a e Potungāue Akó.

Ka na’á na sio naua ia ki he ngaahi tafa’aki ‘oku tōnounou pea *award* pe sikolasipí ai. Ko e taimi ko ē na’e ‘osi mai ai e toko 20 ko iá na’a na hanga pe ‘e naua ‘omai ke hoko pe ko e kau faiako fakataimi. Pea ko e tokolahi taha ‘ia nautolu na’e fakahū ki ‘Atele mo e Tonga *High School*. Nau ki’i faiako taimi si’i atu pe ‘osi pe ‘a e ta’u ‘e 1, ta’u ‘e 2 mo e ava mai ‘a e ngaahi lakanga ko ení pe ko e ‘enisia he *MOI* pe ko ha taha ‘oku fiema’u ki he Falemahakí ha fa’ahinga ‘elia, ‘alu nautolu mei ai.

Pea na’e tefito ai, ‘a ia ko e taimi ko iá na’á na hanga ai ‘e naua ‘o *develop e pool*. ‘A ia hangē ha *reserve* ke ‘oua pe ‘i ai ha taimi ‘e tōnounou ai ‘a Tonga ‘i he me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e tokangá ha ngaahi taukei ngāue.

Sea ko e ‘ahó ni ko u manatu’i pe, a’u mai ki he uaafe tupú. Ko e Pule’anga ‘o e ‘ahó na’a nau fakakaukau ke ‘ai ange ha *National Man Power Plan* ‘a Tonga. Ke nau sio lōloa ange ki he ta’u ‘e 20 ka hoko maí ko e hā e fa’ahinga ‘ekonómika mo e fa’ahinga tu’unga sōsaieti ‘e a’u ki ai ‘a Tonga he ‘aho ko iá pea teuteu atu he ‘ahó ni ha kakai ki ai. Pea ko ‘eku manatu’i pe ‘e Sea na’e mālōlō atu pe ‘a e fa’ahinga ia ko ení mo ‘enau ngaahi vīsoné pea puli ai ‘a e fa’ahinga fakakaukau lele lōloa ko ení. ...

<006>

Taimi: 1545-1550

Taniela Fusimālohi: ... Ko e ‘aho ni ‘ikai ke u toe lava ‘o sio ki he me’a tatau na’a ku sio ki ai ‘i he ngaahi ta’u ko ‘e ē. Ka ko u faka’amu pe au ke fakamamafa’i he koe’uhi ‘oku mahu’inga ‘i he ‘aho ni ko ē ‘oku tau lava ‘o langa pe ‘i Tonga ni ‘a e ngaahi ako. Mo feinga ange ke faitokonia pea ko u ‘ilo pe ‘oku ‘i he palani e ‘Eiki Minisitā Ako ke, ko e me’a ko u sio ai he ngaahi ako’anga pea ko u ‘alu ‘o kau he ngaahi ako’anga lahi e pou pou pe ki hono fakalele.

‘I ai mo e tokanga ‘Eua 11 ki he tōnounou fakame’angāue

Ko u sio ko eni ‘i he tōnounou fakame’angāue ke ako’i ai ‘a e me’a ko eni ‘oku fai ai e tōnounou. ‘Oku ou ‘ilo ko e ‘Eiki Minisitā ko eni ‘oku ne fakangāue’i lahi ‘a e fānau mei he *TTI* nau fai ‘enau polokalama tisaini. Ka koe’uhi foki ko e ngaahi ako pehē ko e me’a ‘a e fonua pea ‘oku tau faka’amu pe ‘i he tu’u ko ia ‘oku ai ha ngaahi tokoni mei muli ke fai ‘aki. He ko u fakamālō au ia ‘i he seniti ‘oku ‘ofa mai ‘aki ‘e he Pule’anga pea mo e Minisitā Pa’anga ki Hango.

Ke feinga’i ke kake hake ‘a e ‘apiako ko ia na’a lava ke fakafoki mai ‘etau kau ako ki ai. Ka ko ‘eku poini Sea ‘i heni ke tau sio ange mu’a ki he kaha’u ‘i he tafa’aki ko eni ki ha fakakaukau loloa ange ke fai ai ‘etau fakaivia ‘a e ngaahi ngāue. Ko e, ko u ‘ilo ‘e au e potungāue ko eni he na’a ku ‘i ai, kapau he ‘ikai ke toe fulihi e founa ia ko ‘ene ‘ātunga pe ‘ana e. ‘E ha’u pe kau ngāue na’e ‘osi ako’i ‘o nau ‘alu nautolu ki he feitu’u ‘oku nau, ‘oku sai ange ai e vāhenga ia.

Kole fakama’ala’ala ki he ‘Eiki Minisitā fekau’aki mo e tu’unga ‘oku ‘i ai e ‘ū langa ne palopalema he ‘isiu fakakelekelé

Sea ka u ha’u mu’a ki he peesi 24, 24 pea mo e 25 Sea. Ko ‘eku fie fehu’i pe ki he ‘Eiki Palēmia pea ko e tēpile eni ia ‘oku mahino ngofua ‘ete lau ai ‘a e ngaahi fale ko e ko ē na’e langa ko ē ki he me’a ko e na’e hoko ko ē ‘i he Hunga. Ko u fie fehu’i ‘oku ‘asi ‘i he tēpile ko eni he peesi 25 ‘a ia ko e ngaahi fale ‘e 234 ‘oku ‘ikai ko e fale ia ‘e 290 ‘a 286 ko e na’e tāketi’i koe’uhi ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fale ia ‘oku fihia ‘i he kelekele. Pea ‘oku ai leva ngaahi fale kuo ‘osi langa pea ai ngaahi fale ia ‘oku te’eki ai ke ‘osi.

Ka ko e fehu’i pe ki he ‘Eiki Minisitā ke ki’i fakama’ala’ala ange ‘a e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai e ‘u langa he ko e lipooti foki eni ia ‘oku ngata mai ia ‘i he Siulai ‘e Sune ko ē ta’u kuo ‘osi. Ki he tu’unga ko e ‘oku ai he taimi ni ki he me’a ko eni na’e fihia he ‘isiu fakakelekele pe kuo solova ia he koe’uhi ko e ngaahi fāmili ‘oku nau kei nofo hili holo pe ‘o tali ki he ngaahi langa ko eni.

Tali ‘Eiki Minisitā fekau’aki mo e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e langá

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea, tapu mo e Feitu’u na Sea. Fakamālō eni ki he fehu’i mei ‘Eua 11. Sea ko e mahalo hangē pe ko e me’a ‘a ‘Eua 11 ko e vaha’a taimi eni ia mei Siulai 22 ki Sune 23 Sea. Ko e tēpile ko eni Sea ‘oku mafuli lahi ‘aupito hono fōtunga he taimi ni.

Ko e me'a fakakelekele Sea 'oku 'osi solova katoa ia mahalo 'oku toe pe mahalo ha ki'i 'api ia 'e 2 pe 3 'oku toe ke solova Sea. Mahalo ko e 'u me'a fakakelekele lalahi ko ē na'e fai ai 'a e tomui mai he ngāue na'e nofo pe ia 'i 'Atatā pea mo Matatoa. Pea kuo paasi kotoa mai 'u me'a fakakelekele ko ai Sea ke hoko atu e ngāue.

Ko 'Eua, mahalo 'oku mea'i pe he Fakafofonga ko e kongā hono 2 ko eni ko ē langa hiki ko ē 'a 'Ohonua kuo mau pea mo hono me'a fakakelekele 'ona. Na'e mahino 'aupito pe 'a Mango ia na'e mau pe pea mo hono me'a fakakelekele. Ko e mahalo ko e fale 'oku lolotonga, fale mahu'inga 'oku lolotonga langa he taimi ni he langa sunami ko e *government house* ko eni ko e 'i 'Eua. Mahalo 'oku 'i he peseti 'e 50 ki he 60 'a e tu'unga 'oku 'i ai e ngāue ko ia. Sea, ko e hangē ko e me'a ko eni 'oku tau lave ki ai 'i he 'asi peesi 24, ko e fale 'e 286 ko e fotunga ko ē fale 'oku 'osi ia Sea kehe 'aupito ia mei he tēpile ko eni Sea.

Lava pe ke ma'u mai ha lipooti mei ai mei he komiti sunami taki atu he Palēmia 'oku kehe 'aupito ia, mālō.

Taniela Fusimalohi: Mālō Sea, pea ko u fakamālō au ki he 'Eiki Minisitā he fakama'ala'ala mai 'a e me'a ko eni 'oku hoko 'i 'Eua. 'A ia ko u sio ki he tēpile 'oku 'i ai e 36 mei he 43 kuo mau ka 'oku fakamālō atu 'e 'alu pe ke 'osi. Ko 'eku fehu'i hono 2 Sea 'i he peesi 26, ki he pa'anga monomono hala 'a ia ko e *RMF* eni pe ko e *rooting management fund*. Na'e 'i ai foki tau talanoa ki he patiseti 'oku ai e pa'anga ai ke 'ave ki ai pea ko u 'ilo 'oku ai e palani ki ai ka ko u faka'amu pe au ia ke ne ki'i fakama'ala'ala mai ange.

He koe'uhi 'oku mahino ko e ngaahi konituleki ko eni 'oku ma'u he kau, ngaahi kautaha ko eni he 'i he monomono hala 'oku toe lelei ange hono sivi 'o 'e nau ngāue. ...

<007>

Taimi: 1550-1555

Taniela Fusimālohi: ... Ka ko e anga eni 'eku fehu'i Sea ki he Minisitā ke fakama'ala'ala mai ange. Ko e 'uhinga ko eni pa'anga monomono hala *road maintenance fund* 'oku tu'u 'i tu'a mei he *framework* ko ē 'a e patiseti. He 'oku hangē kiate au ko e fakakaukau ia ke fakalele 'i tu'a e ngāue 'oku 'ikai ko e 'uhinga ke fakalele hangē ko e me'a ko ē na'e anga ki ai 'a e potungāue ko e tuku pe ia 'i Fale Pa'anga 'o tala pe ko e *revolving fund* ka 'oku 'ikai ke natula pehē.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea mālō tapu mo e Feitu'u na Sea fakamālō eni ki he fehu'i mei 'Eua 11. Sea ko e lipooti ko eni hangē ko e me'a ko ē 'oku lave ki ai ko e *timeframe* 'oku kehe 'aupito ia. 'I he ta'u fakapa'anga ko eni Sea 'oku 'alu 'a e tanu hala ia pea mo e monomono hala 'o *revolving fund* pea 'oku tokanga'i ia 'e he, 'oku 'i ai pe komiti ki ai 'a ia 'oku taki ai 'a e Minisitā Pa'anga pea mo e komiti, kau atu ki ai e motu'a ni. 'A ia ko e Patiseti ko ia 'oku tākaki pe pa'anga pea lolotonga atu pe ko ē lele fai ai pe hono vahevahe 'a e pa'anga ko eni pe 'oku 'alu ki fē'ia.

Ka 'i he taimi tatau pe 'oku tokanga'i eni ia 'e he polokalama palani ia 'a e potungāue. 'Oku 'i ai 'a e fu'u palani lahi 'a e potungāue ki he ta'u fakapa'anga ko eni Sea pea na'e 'asi pe he Patiseti ia ai ko e tanu hala ko e 23 ko e 22.9 miliona. 'Oku 'i ai e kongā ia ai 'e ha'u mei he

Recurrent Budget pea ‘oku ‘i ai leva e kongā ia ai ‘e ha’u ia pea mei he ngaahi feitu’u kehekehe ngaahi *revenue* ‘oku t̄naki mei ai.

Sea ko e pa’anga ko eni Sea ‘oku nofo ia ‘i he *revolving fund* ko eni ko ē ‘oku ou talanoa ki ai. Pea ‘oku mo’oni ‘aupito pe ‘a e Fakafofonga ‘oku ‘i tu’a ia ‘i he polokalama ‘a e Patiseti. Mahalo ‘oku mahino ‘aupito pe ia ki he tokotaha kotoa ‘a e *revolving fund* he ‘ikai ke ‘osi ia ‘i he ‘aho 30 ko ē ‘o Sune ‘o e ta’u fo’ou ‘e hokohoko atu pe ia. Pea ko e huhu ko ē ki loto ‘a e pa’anga ia kuo kamata ke sio ki ai ‘a e potungāue ‘a ia ko e hā ‘a e pa’anga ‘oku t̄naki ‘i Siulai. ‘Oku toe fakapolokalama’i mo ia ‘o toe vahevahe pe ki he fu’u palani ngāue ko ē ‘a e potungāue ‘oku kau atu ki ai mo ‘Aokosi.

Pea ko e, ‘oku fiefia ‘a e motu’a ni ia he me’a lalahi ‘e ua Sea, ‘uluaki ko e lava ke palani’i ‘a e ngāue ‘o fakatatau ki he pa’anga ‘oku ma’u ko ia. Pea ko hono ua ‘oku lava leva ke tau sio ‘oku lava ai pea mo e fakapotopoto Sea, ke lava ke tau sio ko e fakamole ko ē ‘i he mahina ‘oku meimei tatau pe ‘ene ‘alu.

Sea mahalo ko e to’oto’o me’a lalahi ia ‘i he me’a ko eni ‘oku fekau’aki pea mo e fehu’i. Ka ‘oku fakamālō ki he Fakafofonga he ‘omai e fehu’i ko ia mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea he ‘oku ou fehu’i foki he ko e me’a mahu’inga ia he ko e fo’i me’a eni ia na’a ne loka ‘e ia ‘a e lele ke vave ange ‘a hono ngaohi hono monomono ‘o e hala. He na’e fa’a tuai ange ko e hanga he Fakafofonga ko eni Tongatapu 5 ‘o ta’ota’ofi e pa’anga ‘i Fale Pa’anga he taimi ko ē na’e, ka ko eni kuo tukuange e fo’i *framework* ia ko ia ke ‘oua ‘e toe kau ‘a e Fale Pa’anga ia ai kae to’o mai ki tu’a ki hē pea ‘oku tau faka’amu pe ‘e malu. ‘Oku sai pe ko ‘etau ‘Eiki Minisitā Pa’anga ko eni he ko e ‘osi foki eni ‘e me’a ki Sia’atoutai ‘o hoko atu ‘ene ngāue ‘a’ana ko e faifekau ‘i he kaha’u pea ‘oku tau, ko e me’a ia ‘oku tau falala ai hono to’o ki tu’a.

Ko e tēpile ko eni ‘i he peesi 27 ‘oku ou tokanga lahi ki he fo’i me’a ko eni Sea ko e pa’anga ia ‘oku lahi, ko e *capacity* pe ‘oku fēfē nai ke fai nai ha fale’i ‘a e ‘Eiki Minisitā. ‘A ia ko ‘ene pehē ko e kau *contractor* fakangāue’i ko ē he hala ko e kau *contractor* ‘e 10, ko e kau ngāue ‘e toko 105. Pea ‘oku ou fiefia he sio hifo ki he kau ngāue ‘e toko 18 ko e kakai fefine, mālō lahi he fo’i me’a ia ko ia. Kuo hū e kakai fefine ki he fa’ahinga ngāue pehē ni. Ka ko u tokanga ki he *capacity* ko eni pe ko e mateuteu eni ko ē ki ai.

‘I ai tokanga ‘Eua 11 ki he tu’unga ‘oku ‘i ai loli valitā e potungāue

Pea ‘oku ‘i ai mo e me’a mahu’inga heni ko e loli valitā. Kapau ko e lahi ko ē palani ia ki he kilomita. ‘Oku ou fakatokanga’i hifo e loli valitā Sea ‘oku loli pe ‘e tolu ke ne fai e valitā kotoa ‘o kau ai e ngaahi *contract* lalahi ko ē ‘oku lahi ange ‘i he fakapa’anga ko ē ‘e he *World Bank*. Ka ko e ‘ai pe ki he Minisitā ke ne ki’i fakama’ala’ala mai ange kapau ko e *capacity* ia he taimi ni pe kuo liliu ia. Koe’uhī he ko e kongā lahi e fa’a toloi e ngāue ko e ‘ikai ke ma’u e *capacity* fa’a t̄naki he kau *contractor* e ngāue ‘o tu’una kae ‘ikai ke lele ia koe’uhī ko ‘enau, ko e si’isi’i e ivi fakangāue.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea mālō, tapu mo e Feitu’u na Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā.

Tali ki he kaveinga fekau'aki mo e loli valitā

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea mahalo ko e me'a mahino ko eni ko ē 'oku ne 'eke fakapatonu mai pe Sea ko e loli valitā. Sea 'i he ta'u fakapa'anga ko eni Sea na'e 'omai ai 'a e loli valitā ia 'e 4 mei Siapani. Pea 'oku lolotonga 'i heni ia Sea 'o tānaki mai pe 'oku mahalo ko e loli valitā 'i Tonga ni ia Sea fakataha pea mo e *private sector* ofi ia he 10. Sea ka ko e hangē ko e me'a ko ē na'e ...

<003>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... me'a ki ai e Fakafofonga ko e ngaahi loli ia ko eni Sea 'oku feinga pē potungāue ia ke tokoni ki tu'a ki he *private sector*.

Tau fakatātā 'aki 'a Vava'u. Ko e, ko Vava'u 'oku 'i ai 'a e loli valitā ai pea 'oku ngāue'aki pē ia 'e he *private sector* 'i Vava'u. Kapau leva 'e toki ai ha taimi 'e fiema'u ai ke ala ai e potungāue ko e taimi ia 'e toki ala atu ki ai e potungāue. Ko u fiefia 'aupito au ia hangē ko e tēpile ko eni, kamata ke tau sio hono *empower* 'a e *private sector*. Ko e me'a ko eni ko ē hangē ko e kosi hala pea mo e monomono hala mo e me'a Sea, 'oku kau mai pea mo e ngaahi kulupu kakai fefine ia ki heni Sea. 'Oku 'ikai ke ngata pē he'enu hiko veve tautefito ki he fo'i hala ko eni ki mala'evakapuna Sea 'oku pelepelengesi 'aupito, pea 'oku tō ai foki 'a e 'akau ko eni ko e māvaefiefia Sea. 'Oku 'ikai ke ngata pē 'i hono kosi mai 'a e tafa'aki ko ia ki he tomu'a, ka 'oku toe kosi foki mo e faha'i ko ia ki tu'a 'o e 'akau ko eni Sea.

Mahalo ko e tokotaha kotoa pē 'oku me'a atu ki mala'evakapuna, 'oku lava ke sio ki he faikehekehe ko eni. Ko e me'a 'oku tokanga'i 'e he finemātu'a Sea. 'Oku ai 'a e 'amanaki 'e ha'u 'a e tō 'akau ko eni ke a'u mai ki Nuku'alofa ni Sea. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko u fakamālō 'i he fakama'ala'ala 'i he tēpile ko eni. Ko e me'a foki eni 'oku tau 'uhinga ki ai ke 'ata ki tu'a mai e fakamatala. Sio 'oku ha'u 'a e ngaahi fakamatala mahu'inga 'i he fa'ahinga lipooti pehé ni. He koe'uhi ko 'ene lipooti 'oku talamai ko e kilomita 'e 410 kuo 'osi a'usia ia 'i he ta'u kuo 'osi, pea 'oku ou tui ko 'ene feinga eni ke 'osi kotoa 'a e ngaahi kilomita 'e 800 tupu 'o e ngaahi hala 'a Tonga ni hono *cover*. Pea 'oku mahino foki ko e ngāue ko eni 'e toutou foki pē ki he ngaahi hala tatau ke tauhi e tu'unga 'oku lolotonga 'i ai.

Sea ka u hoko atu ki he peesi 28 'a ia ko e peesi 28 'oku hā ai 'a e fakamatala ...

Sea Komiti Kakato: Sai Fakafofonga, koe'uhi ko u lave'i 'e au he 'ikai ke 'osi ho'o me'a 'au he 'aho ni, mou tui kote Hou'eiki ka tau liliu 'o ē.

(Ne me'a mai 'a e 'Eiki Sea e Fale Alea – Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Nōpele Vava'u.

Fokotu'u 'Eiki Nōpele Fika 2 Vava'ú ke mālōlō pē Falé he 4pm

Lord Tu'ilakepa: Mālō 'Eiki Sea, fakatapu atu ki he Hou'eiki Fale Alea. Kole pē 'Eiki Sea ke u hūfanga atu he fakatapu kuo 'osi hono aofaki 'e he Feitu'ú na 'i he 'aho ni 'i he kamata'anga 'o e Fale Alea 'o Tonga 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, fakamolemole pē ko u fakafoki mai 'a e kau Mēmipa ki he Fale Alea ko 'eku kole ki he Feitu'ú na 'Eiki Sea ke tau mālōlō pē mu'a he 4:00. Ko e lava pē 'a e lipooti ko eni ki he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi, toe pē mo e Lipooti ki *Morocco* 'a e Feitu'ú na pea mo e Tokoni Sea ho'omo me'a, pea mo e *Private Bill* pea ko 'ene lava ia.

Pea ko u fokotu'u atu pē Hou'eiki ke tau mālōlō pē he 'aho ni mou ki'i me'a atu 'o ki'i fakafo'ou ko 'apongipongi, tau faka'osi pē 'apongipongi toe pē fo'i 3. 'A ia ko hono fakalea 'e taha 'oku toe pē fo'i ua 'Eiki Sea ka 'oku lolotonga fai 'a e ngāue ki he fo'i taha 'Eiki Sea. Ka 'oku ou fokotu'u atu ki he kau Mēmipa ke tau mālōlō he 'aho ni.

'Eiki Sea: Hou'eiki, neongo e toenga ko ena e 'asenita 'oku 'i ai pē toenga ngāue na'e to'o mei he 'asenita, koe'uhi na'a ku fakafuofua mai pē ki ho'omou feme'a'aki 'e tānaki ia 'apongipongi. Ka neongo ia 'oku, ko e fokotu'u eni, pea kapau 'oku ai ha poupou te u kole ki he Kalak eke pāloti kae makatu'unga pē ho'omou loto.

Lord Tu'ilakepa: Sea ki'i fakamolemole pē ki he Feitu'ú na, mo'ungaloa ko e ta'omia pē 'iate au. Ko u kole atu ko e me'a ko ē 'oku 'omai 'e he Feitu'ú na 'oku 'ikai ke tānaki mai he 'asenita 'Eiki Sea. Kapau 'e toe tānaki mai 'oku malava pē ke toki fai e ngāue ki ai ki 'Okatopa.

Ka ko u kole atu pē ki he Feitu'ú na ke tau ngata pē hē, pea kapau 'oku ke me'a pē ke hoko atu pē 'a e 'asenita 'a ia 'oku 'ai ke ke tānaki mai, me'a pē 'a e Feitu'ú na. Ka 'oku ou kole atu 'Eiki Sea ke tau ngata pē mu'a he asenita ko eni. 'Ika ke u fakapikopiko 'a e motu'a ni ia, 'oku malava pē 'e he kau ngāue kau Fakafofonga ia. Ka ko 'eku ongo'i pē 'Eiki Sea ko e poupou atu pē ki ho'o ngāue ki he 'asenita 'a e Feitu'ú na 'Eiki Sea, he 'oku lahi 'a e ngaahi ngafa fatongia teuteu 'a e Pule'anga mo e Feitu'ú na ki he talitali e kau folau.

'Eiki Sea: Hou'eiki na'e 'osi tu'utu'uni 'a e Fale 'aneuhu ke tau mālōlō he 4:00 hoko atu mei he 5:00 - 7:00. Ko e Fale pē te ne lava 'o toe fakafoki 'ene tu'utu'uni. Ko e fokotu'ú eni pea 'e toe tuku atu pē ke mou fakahā 'aki homou loto.

Taniela Fusimālohi: Sea.

'Eiki Sea: 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Ko 'eku poupou atu pē au ki he me'a 'a e Feitu'ú na...

<004>

Taimi: 1600-1605

Taniela Fusimālohi: ... ki he'etau 'asenita 'apongipongi. Ko 'Okatopa mu'a 'e Sea ko u 'ilo au ia 'oku lahi 'etau ngaahi ngāue 'oku kei toe ko 'Okatopa ia 'e, ka ko e hā e me'a ko ē te tau ala lava he na'a tau 'osi palani pē ke tau ava he uike ni 'o a'u ki he Tu'apulelulu. Ka tau kātaki pē mu'a 'o, 'o hoko atu he 'oku 'i ai pē e ngaahi me'a mahu'inga 'i he Feitu'u na ke hoko atu ki ai 'etau ngāué. Ko e hā e me'a te tau ala lava 'apongipongi mo e Tu'apulelulu pea tau fai 'aki pē ia.

Ka 'oku 'i ai e ki'i kole mei he motu'a ni na'e 'i ai pē ki'i tohi 'e tohi tangi mei hoku vahefonua na'e 'osi fakahū pē ki he Kalake pea na'e fai pē talanoa ki ai. Na'a lava 'o hū mai mo ia 'apongipongi ke fai ki ai ha talanoa 'a e Fale. Ka ko u pou pou atu au ki he me'a 'a e Feitu'u na kapau te tau hoko atu pē mo ha ngaahi me'a 'e ala lava 'i he Pulelulu mo e Tu'apulelulu faka'ofa'ofa 'aupito. 'Oku mau 'i heni pē mautolu Sea ke taliangi atu ki he Feitu'u na. Ko e hā e me'a ko ē ke fakakaukau ki ai ko ia pē tau 'ai pē ia te mau pou pou lahi atu pē mautolu ki ai. 'Ikai ke, te mau fanongo mautolu ki ha toe me'a 'oku talamai ha taha.

'Eiki Sea: 'Eua 11 ko e tohi tangi ko ē 'oku ke me'a mai ki ai 'oku lolotonga 'i he komiti te'eki ke lipooti mai, ko u tui pē 'e fakahū mai he taimi 'oku maau ai. Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ki'i pou pou atu pē ke, ke tākaki mai mu'a mo e *Public Account* he na'e 'osi tali pē ke tukuhifo he lolotonga e Patiseti 'e Sea. Ko hono mahu'inga Sea ke 'oua 'e toe fu'u tō mama'o 'a e, 'a e 22/23 he 'oku 'osi tufa ke fakakau mai mo ia mu'a ki 'apongipongi.

'Eiki Sea: Ko e lipooti ko ena 'oku lolotonga 'i he Komiti Pa'anga te'eki ke maau mai mei ai ke tufa. Toki me'a pē ki ho'o kaungā'api ko e Sea e Komiti Pa'anga.

Paula Piveni Piukala: Na'e 'ikai ke tukuhifo ia ki he Komiti Pa'anga Sea, na'a ke tukuhifo 'i he feitu'u ...

'Eiki Sea: Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue ...

Paula Piveni Piukala: He ko e manatu'i ko ē manatu'i he motu'a ni ko au na'a ku na'a ku fakalave ki he lipooti ko ia ke tukuhifo ke kau 'i he taimi ko ē na'a tau talanoa'i e Patiseti Sea. Pea na'e tukuhifo pē ki he Komiti Kakato.

'Eiki Sea: Ko eni 'oku fakahā mai he Kalake na'e fakafoki fakataha mo e Pa'anga Ngāue 'a e 'Atita ki he Komiti Pa'anga. 'A ia ko e Lipooti ko ē 'a e Palani Ngāue ki he 'Atita 'oku fakafoki mai.

Paula Piveni Piukala: 'Ai ke toe vakai'i hake pē Miniti he ko e manatu 'a e motu'a ni na'a ku, na'a ku *refer* ki he lipooti ko ē he lolotonga e lele 'a e Patiseti ko e 'uhinga ko hono fakangofua ke tukuhifo ki he Komiti Kakato.

'Eiki Sea: Sai pē 'oku fakatokanga'i koe'uhí ke toki 'omai pē mei he feitu'u 'oku 'i ai 'o kapau 'oku 'i he Komiti Pa'anga.

Paula Piveni Piukala: Ka ko e ki'i fehu'i pē 'e taha Sea ko u sio ki he lahi e toka he efiafi ni pē ko e hā e 'uhinga na'e 'ikai ke lava ai 'o 'oange ke ha'anau kai ho'atā? Ko 'eku fehu'i pē foki 'a'aku Sea he 'oku fakafifili ia kia au. Kapau ko e 'uhinga te tau ngāue'aki ia pea sai ka kapau 'oku 'i ai ha tekinkale faka, palopalema fakatekinikale 'e malava 'o solova 'apongipongi.

Lord Tu'ilakepa: Sea te u ki'i tokoni pē ki he Fakafofonga. Fa'a lahi ho'o fa'a me'a 'aki e fakapotopoto, 'ai pē pea ke ki'i 'ilo mei ho'o kato kae 'oua te ke fa'a 'ilo holo pē 'i Fale ni, fokotu'u atu Sea ke tau pālōti ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko 'eku 'uhinga he na'a mau komiti ...

Lord Tu'ilakepa: Ko e si'i fakahua pē ia 'a e Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Na'a mau Komiti Lao mautolu he taimi kai ho'atā. Pau 'amanaki au 'oku 'i ai ha kai ho'atā ka ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ki he'eku sio ki he lahi e toka he tēpile ko ē, tēpile mo e tēpile ko ē. Ka ko 'eku 'uhinga ke ke fakatokanga'i ange Sea ke 'oua pē ko e hā pē 'oku 'i ai ha fa'ahinga makatu'unga pea kapau ko e 'uhinga pē ke mau 'aukai sai pē ia.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 'ikai ke, 'oku 'ikai ke mahino ka au pē 'oku mo pau ki fē? Ka, ka 'omai ha'amo me'a 'ilo te mou toka, 'o kapau te tau *skip* e me'a 'ilo te mou toka. 'Eiki Minisitā Pa'anga me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea kae 'uma'a e Hou'eiki Mēmipa 'ikai ko u ki'i 'ai atu pē ki he ki he Fakamatala Fakata'u e Pule'anga, hangē ka au na'e 'osi fakahū mai pē ia 'i Ma'asi mahalo pē ko 'Epeleli pea tukuhifo ko ē ki he Komiti Pa'anga mālō.

Tali mei he 'Atita Senialé ki hono fehu'ia Tongatapu 5 'uhinga 'ikai lava 'Atita 2020

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Minisitā. Lolotonga 'etau talanoa ki he Fakamatala Pa'anga ko e tali eni mei he 'Atita Seniale ki he fehu'i ko eni 'a Tongatapu 5 'i he Komiti Kakato 'a ia ko e 'Atita ko eni e 2020 na'e 'ikai lava koe'uhí ko e Kōviti pea na'e toki lava 'o fakakakato e 'Atita ki he 2019/2020, 2020/2021, 2021/2022 'a ia ko e ta'u ia 'e tolu 'i Fepueli 'o e ta'u ni 'a ia 'e fakahū mai ai e Lipooti hoko ko eni 'a e 'Atita 'i he Ta'u Fakapa'anga ki he 23/24 ko ia. 'A ia 'e toki fakakakato mai 'a e 'Atita ko ē ki he Ta'u 2020 'a ia na'e 'ikai lava koe'uhí ko e Kōviti na'e toki lava pē 'i Fepueli ta'u ni.

Pāloti tali ke mālōlō Fale Aleá he 4pm

Hou'eiki ko e fokotu'u ko eni e 'Eiki Nōpele mei Vava'u Sea 'o e Komiti Kakato ke tau pāloti ko ia 'oku loto ke tali 'ene fokotu'u 'a ia ko 'etau foki pē 'o mālōlō he 4:00 he 'aho ni toloi ki he 10:00 'apongipongi fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko eni toko 20.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki toloi e Fale ki he 10:00 'apongipongi mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

KELESI: (*Fakahoko ai pē ia 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua*)

<005>

